

Irodalom történet

1979 1

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1979. LXI. évf. I. szám

★

Új folyam: XL. I. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

NÉMETH S. KATALIN: A levélíró Bethlen Kata	3
TAXNER-TÓTH ERNŐ: Vörösmarty színházzsémlete	18
KATONA BÉLA: Mikszáth égőve alatt	41

VALLOMÁS

SCHÖPFLIN GYULA: Közélet és magánélet (Az irodalom pere- mén V.).	58
--	----

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

Irodalom történet

1979. LXI. évf.

Új folyam XI. kötet.

TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1980

9

TARTALOM

Tanulmányok

Bécsy Tamás: Mai élettények mai drámákban	811–28
Csáky Edit: Az <i>Erdély</i> történeti forrásai	767–85
Dávidházi Péter: Arany János kompozícióelmélete	270–301
Halász László: Kilátás az Arabs Szürkéből (Az alkotás és személyiség pszichológiai megközelítése Krúdynál)	231–47
Halász László: Móricz Zsigmond identitásfejlődésének sajátosságai és emberábrázolásának drámaisága	744–66
Kárpáti Béla: A forradalom triptichona	786–810
Katona Béla: Mikszáth égőve alatt	41–57
Kispéter András: „Amit akartam, teljesen akartam” (Szélgjegyzetek Fodor József lírájához)	248–69
Kosáry Domokos: Széchenyi, a naplóíró és a történeti személyiség	489–525
Nagy Péter: Az elbeszélő Szabó Dezső	548–59
Nagy Péter: Móricz Zsigmond modernsége	727–43
Németh S. Katalin: A levéllíró Bethlen Kata	3–17
Sanders, Ivan: Szimbolista és dekadens elemek a század eleji magyar drámában	526–47
Sík Csaba: „Nem harcoltam, csak nézelődtem” (A regényíró Móra Ferencről)	213–30
Taxner-Tóth Ernő: Vörösmarty színházszemlélete	18–40

Cikkek, közlemények, dokumentumok

Aczél Géza: Rangrejtve vagy rangejtve? (Töprengések egy év lírájáról)	345–71
Báti Lászlóné: Ady Endre levelei Löwenstein Arnoldnak és feleségének	894–902

Bíró Imre: Ignótus utolsó napjai Amerikában	625–27
Budayné Mosonyi Klára: Zilahy Lajos levelezéséből	393–404
Csanda Sándor: Fábry Zoltán pályakezdése	572–82
Demény János: Szabó Dezső levelei Vejja mérnökhöz	586–607
Gál István: Mészáros Zoltán (Egy elfelejtett szocialista költő)	627–37
Gál István: Schöpflin Aladár két rádiós előadása (Ady, Babits, Móricz)	906–23
Gergely Pál: Berzeviczy Alberthez írott magánlevelekből	389–92
Gergely Pál: Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából	608–24
Hegedűs Géza: Zamatok emlékeinek krónikása (Arcképvázlat Koroda Miklósról)	637–48
Kerényi Ferenc: Radikális vígjáték 1848-ból	135–44
Komáromi Gabriella: Ifjúsági regényeink valóságviszonya	324–44
Kovács Sándor Iván: Adalékok a régi magyar utazási irodalomhoz (Binder Pál antológiájáról szólva)	302–24
Köpeczi Béla: <i>A vadember</i> jelképe Közép- és Kelet-Európában	79–89
Maller Sándor: Németh László és Sárpospatak	404–14
Merényi Oszkár: Egy ismeretlen Berzsenyi-óda?	415–27
Merényi Oszkár: Megjegyzések egy Berzsenyi-könyv ismeretetéséhez	878–80
Orosz László: A spanyol Tota a <i>Bánk bán</i> Melindája	583–86
Pándi Pál: Jegyzetek Dobsa Lajos első vígjátékáról	866–77
Péter László: Móra Ferenc levelei Engel Vilmoshoz	372–84
Rimócziné Hamar Márta: Juhász Gyula „horáci”, illetve vergiliusi soráról	101–08
Rusvay Tibor: Madách Hírlelője	427–32
Scheiber Sándor: Mikszáth-írások a székesfehérvári Szabadságban	433–36
Schöpflin Gyula: Közélet és magánélet (Az irodalom peremén V.)	58–78
Schweitzer Pál: Ady-e vagy Steinfeld Nándor?	108–12
Szabó Dezső emlékülés	953–89
Nagy Péter előadása	953–60
Király István hozzászólása,	960–74
Béládi Miklós hozzászólása	974–79
Győrfy Sándor, Martinkó András, Gróh Gáspár,	
Fitos Vilmos, Tolnai Gábor felszólalásai	979–82
Nagy Péter válasza	982–88
Szabolcsi Miklós zárszava	988–89

Szilágyi Ákos: Magyar líra a hetvenes években (Megjegyzések Aczél Géza tanulmányához)	880–93
Szilágyi Ferenc: Egy Arany-szösszenet ismeretlen eredeti szövege	436–40
Tandori Dezső: Egy költő felfedezésre vár	560–72
Tandori Dezső: „Volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben. . .” (Karinthy Frigyes költészetéről)	836–49
Tolnai Gábor: Mégegyszer az autográfia kérdéséről	113–18
Tolnai Gábor: Kardos László: <i>Hármaskönyv</i>	829–35
Tóth István: A kolozsvári humanista költészet korszakolásának problémái	119–34
Ungvári Tamás: Adalékok az <i>Így írtok ti</i> keletkezéstörténetéhez	924–52
Vezér Erzsébet: Bíró Vera: Dunavarsány	384–89
Vitályos László: Ady Endre és Löwenstein Arnold levelezéséhez	902–06
Vörös Imre: Természetszemlélet a korai felvilágosodás időszakában	90–100
Vörös Imre: Faludi Ferenc eklogái	849–65

Szemle

Bán Imre: Köpeczi Béla: <i>Függetlenség és haladás</i>	455–62
Barta János: Féja Géza: <i>Törzsek és hajtasok</i>	441–48
Bécsy Tamás: A világnézet ereje (Tóth Dezső: <i>Élő hagyomány, élő irodalom</i>)	152–59
Benkő Loránd: Ruffy Péter: <i>Bujdosó nyelvemlékeink. A tihanyi alapítólevélről a bori noteszig</i>	203–06
Bitskey István: <i>Szentsei György daloskönyve</i>	663–67
Cushing, George: <i>Modern Hungarian Poetry</i>	145–51
Csáki Judit: Hegedűs Géza: <i>A magyar irodalom arcképcsarnoka</i>	161–65
Csáki Judit: Pomogáts Béla: <i>Radnóti Miklós</i>	683–87
Egri Péter: Déry Tibor: <i>Botladozás</i>	687–91
Fried István: Népművelő tudósok (Csanda Sándor: <i>Szülőföld és irodalom</i> – Tolvaj Bertalan: <i>Az irodalom vonzásában</i>)	712–15
Gyenis Vilmos: <i>Régi magyar olvasókönyv</i>	660–63
Gyivicsán Anna: Sziklay László: <i>Visszhangok</i>	718–22

Kispéter András: Impresszionizmus vagy szecesszió? (<i>Tanulmányok az impresszionista stílusról</i>)	165–69
Kiss István: Kollin Ferenc: <i>A Práger Könyvkiadó története</i>	207–09
Kronstein Gábor: Olvasáskutatás – rendszerszemlélettel? (Gondos Ernő: <i>Olvasói ízléstípusok</i>)	191–98
Kroó András: Juhász Géza: <i>Csokonai tanulmányok</i>	462–66
Laczkó András: Tüskés Tibor: <i>Pannóniai változatok</i>	184–88
Laczkó András: Költők, írók az <i>Igy élt...</i> sorozatban	477–84
Levendel Júlia: Szabolcsi Miklós: <i>Érik a fény</i>	178–81
Lőkös István: Szeli István: <i>Nemzeti irodalom – nemzeti-ségi irodalom</i>	169–73
Lőrinczy Huba: Széles Klára: <i>Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra</i>	466–71
Martinkó András: <i>Petőfi-Szótár</i>	667–73
Miszoglád Gábor: Pomogáts Béla: <i>Regénytükör</i>	173–75
Nagy Miklós: Csapláros István: <i>A felvilágosodástól a fel-szabadulásig</i>	715–18
Nagy Sándor, E.: Z. Szalay Sándor: <i>Gárdonyi Géza</i>	471–74
Péter László: Irodalom és múzeum (<i>Tanulmányok az iro-dalmi muzeológiáról</i>)	198–203
Péter László: Indig Ottó: <i>Juhász Gyula Nagyváradon</i>	678–83
Pischel, Joseph: Leírható-e Szezám hegye?	449–55
• Sipos Lajos: Babits Mihály: <i>Arcképek és vallomások</i>	182–84
Somlai Péter: Hankiss Elemér: <i>Érték és társadalom</i>	703–06
Szerdahelyi István: Az elemzés szintjei (Három irodalom-elméleti könyvről)	707–12
Szigethy Gábor: Julow Viktor: <i>Árkádia körül</i>	649–55
Sziklay László: Turczel Lajos: <i>Portrék és fejlődésképek</i>	474–77
Tóth András: <i>Armarium</i>	210–12
Tóth András: <i>Justh Zsigmond naplója és levelei</i>	673–78
Vásárhelyi Miklós: <i>Program és hivatás</i>	695–98
Veszélák Ferenc: <i>Verseskönyvről verseskönyvre</i> (Lengyel Balázs-könyvéről)	692–95
Vezér Erzsébet: Korek Valéria: <i>Hangulat és valóság. Amb-rus Zoltánról</i>	175–77
Vörös Imre: Kovács Sándor Iván: <i>Jelenlévő múlt</i>	655–59
Wéber Antal: Barta János: <i>Klasszikusok nyomában</i>	159–61
Wéber Antal: Jurij Davidov: <i>A művészet és az elit</i>	698–703
Zappe László: Rónay László: <i>Hűséges sáfárok</i>	184–90

Társasági hírek

Demeter Tibor	1912–1978 (V. Kovács Sándor)	725
Diószegi András	1929–1979 (Pálmai Kálmán)	990
Solt Andor	1904–1978 (Nagy Miklós)	723–24
A Társaság rendezvényei 1979-ben (Csáky Edit)		483–88
Tagfelvételek		488

NÉVMUTATÓ

- Ablonczy László 486
 Abonyi Géza 963
 Ábrányi Emil 163
 Aczél Géza 345–371, 880–893
 Acsády Ignác 774, 776, 78
 Adler, A. 748
 Adorno, Theodor 698, 702, 711
 Ady Endre 70, 108–112, 113–118, 201, 218, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 260, 384–389, 409, 450, 453, 466, 470, 473, 476, 479, 530, 539, 566, 578, 593, 608, 640, 688, 717, 725, 728, 729, 764, 765, 894–902, 906–916, 925, 931, 932, 954, 970, 972, 979
 Ady Lajos 117, 446, 895, 902, 905
 Ady Lajosné 903
 Aggházy Károly 674
 Ágh István 360, 362
 Ágner Lajos 628
 Ágoston Péter 778, 969
 Ajgó Márton 538
 Ajtay Miklós 608
 Ajtmatov, Csingiz 326
 Alaksza Tamás 327, 328, 342
 Alapy Gyula 476
 Albrecht, főherceg 523
 Alexander Bernát 704
 Almási Balogh Pál 517
 Almási Benjámin 132
 Almási Miklós 711, 712
 Althusius 457
 Ambrus Zoltán 175–177, 389, 924, 929
 András, II. 584, 585, 586
 Andrássy Gyula 390
 Angyal Dávid 493, 775, 778
 Anonymus 661
 Antal Gábor 261, 263, 268
 Antal László 709, 710
 Antal Sándor 681
 Antokolszkij, Pavel Grigorjevics 675
 Ányos Pál 461, 480
 Apáczai Csere János 5, 129, 130, 131, 132, 164, 457, 661
 Apafi Mihály, II. 134, 458
 Apáti Miklós 457
 Apor Péter 4, 5, 779
 Apponyi György 512
 Áprily Lajos 166, 169, 608
 Arany János 18, 73, 122, 124, 152, 154, 160, 270–301, 349, 429, 436–440, 468, 479, 525, 617, 911
 Arató Endre 497, 510
 Arday Pál 775
 Arisztotelész 272
 Arkhimédész 272
 Ascher Oszkár 931

- Asztalos Miklós 608
 Augusztinovicz Elemér 485
 Aurelianus, császár 226
 Babits Mihály 28, 63, 70, 73, 102, 103, 104, 105, 107, 147, 162, 182–184, 185, 187, 218, 249, 255, 257, 261, 263, 266, 391, 494, 547, 570, 627, 684, 689, 725, 728, 765, 831, 840, 846, 906–916, 922, 923, 926, 927, 928, 931, 932, 975, 988
 Bach, Alexander 522
 Bacsoni Máté 132
 Badics Ferenc 584
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 399, 403, 404, 441, 448, 609, 974
 Bajomi Lázár Endre 923
 Bajza József 26, 27, 34, 38, 154, 158
 Baka István 891
 Bakó Ágnes 325, 342
 Balakian Anna 527
 Balassi Bálint 205, 206, 411, 649, 651, 652, 661, 662, 713
 Balázs Anna 342
 Balázs Béla 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 543, 547, 681, 932, 988
 Balázs György 342
 Bálint Ágnes 327, 342
 Bálint György 67, 76, 77, 686
 Bálint Vera 67
 Baló Elemér 963
 Balogh Edgár 573, 963
 Balogh Jenő, dr. 613, 614, 615
 Balzac, Honoré de 544, 732
 Bán Imre 455–462, 487
 Bánffy Miklós 912
 Bánfi Zsigmond 14
 Bánk bán 583–586
 Banner János 778
 Bánóczy József 20
 Bánszki István 488
 Bánszkyne Kiss Éva 201
 Barabás Samu 780
 Barabás Tibor 342
 Bárány Ágoston 22
 Baranyai Decsi János 303, 307, 308, 310
 Baranyai Zsolt 488
 Barát Ármin 383
 Bárczi Géza 205
 Barcs Gyula 778
 Barcsay Ábrahám 163, 715
 Bari Károly 445
 Barkóczy Sándor 588, 597
 Baróti Dezső 100, 199, 201, 683, 775
 Baróti Marika 108–112, 113–118
 Barrés, Maurice 964
 Barta András 235, 237, 486
 Barta István 500, 513
 Barta János 159–161, 441–448, 487
 Barta Lajos 926
 Barta Sándor 162, 788
 Bartalis János 616, 621, 624
 Bártfai Szabó László 521
 Bartha Miklós 395
 Barthes, Roland 297, 298, 299, 300
 Bartók Béla 537, 539, 593, 625, 629, 962, 988
 Bartók János 629
 Bartók Lajos 433
 Bary Zoltán 682
 Basch Lóránt 623
 Bata Imre 485
 Bate 284
 Báthory Anna 784
 Báthory Gábor 783
 Báthory István 5

- Báthory Zsigmond 456
 Báthory Zsófia 5
 Báti László, dr. 894
 Báti Lászlóné 894–902
 Batsányi János 163, 644, 714, 849
 Batteux, Charles 853
 Batthyány Lajos 139, 513
 Baudelaire, Charles 531, 570, 917, 965
 Bauer, O. 84
 Bayer József 18, 19, 20, 22, 23, 26, 135
 Bayle, P. 457
 Bazilidesz Mária 963
 Becher, J. R. 449
 Beckett, Samuel 711
 Bécsy Tamás 152–159, 486, 811–828
 Beethoven, Ludwig van 628
 Beke Antal 780
 Beke Boldizsár 682
 Beke Margit, G. 334
 Békefi Antal 218
 Békefi Remig 778
 Béky Zoltán ld. Mészáros Zoltán
 Bél Mátyás 460
 Béládi Miklós 325, 798, 953, 974–979, 984, 985
 Belia György 102, 103, 104
 Bella István 360, 362
 Bencze Sándor 608
 Benczédi László 497
 Benedek herceg 584, 586
 Benedek Elek 608, 611, 617, 618, 619, 620, 623, 624
 Benedek Marcell 623
 Benes, E. 208
 Beniczky Ödön 178
 Benjámin László 352, 990
 Benkő Attila 892
 Benkő László 583, 584
 Benkő Loránd 203–206, 487
 Bennett, Arnold 75
 Benyhe János 486
 Beöthy Zsolt 389–391, 581
 Bercsényi Miklós 459
 Berczik Árpád 869
 Berda József 189
 Berde Mária 610, 615
 Berkes Erzsébet 486
 Berkes Péter 342
 Berkovics Renée 681
 Bernáth Aurél 691
 Bernhardt, Sarah 674, 678
 Bertha Bulcsú 185
 Bertók László 478, 481, 483
 Berzeviczy Albert 389–392, 491, 493
 Berzeviczy Márton 304
 Berzsenyi Antal 416
 Berzsenyi Dániel 20, 73, 87, 415–427, 464, 878–880
 Berzsenyi Farkas 416
 Berzsenyi László 417, 418
 Bessenyei György 20, 81, 82, 83, 84, 89, 90, 100, 460
 Bethlen Farkas 128
 Bethlen Gábor 5, 117, 307, 309, 311, 312, 314, 315, 324, 656, 734, 767, 768, 769, 770, 771, 774, 775, 777, 781, 782, 783
 Bethlen Imre 778
 Bethlen István 608
 Bethlen János 128
 Bethlen Kata 3–18
 Bethlen Miklós 5, 128, 130, 307, 324, 455, 457, 458, 661
 Bethlen Mihály 307, 310
 Bethlen Péter 307, 308, 310, 311, 314, 323
 Binder Pál 302–324
 Birányi Ákos 137
 Birck Edit 203

- Bíró Ferenc 96, 485
 Bíró Imre 625–627
 Bíró János 384, 385
 Bíró Lajos 172, 384, 385, 926
 Bíró Sámuel 779
 Bíró Vencel 778
 Bíró Vera 384–389
 Bisztray Gyula 433, 434
 Bitay Árpád 778
 Bitskey István 663–667
 Bocskai István 5, 775
 Bod Péter 11, 17
 Bodnár György 350
 Bodrogi János 773, 774, 785
 Bogáthi Miklós 307
 Bogáti Péter 342
 Bogáti Fazekas Miklós 127
 Bogdanovics P. I. 85, 86
 Bognár Cecil 476
 Bognár József 963
 Bogyay főszolgabíró 416
 Boileau, Nicolas 853
 Bóka László 216, 494, 537, 547, 632, 633
 Boncza Berta 109, 110, 115, 116, 387, 388, 446, 895, 901, 906, 910
 Bonfini, Antonio 119, 120, 126, 127
 Bónyi Adorján 682
 Bori Imre 170, 486, 683, 798
 Bornemissza Anna 5
 Bornemissza Péter 665
 Boros Vilma 494
 Borsos Miklós 188, 691
 Borsos Tamás 303
 Borzsár István 851, 852
 Botka Ferenc 199, 202
 Botto, Jan 720
 Bouchard, M. 80
 Bowring, John Sir 151
 Böll, Heinrich 444, 446
 Brauch Magda 167, 168
 Brecht, Bertold 449, 451, 887
 Brenner Domokos 458, 460
 Bródy Sándor 472
 Brooks, Cleanth 275, 281, 297
 Bruckner Riza 110
 Brutus János Mihály 779
 Brüll Adél 117, 386, 895, 903, 905
 Bucsek István 427, 428
 Buda János 666.
 Budai Ézsaiás 460
 Budai Parmenius István 306
 Buday György 981
 Budayné Mosonyi Klára 393–404
 Buffon, G. L. 95, 96
 Bulcsu Károly 282, 293, 296
 Bulgakov, Mihail 445, 446
 Burckhardt, J. 445
 Burkus Valéria 327, 328, 342
 Buttykay Emmi 640
 Buttykay Erzsébet 640
 Byron, George Gordon 273, 503, 504
 Calinescu, George 133
 Cambronne, P. J. E. 439
 Camus, Albert 152
 Cargill, Donald 459
 Castex, P. G. 80
 Castlereagh 503
 Castro, A. 79
 Castro, Eugenio de 545
 Cervantes, Saavedra 146, 147, 150
 Chagall, Marc 334
 Chapelle, Jean de La 460
 Chassin, Charles Louis 716
 Chateaubriand, Francois-René de 461

- Chinard, G. 79
 Chobot Ferenc 428, 432
 Chopin, F. 717
 Coccejus, ld. Koch J.
 Cocteau, Jean 179
 Coleridge, S. T. 271, 272, 276, 288
 Colette, S. G. 728
 Colletet, Guillaume 853
 Concha Károly 434
 Condamine, La 88
 Connor, Tony 147
 Constantia királyné 584, 585, 586
 Coubertin, Pierre de 674
 Crnjanski, Miloš 179
 Cuhing, George 145–151
 Czakó Gábor 813, 820
 Czakó Zsigmond 136
 Czére Béla 202
 Czine Mihály 325, 683
 Czinke Ferenc 19, 20, 21
 Czóbel Minka 163, 674
- Csabai Tibor 508
 Csák Gyula 813, 820, 821
 Csáki Judit 161–165, 683–687
 Csáky Edit 485–488, 767–785, melléklet 1–33
 Csanádi Imre 352
 Csanády György 608, 611, 615, 616, 617, 620, 622
 Csanak Dóra, F. 770
 Csanda Sándor 572–582, 712–715
 Csányi László 182
 Csaplár Ferenc 678
 Csapláros István 715–718
 Csapodi Csaba 211, 314
 Császár Elemér 723, 849, 961
 Csáth Géza 164, 926
 Csathó Kálmán 216
 Csató Pál 35, 38
- Cseffey László 303, 305, 307, 308, 310, 311, 314, 316, 318, 322, 323
 Csehfalvy Ferenc 26
 Csehov, Anton Paulovics 326
 Csengeri Pál 132
 Csép Attila 488
 Csepregy Turkovics Mihály 132
 Cserei Mihály 778
 Cseri Péter 583
 Csernai Zoltán 325, 342
 Cserny József 808
 Csetri Lajos 880
 Csibe ld. Littkei Erzsébet
 Csiky Gergely 640
 Csinszka ld. Boncza Berta
 Csók István 963
 Csokonai Vitéz Mihály 19, 26, 90, 98, 99, 100, 160, 202, 458, 462–466, 470, 479, 481, 483, 650, 653, 654, 655, 691, 714
 Csoma Jenő 608
 Csontos Gábor 325, 338, 339, 340, 342
 Csontos Vilmos 714
 Csontváry Kosztka Tivadar 188
 Csoóri Sándor 147, 360, 362
 Csorba Géza 609
 Csorba Győző 186
 Csukás István 327, 328, 329, 342, 371
 Csurka István 711, 812, 813
 Csűry Bálint 860
- Dán Róbert 212
 Dáné Tibor 342
 Dániel Anna 327, 330, 331, 342
 Dannunzio, Gabriele 526, 527, 545, 932
 Dante, Alighieri 266
 Darkó István 477

- Darvas József 444, 447, 448, 644, 659, 961, 979
 Daudet, Alphonse 544
 Dávid Antal 342
 Dávid Csaba 342
 Dávid Ferenc 120
 Dávidházi Péter 270–301
 Davidov, Jurij 698–703
 Dayka Gábor 163
 Deák Farkas 771, 776, 778
 Deák Ferenc 27
 Deák Imre 513
 Debussy, Claude 537
 Decsi Gáspár 120, 127
 Decsi János 779
 Defoe, Daniel 339, 458
 Degré Alajos 136
 Deidrich, Georg 308
 Demény János 586–607, 923
 Demény János id. ld. Vejja János
 Demény Lajos 211
 Demény Ottó 327, 330, 342
 Demeter Tibor 725
 Demkó Kálmán 778
 Dénes Sándor 681
 Dénes Zsófia 905
 Dénko ld. Hajdú Dénes
 Dérer 208
 Derham 93, 94, 95
 Dernshwamm János 211
 Déry Tibor 72, 152, 189, 348, 629, 687–691, 813
 Descartes, René 128, 129, 457
 Dési Márton 133
 Devecseri Gábor 64, 147
 Dezsényi Béla 210, 212
 Dezsényi Szemző Piroska 210–212
 Dézsi Lajos 778, 780
 Dienes László 574
 Diocletianus császár 226
 Diószeghy András 135
 Diószegi András 177, 990
 Disraeli, Benjamin 520
 Divéky Adorján 715
 Dixon, Alan 147
 Dobsa Lajos 135–144, 866–877
 Dolmányos István 505
 Domanovszky Sándor 21
 Dombi Erzsébet, P. 167, 168
 Domonkos Lajos 461
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 326, 728
 Dózsa György 127
 Döbrentei Gábor 92, 416, 419, 420
 Dörnyei Sándor 211
 Drabik, Nicolaus 459
 Dsida Jenő 608
 Duba Gyula 714
 Dudás Gyula 778
 Dugonits András 22
 Dutka Ákos 679, 680, 681
 Eble Gábor, dr. 785
 Eckhardt Ferenc 778
 Eckhardt Sándor 81
 Eco, Umberto 365
 Éder Lujza 144
 Egressy Gábor 38, 136
 Egri Lukács 122
 Egri Péter 687–691
 Egri Viktor 714
 Egry József 185, 187
 Ehrenburg, Ilja 630
 Ék Sándor 788
 Eliot, T. S. 299
 Élő Gabriella 135
 Eluard, Paul 887
 Emőd Tamás 680, 681
 Endrődy Kajetán, gr. 425
 Engel Géza 454
 Engel, J. Ch. 460
 Engel Lajos 372, 377

- Engel Mórné, Eisenstädter Mária 378
 Engel Sándor, dr. 374, 383
 Engel Vilmos 372–384
 Engel Vilmosné 376, 380, 382, 384
 Engels Friedrich 519, 979, 981, 982
 Eőssi András 212
 Eötvös József 71, 437, 438, 642
 Erasmus, Rotterdami 128, 130, 456
 Erdei Ferenc 444, 961, 963, 979, 981
 Erdei Iván 488
 Erdélyi Ilona, T. 143
 Erdélyi János 143, 272, 274, 276, 278, 283, 457
 Erdélyi József 70, 609, 872
 Erdélyi Sándor, dr. 485
 Erikson, E. H. 746
 Erki Edit 485
 Esze Tamás 124
 Eszéki Imre 122
 Eszterházy Miklós 776, 784
 Exenberger, Herbert 212
- Fábián Gábor 20, 26
 Fábri Anna 231
 Fábry Zoltán 572–582
 Faith Ágoston 682
 Faludi Ferenc 97, 98, 99, 100, 163, 661, 849–865
 Falus Róber 182
 Fándli, J. 720
 Farkas Árpád 447
 Farkas István 576
 Faulkner, W. 728
 Fáy András 31
 Fazekas László 342
 Fazakes Mihály 162, 650, 653
 Fehér Ferenc 337, 338, 342, 535
- Fehér Lajos 979
 Fehér Tibor 342
 Féja Géza 59, 399, 413, 441–448, 608, 724
 Fejér István 58
 Fejes István 281, 288
 Fekete György, dr. 854, 858
 Fekete Gyula 377
 Fekte Sándor 182, 478, 479, 668
 Felsőbüki Nagy Pál 510, 511
 Fénelon, Fr. 93, 459, 461
 Fényes Elek 429, 778
 Fényes Samu 179
 Fenyő László 260
 Fenyő Miksa 903, 904
 Ferenc, I. 503
 Ferenc József 522, 523
 Ferenczi Sándor 246
 Ferenczi Zoltán 775
 Ferenczi Zsizi, Sz. 624
 Ferrero, Sergio 226
 Fessler, I. A. 460
 Feszty Árpád 200
 Figedy-Fichtner Sándor 381
 Fifi I. Radnóti Miklósné
 Finta Zoltán 622
 Fischer Ervinné Szalay Stefánia 593
 Fitos Vilmos 980–981, 982
 Flaubert, Gustave 222
 Fodor Adrienne 211
 Fodor András 185, 187
 Fodor József 189, 248–269
 Fodor Sándor 342
 Forgách Ferenc 779
 Forgách Mihály 308
 Forgács Antal 189, 260
 Forgács László 809
 Földes Anna 478, 484
 Földes István 632
 Földes Péter 342

- Földes Sándor 573, 574, 576, 577, 578, 580
 Földi János 465, 653
 Fraknoi Vilmos 391, 392, 771
 France, Anatole 553
 Frankel Leó 212
 Franklin, Benjamin 95
 Freiligrath, Ferdinand 453
 Freud, Jones 626, 627
 Freud, Sigmund 246, 753
 Fried István 712–715
 Friedrich István 490
 Fronius Mihály 87
 Frölich Dávid 312, 313
 Fügedi Erik 302
 Fühmann, Franz 449, 450
 Fülep Lajos 187
 Füst Milán 72, 146, 149, 152, 162, 221, 450
 Gaál Gábor 261, 263, 574, 655, 656
 Gaál Gaszton 395
 Gaál Jenő 191
 Gaál László 463
 Gaál Mózes 911
 Gábor Andor 924, 990
 Gál István 184, 627–635, 906–923
 Galabárdi Zoltán 327, 328, 342
 Gáldi László 722
 Galgóczi Erzsébet 656, 812
 Galilei, Galileo 99, 863
 Gallienus császár 226
 Garai Gábor 149, 151, 656, 694
 Garai Ilus ld. Engel Vilmosné
 Garai Izsó 375
 Garami Ernő 787
 Garay János 114, 154
 Garbai Sándor 787, 808
 Gard, Roger Martin du 728
 Gárdonyi Géza 213, 223, 471–474
 Gáspár Endre 179
 Gáspár Imre 433, 434
 Gassner, John 527
 Gelléri Andor Endre 164, 691
 Geréb László 91, 135, 137, 866
 Gerencsér Zsigmond 485
 Gergely József 916
 Gergely Mária 342
 Gergely Pál 389–393, 608–624
 Gergely Sándor 630
 Gesszen, A. I. 483
 Gide, André 261, 552
 Gindely Antal 774
 Gion Nándor 339, 340, 341, 342, 447
 Glaeser, Ernst 630
 Glembay Károly 136
 Goethe, Johann Wolfgang von 469, 530, 569, 571, 654, 688, 879
 Gogolák, L. 722
 Goldziher Ignác 778
 Gombocz Zoltán 632
 Gombos Gyula 975
 Gondos Ernő 191–198
 Gordon Etel 214
 Gorkij, Maxim 577, 630, 979
 Gozdsu Elek 674
 Göröcsöni Ambrus 127
 Görgey Gábor 364
 Görög Demeter 212
 Görög Ili 62
 Görög Lajosné 904
 Görömbei András 573, 580
 Gracza János 376, 378
 Gramada, Livia 212
 Grandpierre Lajos 325, 342
 Grassalkovich Antal 504
 Graves, Robert 147
 Greguss Ágost 296
 Grezsa Ferenc 678
 Gróh Gáspár 980
 Gróh István 629

- Gróh Lajos 629
 Guevara, Antonio de 79
 Gulácsy Irén 225
 Gulyás Pál 410
 Gunde László 59
 Gunther, John 208
 Gutzkow, K. 88
 Gvadányi József 285, 295, 714
- Gyalmos János 632
 Gyenis Vilmos 465, 660–663
 Gyergyai Albert 65, 152, 797, 798
 Gyertyán Ervin 347
 Gyivicsán Anna 718–722
 Gyöngyösi István 93, 163, 274, 279, 661
 Györe Imre 368, 369
 Győrffy István 779
 Győrffy Miklós 489
 Győrffy Sándor 979–980, 984
 György, IV. 503
 György Lajos 583, 614
 Györki Imre 399
 Győry Dezső 477, 609
 Gyulafi Lestár 303, 304, 311
 Gyulai István 122
 Gyulai Pál 25, 27, 32, 34, 120, 160, 183, 469, 513, 514, 523, 724, 976
 Gyulay Pál 309
 Gyurkovics Tibor 339, 812, 814, 815
 Gyúró Imre 485
- Haan Lajos 719
 Hahn, Karl-Heinz 488
 Hajdú Dénes 608, 619, 620, 621, 623
 Hajnal Anna 356, 357
 Hajnal István 778
 Hajnalné-Németh Valéria 488
- Hajós Edit 539
 Halasi Mária 327, 330, 332, 342
 Halász Gábor 627, 634, 674, 675, 676
 Halász László 231–247, 486, 494, 744–766
 Halász Miklós 626
 Halici, Mihai 534
 Haller Gábor 303, 304, 307, 310
 Haller László 92, 93, 94, 461
 Handke, P. 88
 Hankiss Elemér 232, 281, 703–706
 Hányoki Losontzi István 460
 Haraszti Emil 536
 Hargittay Emil 488
 Harkins, W. E. 722
 Harmos Sándor 584
 Hárs László 325, 338, 343, 637
 Harsányi István 411
 Harsányi Kálmán 982
 Harsányi Zsolt 56
 Hartmann János 612
 Hatvany Lajos 110, 251, 254, 473, 831
 Haubrich József 808
 Hauptmann, Gerhart 526, 528, 529
 Hebbel, Friedrich 526, 531
 Hédervári Péter 343
 Hegedüs Andor 689
 Hegedüs András 979
 Hegedüs Géza 135, 161–165, 343, 637–648
 Hegedüs Lóránt 611, 988
 Hegedüs Nándor 680
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 281, 700
 Hegyaljai Kiss Géza 769
 Heine, Heinrich 469
 Heinrich Gusztáv 391, 583
 Heller Ödön 221, 222

- Heltai Gáspár 119, 120, 123, 124,
 126, 127, 661, 662, 779
 Heltai Jenő 163, 924, 925, 929,
 933
 Hemingway, Ernest 67
 Henszlmann Imre 38, 154
 Hentzner, Paul 313
 Herczeg Ferenc 71, 72, 178, 215
 Hermann István 281
 Hermlin, Stephan 450
 Hevenes Gábor 212, 460
 Hevesi András 64, 67, 189
 Hevesi Sándor 916
 Hídvégi Mikó Ferenc 777, 779
 Hiller István 631
 Hitler, Adolf 62, 625, 631
 Hlatky Endre 682
 Hodinka Antal 779
 Hoffman, E. T. A. 531
 Hofmannstahl, Hugo von 526
 Holics Janka 741
 Hóman Bálint 779, 784
 Homérosz 92, 127, 259, 269
 Homonnay György 775
 Hont Ferenc 61, 62, 63
 Hopp Lajos 3, 4, 6
 Horányi Elek 585, 586
 Horatius, Flaccus Quintus 23,
 10–108, 182
 Horthy Miklós 77, 178, 797
 Horvát József 584
 Horváth András 425
 Horváth Elek 425, 426, 427
 Horváth János 28, 32, 34, 66,
 152, 156, 157, 178, 440, 465,
 473, 485, 487, 632, 856, 859
 Horváth Károly 19, 21, 22, 27
 Horváth Mihály 769
 Horváth Zoltán 65
 Hölvényi György 212
 Hubay Miklós 812, 823
 Hugo, Victor 504
 Hunyadi Demeter 120
 Hunyadi Ferenc 303, 308
 Hunyadi Mátyás 119, 121, 126,
 127, 659
 Huszár Károly László 428
 Huszár Tibor 746
 Huszti György 306
 Huxley, Aldous 75
 Huxley, Julian 75
 Ibsen, Henrik 176
 Ignácz Rózsa 403
 Ignotus 219, 625–627, 674, 904
 Ilia Mihály 682
 Illés Béla 173, 646, 990
 Illés Endre 189, 227, 411, 446
 Illés Ilona 202
 Illés László 202
 Illés Sándor 343
 Illésházy István 775, 779
 Illyés Gyula 59, 63, 70, 145, 146,
 148, 149, 150, 186, 189, 199,
 254, 347, 348, 359, 360, 399,
 400, 401, 402, 403, 405, 406,
 411, 412, 413, 414, 527, 578,
 629, 631, 656, 657, 659, 691,
 714, 882, 961, 963
 Illyés Katalin 104
 Ilosvay Krisztina 465
 Imre király 584
 Imre Kálmán, dr. 612
 Imreffyné Török Kata 775
 Indig Ottó 678–683
 Iorga 133
 Ipolyi Arnold 779
 Istrati, Panait 630
 Jackson, Edward 625
 Jacobus Chios Paleologus 79
 Jakab Elek 779
 Jákó Károly 90
 James, Henry 728

- Jancsó Béla 620, 622
 Jankovich Ferenc 184, 403
 Jankulov, Borislav 171, 172
 János Zsigmond 121
 Janus Pannonius 127, 162, 308, 657, 659, 661, 662
 Jaroszevska, B. 715
 Jászai Mari 39, 674
 Jászi Oszkár 384, 968, 989
 Jékely Zoltán 354, 355, 489
 Johnson, Ben 312
 Jókai Mór 41, 52, 71, 72, 139, 144, 160, 200, 201, 222, 273, 295, 480, 714, 724, 725, 730, 741, 870, 932
 Jósika Miklós 71, 642
 Joyce, James 72, 728
 József Attila 69, 70, 103, 107, 146, 163, 178–181, 200, 201, 250, 254, 261, 336, 371, 450, 454, 578, 627, 631, 659, 685, 686, 690, 737, 831, 883, 887, 979, 990
 Juhász Ferenc 145, 146, 152, 347, 348, 350, 351, 352, 360, 882, 990
 Juhász Géza 462–466, 653, 654
 Juhász Gyula 101–108, 182, 214, 248, 609, 658, 678–683
 Juhász Izabella 462
 Julow Viktor 464, 465, 649–655
 Jung, Carl Gustav 65
 Justh Zsigmond 166, 673–678
 Justus György 629
 Justus Lipsius 308, 456
 Jünger, Ernst 964

 Kabdebó Lóránt 201
 Kacsó Sándor 610, 621, 622, 624
 Kadosa Pál 629
 Kaffka Margit 168
 Kafka, Franz 244, 728
 Kahlau, Heinz 450
 Kakas István 305
 Kalász Márton 149
 Kálmáncsehi Sánta Márton 123
 Kálnoky László 353, 354, 357
 Kant, Immanuel 654
 Kántor Zsuzsa 330, 331, 343
 Kanyar József 416, 419
 Kaposi Juhász Sámuel 134
 Kaposy József 916
 Kaprinai István 212
 Karambin, N. M. 87
 Kárász József 325, 343
 Karácson Imre 779
 Karácson Sándor 979
 Karátson András 530
 Karczag György 343
 Kardos László 182, 829–835
 Karinthy Ferenc 64
 Karinthy Frigyes 63, 148, 213, 214, 830, 833, 836–849, 920, 921, 924–952
 Károli Gáspár 642
 Kármán József 474, 475
 Károly, II. 459
 Károly Irén 681
 Károlyi Amy 371
 Károlyi Árpád 493, 524, 775
 Károlyi Leona 679
 Károlyi Zsuzsanna 773, 775, 781, 783, 784
 Kárpáti Aurél 393, 926, 927, 932
 Kárpáti Béla 786–810
 Kassák Lajos 70, 146, 149, 180, 185, 251, 551, 574, 627, 629, 630, 689, 690, 714, 786–810, 846, 927, 954
 Kassákné Simon Jolán 628, 787, 791, 808
 Katona Béla 41–57, 486
 Katona István 460
 Katona József 266, 583–586

- Katona Miksáné 373
 Kazinczy Ferenc 27, 73, 81, 82, 87, 120, 205, 206, 418, 425, 460, 461, 463, 474, 475, 479, 484, 483, 573, 653, 684, 697, 717, 919
 Kazinczy Gábor 5, 719
 Keats, John 259
 Kecskeméti Gergely 308
 Kecskés Ede 142, 515
 Kéky Lajos 612, 613
 Kelemen pápa, XIV. 862, 863
 Kelemen Béla 588
 Kemény Ádám 16
 Kemény Gábor 486, 488
 Kemény János 5, 662
 Kemény Márta, F. 477
 Kemény Zsigmond 71, 513, 520, 525
 Kenessey Ferenc 963
 Kennedy, Margaret 75
 Kerényi Ferenc 31, 32, 65, 135–144, 866–877
 Kerényi Grácia 851, 856, 864
 Kerényi Frigyes 653
 Keresztury Dezső 64, 220, 406, 412, 437, 479, 487, 960, 962, 985
 Kertbeny Károly 716
 Kertész Ákos 174, 711, 813, 816, 826
 Kertész Erzsébet 343
 Kéry Gyula 199
 Keszi Imre 627, 632
 Kézai Simon 583–586
 Kierkegaard, Sören 469
 Király István 850, 858, 894, 895, 953, 960–974, 982, 985, 986, 987
 Kisch, Egon Erwin 208
 Kisfaludy Károly 20, 30, 716
 Kisfaludy Sándor 22
 Kisparti János 427
 Kispéter András 165–169, 248–269
 Kiss Anna 891
 Kiss Benedek 891
 Kiss Dénes 326, 343
 Kiss Ferenc 963
 Kiss István 306
 Kiss István 207–209
 Kiss József 200
 Klaniczay Tibor 449, 450, 462, 655
 Kleist, Heinrich von 469
 Klemenits, Eugen 212
 Knapp, Bettina 536
 Koch, Johannes 457
 Kochol, V. 719, 720, 721
 Koczás Sándor 683
 Kodály Zoltán 722, 963, 988
 Kodolányi János 162, 163, 186, 963
 Kohn Sámuel 775
 Kókay György 84, 696
 Kolár, Jarosláv 211
 Kolb, Irene 454
 Kolinovics Gábor 460
 Kollár, Ján 720
 Kollin Ferenc 207–209
 Kolozsvári Serarius György 120
 Koltai Vidos István 425
 Koltay-Kastner Jenő 521
 Komáromi Gabriella 324–344
 Komáromi János 216
 Komjáthy Jenő 73, 183, 640, 644, 721
 Komlós Aladár 62, 253, 255, 258, 259, 466, 542, 627, 797
 Komlóssy Ida 144
 Komor András 65
 Kondrot, Vojtech 713
 Kopácsi Ferenc 120, 125, 127
 Korek Valéria 175–177

- Kormos István 887, 891
 Kornis György 307, 308, 309, 310
 Korniss Dezső 629
 Koroda Miklós 637–648
 Koroda Pál 433, 640, 643
 Koroda Pálné 642
 Koroknay István 75
 Kós Károly 446, 608
 Kosáry Domokos 489–525, 777
 Kossuth Ferenc 492
 Kossuth Lajos 492, 496, 507, 511, 512, 513, 514, 516, 517, 520, 873
 Kosztolányi Dezső 63, 70, 71, 168, 182, 214, 215, 221, 254, 391, 392, 479, 530, 542, 562, 563, 565, 568, 570, 608, 703, 840, 846, 912, 916–923, 924, 926, 929
 Kovács Endre 715
 Kovács Győző 573, 580
 Kovács János 580
 Kovács József László 202
 Kovács Sándor Iván 302–324, 655–659
 Kovács Sándor, V. 660–663, 725
 Kovácsné Ónodi Irén 488
 Kovacsóczy Farkas 304, 309, 455, 456
 Kovalovszky Miklós 679
 Kozma Andor 183
 Kozma Miklós 399
 Kozocsa Ildikó, B. 199
 Kozocsa Sándor 199, 236, 237, 674, 675
 Kőhegyi Lajos 381
 Köhler, Hartmut 545
 Kölcsey Ferenc 20, 27, 417, 468
 Köpeczi Béla 79–89, 455–462, 487
 Körner Éva 798
 Körner, Theodor 453
 Kőszegi Imre 343
 Kővári László 779
 Krajcsovics Márton 628, 629, 631
 Krajkó András 488
 Krašicki, Ignacy 84
 Krauss, Gertrud 787
 Krejčí, Karel 719
 Krisztobulosz 779
 Krofta 208
 Kronstein Gábor 191–198
 Kroó András 462–466
 Kroó György 534, 536, 537, 538
 Krúdy Gyula 41–57, 214, 231–247, 485, 486, 647, 932
 Krúdy Zsuzsa 234, 238, 241, 244, 246
 Kubinszky Mihály 501
 Kubinyi Miklós 774
 Kukorelly Béla 588, 594, 596, 599, 603
 Kulcsár Péter 127, 313
 Kulin Katalin 486
 Kun Béla 628, 798, 799, 803, 808
 Kún Intván 316, 318
 Kun Miklós 63
 Kurucz Imre 488
 Laborfalvy Róza 39, 480, 481
 Lackóné Kiss Ibolya 682
 Laczkó András 184–188, 477–484
 Laczkó Géza 764, 963
 Laczkovits János 461
 Ladányi Mihály 149, 368, 369, 881, 882, 887, 891
 Lahontan, 79
 Lajos, XIV. 460
 Lakatos István 851, 856, 857, 860
 Lamartine, Alphonse de 137, 140
 Láng István 487

- Lanson, G. 80
 Lányi Piroska 330, 343
 Lasquin, Madame 894, 905
 Lasswell, Harold 709, 710
 László János 144
 Lázár Ervin 185
 Lázár István 488
 Lázár János 7
 Lawrence, T. E. 75
 Leclerc, Jean 459
 Léda ld. Brüll Adél
 Legrand, Ph. E. 850, 581, 862
 Lefebvre, Henri 457
 Lehotay Árpád 963
 Leibnitz, G. W. 93, 458
 Lenau, Nikolaus 469
 Lencsés György 211
 Lengyel Dénes 480, 692–695
 Lengyel József 179
 Lengyel Menyhért 529
 Lenin, V. I. 519, 630, 639, 645, 981, 982
 Lermontov, Mihail Jurjevics 285
 Lesznai Anna 540, 626
 Levendel Júlia 178–181
 Links Arthur 625
 Lippus Brandolinus 456
 Lisle, Leconte de 917
 Liszt Ferenc 717
 Littkei Erzsébet 741
 Livius, Titus 127
 Lombroso, Cesare 588
 Londesz Elek 622
 Lorántffy Zsuzsanna 5
 Losonczi Ágnes 706
 Lotman, J. 86
 Lotz Károly 213
 Lovass Gyula 188
 Lovászy Károly 925
 Lőkös István 169–173
 Lőrincz L. László 343
 Lőrinczy Huba 466–471, 486
 Löwenstein Arnold 894–902, 903–906
 Löwenstein Arnoldné 894–902, 903–906
 Löwey Balázs 666
 Lukač, E. B. 713, 714
 Lucas Cracerus Bistriciensis 120
 Lukács György 28, 69, 70, 72, 73, 154, 158, 164, 449, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 538, 539, 541, 546, 553, 630, 691, 709, 711
 Lukács István 90
 Lukács Margit 963
 Lukácsy Sándor 136, 137, 140, 143, 512
 Lukinich Imre 309, 774, 779
 Lunacsarszkij, A. V. 630
 Luly, John 312
 Macbeth, George 147
 Machiavelli, Niccolo 456
 Madách Imre 163, 205, 275, 282, 427–432, 927
 Madariaga, Salvador 982
 Mádl Antal 449, 487
 Maeterlinck, Maurice 526, 527, 528, 529, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 539, 541
 Magyar Elek 394
 Magyar Katalin 326, 343
 Magyari István 775
 Mahler, Gustav 469
 Mahrholz 630
 Mailáth János 716
 Maior Petru 461
 Majakovszkij, V. V. 887
 Majláth Béla 490, 491
 Makkai Ernő 779
 Makkai Sándor 608, 611, 617, 783, 963
 Makogonyenko, G. 86

- Makra Sándor 343
 Mallarmé, Stéphane 469, 530, 531
 Maller Sándor 404–414
 Mályusz Elemér 493, 504
 Mályuszné Császár Edit 21, 724
 Mándi Ildikó, F. 488
 Mándy Iván 336, 339
 Mann, Thomas 175, 449, 728, 737, 986
 Mányi Nagy László 343
 Márai Sándor 68, 72, 75
 Marcus Aurelius 79
 Marcuse, Herbert 711, 712
 Marczali Henrik 775, 779
 Márki Sándor 771
 Márkos András 15
 Markovics Györgyi 211
 Márkus László 916
 Marlowe, Ch. 312
 Marsall László 365
 Martinkó András 136, 200, 667–673, 880, 980, 984
 Martinovics Ignác 461, 644
 Márton Jenő 863
 Márton Klára 330, 339, 343
 Martonné Homok Erzsébet 325, 343
 Martonosi Mihály 132
 Martyn Ferenc 186
 Marx, Karl 456, 469, 519, 630, 639, 979
 Matheika János 181
 Matl, J. 722
 Mátrai László 632, 633
 Mátyás Ernő 408, 410
 Mátyás Sándor 406, 411
 Maurras 964
 Maximianus 226
 Mécs László 574, 963
 Medgyaszay Vilma 61, 608
 Medgyessy Ferenc 963
 Medve Miklós 904
 Megay László 325, 339, 343
 Méhes György 343
 Mehring, Franz 630
 Melich János 588
 Melinda 583–586
 Méliusz József 261, 262, 266, 798
 Mérei Sándor 425
 Merényi Lajos 779
 Merényi Oszkár 415–427, 878–880
 Mészáros Zoltán 627–637
 Meszlényi Lajos 436
 Mészöly Miklós 174, 325, 331, 339
 Metternich, K. L. von 505, 520
 Metzner László 63
 Mezei András 325, 328, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 343, 371
 Mezei József 466, 470
 Mezei Márta 486, 864
 Mezey László 210–12
 Michaud, Guy 541
 Michelangelo, Buonarrotti 641
 Mickiewicz, Adam 717
 Mihály László 622, 623
 Mike Sándor 318, 322, 774, 777
 Mikes Kelemen 205, 661, 859
 Mikes Lajos 249, 251, 257, 260, 896
 Miklós Andor 771
 Miklós Pál 201
 Miklós Róbert 202
 Miklósvári Sebe Miklós 132
 Mikszáth Kálmán 41–57, 71, 172, 176, 213, 216, 433–436, 640, 725
 Milosevics Péter 485
 Milton, John 266
 Mirnics Zsuzsa 330, 331, 343
 Miskeyné Róna Judit 488

- Miskolczi Puah Pál 120
 Miszoglád Gábor 173–175, 485
 Misztótfalusi Kis Miklós 132, 134, 661, 778
 Mitchell, Margaret 191
 Mitrovics Gyula 285
 Moldova György 173, 175
 Molière, J. B. 861, 936
 Molnár Ferenc 72, 529, 924, 925
 Molnár Gergely 461
 Molnár Gyula 343
 Molnár János 95, 96
 Montesquieu, Charles de Secondat 81
 Móra Ferenc 213–230, 484
 Móra István 218, 372–384
 Móra Panka 373
 Móré Imre dr. 112–113
 Morel, J. 80
 Morelly 457
 Morgan, Edwin 147
 Morgan, Charles 75
 Móricz Bálint 731
 Móricz Gyöngyi 768
 Móricz István 753
 Móricz Lili 758
 Móricz Miklós 731
 Móricz Virág 117, 485, 764, 767, 768, 771, 772, 776, 781
 Móricz Zsigmond 63, 113, 117, 152, 186, 201, 213, 215, 216, 218, 224, 326, 384, 391, 401, 402, 403, 404, 445, 473, 578, 608, 642, 725, 727–743, 744–766, 767–785, 906–916, 963, 972, 979
 Mornet, D. 80
 Murvai Olga 167
 Musil, Robert 326
 Mussolini, Benito 641, 815
 Müller, Adam 504
 Nadányi Zoltán 682
 Nádass József 629
 Nadványi Mihály 309
 Nagy Andor 376, 378
 Nagy Barna 408
 Nagy Béla, dr. 623
 Nagy Endre 61
 Nagy Gáspár 891
 Nagy György 979
 Nagy István festő 613
 Nagy István író 979
 Nagy István 399
 Nagy Katalin 330, 343
 Nagy Lajos 162, 214, 656
 Nagy László 145, 146, 147, 352, 360, 563, 887, 891, 892
 Nagy Lőrinc 690
 Nagy Magda, K. 681
 Nagy Miklós 481, 486, 487, 715–718, 723–724
 Nagy Péter 68, 220, 548–559, 587, 590, 727–743, 751, 767, 770, 771, 953–960, 964, 965, 966, 967, 975, 982–988
 Nagy Piroska 629
 Nagy Sándor, E. 465, 471–474
 Nagy Szabó Ferenc 777
 Nagybaconi Nagy Vilmos 963
 Napoleon, Bonaparte 654, 717
 Napóleon, II, 74
 Négyesy László 611
 Nemes István 486
 Nemes Nagy Ágnes 147, 148, 150
 Nemeskürty István 449, 658
 Németh Andor 65, 691
 Németh G. Béla 97, 272, 282, 297, 298, 449, 487, 862
 Németh Gyula 779
 Németh Lajos 486
 Németh László 11, 14, 187, 189, 402, 404–414, 578, 627, 633, 634, 691, 835, 963, 978, 979

- Németh S. Katalin 3–17
 Neugeboren Emil 779
 Nietzsche, Friedrich 552, 701
 Noble, Eustach Le 459, 460
 Norsa, Immanuel 211
 Novalis, F. L. von Hardenberg 531
 Novotny S. Alfonz 681
 Nowak, Jerzy 715
 Nyakas Szilárd 487
 Nyáry Krisztina 784, 785
 Nyéki Vörös Mátyás 664
 Nyilas Márta 91
 Nyiresy Tichy Kálmán 476
 Nyirő József 608, 620, 624, 981

 Obernyik Károly 137, 871, 873, 877
 Ognyev, Nyikolaj 630
 Oláh György 620
 Olasz Péter 682
 Olbracht, Ivan 208
 Olt Károly 629
 Oltványi Ambrus 489, 696
 O'Neill, Eugene Gladstone 711
 Oravec Imre 363
 Orbán Ottó 147
 Orbán pápa 323
 Orczy Lőrinc 85, 98, 714
 Ordas Iván 343
 Orosz László 449, 583–586
 Országh-Hviezdoslav, Pavel 171, 718, 721
 Ortega Y Gasset, José 702, 982–983
 Ortutay Gyula 498, 634, 637
 Ortutay István 372, 377, 378, 380, 383
 Ostogorsky, G. 504
 Osterloch, Karl-Heinz 84
 Osvát Ernő 257, 473, 732
 Ottlik Géza 189, 841

 Ovidius, Naso Publius 90, 92, 102, 103
 Ozorai István 122

 Ökrös Lászlóné 201
 Örkény István 812, 824
 Örley István 189
 Ötvös Péter 488

 Paksi Mihály 120, 123, 127
 Palasovszky Ödön 358, 359
 Pálffy Albert 136
 Palló Imre 608, 963
 Palma Ferenc 460
 Pálmai Kálmán 488, 683, 990
 Pálóczi Horváth György 75
 Pálóczi Horváth János 307, 309, 310, 311, 323
 Pálos Frigyes 428, 432
 Panaitescu, 133
 Pándi Pál 20, 135, 486, 496, 529, 683, 866–877
 Pápai Páriz Ferenc 132, 133, 134, 662, 778
 Parancs János 202, 364
 Pareto, Vilfredo 964
 Páskándi Géza 486, 812, 819
 Passuth László 191
 Paszternak, B. L. 887
 Pataki Apollónia 409, 410
 Pataki Tóth István 133
 Pauler Ákos 491
 Paulini Béla 929
 Paulusz Ákos 476
 Payr Sándor 666
 Pázmány Péter 661, 662, 776
 Péchi János 120, 126
 Péchi Simon 777
 Pécsváradi Gábor 306
 Peguy, Charles 970
 Pelle János 682
 Péntek Imre 892

- Perkovácz Bódog 501
 Perrault, Charles 534
 Péry Ignác 22
 Pesti Gábor 661, 662
 Pesti János 120
 Péter András 65
 Péter Gábor 77
 Péter László 101–108, 135, 198–203, 214, 372–384, 678–683
 Peterdi Andor 926
 Péterfy Jenő 491
 Pethes Iván 201
 Petőfi Sándor 70, 136, 137, 141, 152, 160, 187, 199, 200, 205, 251, 257, 272, 273, 286, 387, 433, 436, 453, 461, 474, 475, 476, 478, 650, 653, 667–673, 716, 725, 876
 Petrarca, Francesco 456, 657
 Petri György 146, 363, 884
 Petrik Géza 212
 Petrovič, Veljko 172
 Petrovác István 330, 343
 Petróczi Kata Szidónia 5
 Pevsner, Naum 469
 Peyer Károly 399
 Piaget, J. 750
 Picasso, Pablo 702
 Pilinszky János 145, 146, 352, 694
 Pinkus, Theo 527
 Pintér Ferenc 179
 Pintér Jenő 988
 Pirandello, Luigi 176, 702
 Pischel, Joseph 449–455
 Pissarro, Lucien 571
 Pišút, Milan 719
 Pius VI. pápa 854, 863
 Plätz Rudolf 61
 Pluche abbé 95, 96
 Plutharkhosz 863
 Podhraczký József 585
 Pogány Gábor 202
 Pogány József 808
 Polignac, Melchior 674
 Polónyi Géza 680
 Pomogáts Béla 173–175, 683–687
 Pongrácz Béla 433
 Poniatowski, Stanisław August 717
 Popovič, Mita 171, 172
 Pór Antal 584
 Pósa Lajos 218
 Pósaaházi János 457
 Pottenstein, Ulrich von 210
 Powys, John Chowper 964
 Pozdneev, A. 86
 Pray György 212, 460
 Prohászka Ottokár 588, 964, 982
 Proust, Marcel 65, 175, 689
 Pröhle Jenő 485
 Pruner, F. 80
 Pulszky Ferenc 520
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 483
 Rába György 713
 Rácz Olivér 714
 Rácz Pál 577
 Ráday Eszter 6, 8
 Ráday Gedeon 97, 143, 872
 Ráday Pál 8, 163, 459, 460
 Radnóti Miklós 62, 63, 70, 73, 75, 77, 78, 146, 152, 153, 189, 202, 205, 450, 454, 659, 683–687, 865, 981, 990
 Radnóti Miklósné 63, 686
 Radó Aladár 926
 Radvánszky Béla 776, 777
 Raffai Sarolta 812, 820
 Rajk László 627, 629, 979
 Rajniss Ferenc 399

- Rákóczi Ferenc, II. 117, 134, 456, 458, 459, 460, 461, 644, 657, 664
 Rákóczi György, I. 782
 Rákóczi György, II. 5, 309
 Rákosi Jenő 218
 Ransom, J. C. 280, 281, 283, 285, 286
 Raupach, E. S. B. 33
 Rebreanu, Liviu 171
 Rechtné Bauer Zsófia 681
 Rédey Tivadar 873
 Reed, John 66
 Reid, Thomas 677
 Rejtő István 435
 Rejtő Jenő 191
 Remarque, Erich Maria 630
 Reményik Sándor 608, 611, 612
 Renan, Ernest 544
 Révai József 263, 496, 510, 511
 Révai Miklós 86, 853, 854, 856
 Révérend, Dominique 458
 Révész Béla 788
 Reviczky Gyula 73, 466–471, 640, 644, 674
 Reyman, Jan 715
 Reymont, Wladislaw 743
 Réz Pál 70, 214, 542, 543, 544, 545, 687
 Richter, J. 84
 Riedl Frigyes 303
 Rigert, Guy 853
 Rigó László 201
 Rimanóczy Kálmán 682
 Rimay János 163, 324, 661
 Rimbaud, Arthur 180, 468
 Rimócziné Hamar Márta 101–108
 Rippl-Rónai József 186, 187, 674, 733
 Rizner, Ludovit Vladimir 212
 Robotos Imre 446
 Rohden, O. R. 504
 Rolland, Romain 261
 Rollin, Charles 94
 Romhányi József 343, 873
 Rónaszegi Miklós 343
 Rónay György 355, 356, 797, 799, 858
 Rónay László 188–190
 Rousseau, Jean Jacques 80, 83, 84, 87, 88, 89, 98, 202, 503
 Rózsa Ferenc 76
 Rózsa Luca 643
 Rózsa Miklós 643
 Rózsa Sándor 771
 Rozsnyai Kálmán 106, 676, 681
 Rubin László 180
 Rudnyai Gyula 963
 Ruffy Péter 203–206
 Rusvay Tibor 427–432
 Rusznyák Péter 488
 Rückert, Friedrich 504
 Saint-Exupéry, Antoine de 332
 Salamon Ferenc 469, 632, 634, 775
 Salusinszky Imre 394, 395, 396, 398
 Sanders, Ivan 526–547
 Sándor Kálmán 268
 Sánta Ferenc 326
 Sappho 225
 Sára Péter 201
 Sárándi József 447
 Sarkadi Imre 174, 455, 990
 Sárközy Albert 417, 422
 Sárközy István 418, 419, 421, 425
 Sarlós Béla 139, 143
 Sárosi Gyula 719
 Sárosi Paula 904
 Sartre, Jean Paul 152
 Sárváry Anna 681

- Sauher Szidónia 904, 905
 Schedius Lajos 21
 Scheiber Sándor 211, 433–436
 Schelling, Fr. W. 699
 Schesaeus Keresztély 120, 127
 Schez Péter 90, 91, 94, 96
 Schiller, Friedrich 688, 858
 Schimmelcsik Ignác 432
 Schlegel, A. W. 271, 286, 531, 704
 Schlegel, Friedrich 503, 531
 Schmidt Bella 476
 Schmidt János 666
 Schmidt József 226
 Schmitt Jenő Henrik 381
 Schopenhauer, Arthur 700, 701
 Schönherz Zoltán 76
 Schöpflin Aladár 59, 69, 73, 75, 216, 906–923
 Schöpflin Gyula 58–78
 Schreiner, Olive 75
 Schubert Tódor 428
 Schweinitzer 77
 Schweitzer Pál 108–110, 113–118
 Scribe, Eugène 137, 877
 Semmelweis Ignác 625
 Sennyei Polyxena 425
 Sepsi Laczkó Máthé 777
 Serfőző Lajos 376
 Serjaes, Albert 581
 Shakespeare, William 25, 33, 38, 259, 266, 269, 528, 703
 Shaw, G. B. 176, 702
 Shelley, Percy Bysshe 147, 259
 Sieroszewski, Andrzej 715
 Sigray Hanna 426
 Sík Csaba 213–230
 Sík Sándor 428, 627, 634, 685
 Sillanpää, Frans Eemil 743
 Silone, Ignazio 208
 Simon Andor 609, 768
 Simon Gy. Ferenc 902, 904, 905
 Simon István 657, 659
 Simonyi Mária 741
 Sinclair, Upton 630
 Sinkó Ervin 654
 Sinko, Z. 85
 Sinkovics István 780
 Sípos Domokos 608, 615, 616
 Sípos Lajos 182–184
 Smatlák, Stanislav 720
 Smith, William Jay 145, 147
 Solt Andor 38, 723–724
 Soltész Katalin, J. 667–673
 Sólyom Jenő 419
 Sólyom Károly 427
 Somlai Péter 703–706
 Somló Károly 381
 Somlyó György 930
 Somlyó Zoltán 930
 Sommerus János 126, 127
 Somogyi Leopold 425
 Somogyi Tóth Sándor 330, 331, 332, 343
 Somssich Miklós 415, 417, 421, 423, 425, 426
 Somssich Pongrácz 415, 416, 417, 418, 423, 425
 Sonnenfels, Joseph von 84
 Soós Zoltán 369, 370
 Sorel, Georges 964
 Sós Aladár 377
 Sótér István 217, 413, 486, 487, 489, 521
 Spangár András 460
 Spielmann József 211
 Spengler, Oswald 701, 702, 964
 Spira György 507, 514, 515, 521
 Spyri, Johanna 332
 Starobinski, J. 80
 Steinacker, H. 504
 Steinbeck, John 67
 Steiner, George 537

- Steinfeld Nándor 108–112, 113–118
 Stendhal, H. B. 461, 544
 Stettner György 20, 30
 Stolte István 77
 Strauss, Richard 469, 537
 Suarez 457
 Sumonyi Zoltán 366, 367
 Sükösd Mihály 3, 11, 746
 Sütő András 447, 657, 812
 Synge, John Millington 528
- Szabédi László 413
 Szabó Dénes 667–673
 Szabó Dezső 163, 441, 548–559, 586–607, 609, 618, 622, 808, 923, 953–989
 Szabó Ervin 492, 495, 630
 Szabó Ferenc 218
 Szabó György 309
 Szabó György, B. 171
 Szabó József 427, 428
 Szabó Judit, G. 343
 Szabó Károly 714, 779
 Szabó László, Cs. 413
 Szabó László, Z. 478, 482
 Szabó Lőrinc 147, 163, 251, 252, 253, 254, 258, 268, 393, 398, 563, 609, 691, 796, 797, 799, 800, 831, 839, 846, 963
 Szabó Mária 624
 Szabó Pál 162, 445, 961, 963
 Szabó T. Attila 665, 666
 Szabó Zoltán 165, 408, 410
 Szabolcsi Bence 988
 Szabolcsi Miklós 178–181, 182, 487, 534, 953, 988–989
 Szabolcska Mihály 674
 Szádeczky Kardoss Lajos 3, 776, 780
 Szalai Imre 61
 Szalai Károly 214
- Szalai Sándor, Z. 471–474
 Szálasi Ferenc 399
 Szalatinai Rezső 101, 102, 103, 104, 678, 679, 681
 Szalay József 383
 Szalay József 775
 Szalay Károly 924, 925, 926, 927
 Szalay László 458, 774, 776
 Szalay Lenke 343
 Szamosközy István 303, 304, 777
 Szamuely László 808
 Szamuely Tibor 808
 Szántó Tibor 186, 339
 Szapolyai János 123
 Szarvas Gábor 171
 Szász Ferenc 487
 Szász Gerő 279, 280, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295
 Szász Imre 213, 930
 Szász Károly, id. 275, 278, 279, 288, 290, 294, 391, 617
 Szász Károly, ifj. 611, 617
 Szathmári Pap János 128, 129
 Szathmárnémeti Sámuel 129, 130
 Szathmáry Károly, P. 780
 Szathmáry Lajos 408
 Szauder József 91, 96, 100, 465, 852, 855
 Szauder Lajos 3
 Széchényi Ferenc 418, 504
 Széchenyi István 27, 187, 418, 485, 489–525
 Széchy Károly 780
 Szegedi Gergely 123
 Szegedi Kiss István 769
 Szegedy-Maszák Mihály 298, 299, 486, 880
 Szeghalmy József 588
 Székabonyi Angyal Lajos 429
 Székely Aladár 899
 Székely Bertalan 213
 Szekeres László 870

- Szekfü Gyula 262, 492, 495, 504,
 509, 518, 519, 775, 778, 779,
 780, 781, 782, 783, 784, 964
 Széles Klára 271, 466–471
 Szeli István 169–173
 Szemere Pál 163, 218
 Szenci Molnár Albert 94, 304,
 323, 655, 657, 661, 777
 Szenes Lajos 209
 Szeniczai Bárány György 66
 Szentimrei-Kovács Jenő 608, 609,
 612, 613, 615, 616, 618, 620,
 621, 624
 Szentkúthy Miklós 189
 Szentpétery Zsigmond 143, 144
 Szentsei György 663–667
 Szép Ernő 163, 542, 543, 547,
 560–572, 688, 842, 929
 Szép Zoltán 201
 Szepessy Tibor 224, 226
 Szepsi Csombor Márton 302, 308,
 313, 323
 Szerb Antal 65, 66, 162, 164,
 485, 529
 Szerdahelyi István 157, 707–712
 Szerémi György 779
 Szerző Árpádné 488
 Szigeti József 873, 877
 Szigeti Lajos Sándor 488
 Szigethy Gábor 486, 649–655
 Szigethy Lajos 377, 378, 379
 380
 Szigligeti Ede 870, 873
 Sziklay Ferenc 574, 577, 578
 Sziklay László 433, 474–477,
 718, 722
 Szikszai Ágriola Demeter 120
 Szikszai Fabricius Bálint 120, 122
 Szilády Áron 774, 776, 779
 Szilágyi Ákos 692, 880–893
 Szilágyi Dózsa 681
 Szilágyi Géza 164
 Szilágyi István 273
 Szilágyi Sándor 274, 772, 774,
 775, 776, 777, 780
 Szili József 281
 Szinéri 877
 Szini Gyula 929
 Szini L. Karola 211
 Szinnyi József 416
 Szmrecsányi Emil 428
 Szolovjov, VI. Sz. 964
 Szomaházy István 929
 Szombathy Viktor 343
 Szomor Dezső 72, 542, 543,
 544, 545, 546, 547, 647, 680
 Szőnyi Benjámin 94, 95
 Szörényi László 90, 91
 Sztárai Mihály 662
 Sztolovics, L. N. 707, 708
 Szumarokov, A. P. 86
 Suromi Lajos 462, 465
 Szűcs István 859
 Svetlov, L. 86
 Takács Sándor 778, 780
 Takács Tibor 344
 Takáts Gyula 185, 415, 416, 417,
 418, 419, 420, 424
 Tamás Aladár 787
 Tamás Anna 486, 877
 Tamás István 487
 Tamás Mihály 608
 Tamás Rezső 376, 377, 378
 Tamási Áron 72, 162, 175, 402,
 608, 615, 617, 618, 619, 620,
 622, 623, 624, 963, 979, 981
 Tamkó Sirató Károly 358, 693
 Tanárky Gyula 520
 Tandori Dezső 363, 560–572,
 836–849, 891
 Táray Ferenc 963
 Tardy Lajos 302
 Tarnai Andor 3, 91, 99, 861

- Tarnóc Márton 486
 Tarpataki Zsuzsanna 202
 Tasner Antal 513, 521
 Tasner Géza 522
 Taxner-Tóth Ernő 18–40, 199, 200, 201, 202
 Tectander, Georg 305
 Técsi Mihály 132
 Técsi Zakariás 132
 Teilnkes, Hans 211
 Teknős Péter 344
 Telegdi Imre 408
 Teleki Ádám 6, 15
 Teleki József 6, 7, 8, 202
 Teleki László 6, 8, 14, 16, 418
 Teleki Mihály 5, 307, 458
 Teleki Pál 62, 307
 Teleki Sándor 6
 Temesvári Pelbárt 661
 Tersánszky Józsi Jenő 162, 691
 Tessitori Nóra 621, 622, 624
 Thaly Kálmán 282, 496, 666, 780
 Theokritosz 850, 851, 852, 856, 861
 Thewrewk Árpád 852
 Thibaudet 988
 Thierry Árpád 185, 330, 331, 344
 Thököly István 312
 Thököly Imre 5, 455, 779
 Thury Farkas Pál 120, 127
 Thurzó Gábor 775
 Thurzó Lajos 171
 Tilkowszky Lóránt 499
 Tímár József 963
 Timon Ákos 780
 Timon Sámuel 212, 460
 Tinódi Lantos Sebestyén 661
 Tinland, F. 81
 Tinyanov, J. 888
 Tisza Domokos 288, 293
 Tisza István 954
 Tóbiás Áron 244
 Toldi Ádámné 14
 Toldy Ferenc 26, 27, 273, 420, 716, 778, 849
 Tolnai Bálint 120
 Tolnai Gábor 108–112, 113–118, 485, 486, 635, 688, 829–835, 981–982, 983, 984
 Tolnai Lajos 160, 724
 Tolnai Vilmos 493, 584
 Tolsztoj, Alekszej 728
 Tolsztoj, Lev 152, 485, 675
 Tolvaj Bertalan 712–715
 Tomka-Szászky János 461
 Tompa László 608, 609, 610, 624
 Tompa Mihály 271, 274, 437, 439, 468, 474, 475
 Tonelli Sándor 380
 Tordai Ádám 120, 127
 Tordai Zádor János 457
 Tormay Cecil 988
 Tornai József 150
 Tota 583–586
 Tóth Aladár 988
 Tóth András 200, 210–212, 673–678
 Tóth Árpád 147, 162, 249, 250, 251, 258, 470, 690, 691, 834, 911, 926
 Tóth Béla 374, 438, 439, 463
 Tóth Dezső 27, 33, 34, 152–159, 485
 Tóth Ede 434
 Tóth Endre 288, 289, 290
 Tóth Gyula 5
 Tóth István 119–134
 Tóth József 171
 Tóth László 411
 Tóth Lőrincz 33, 39
 Tömörkény István 217, 218, 219, 377, 381, 383, 392, 691, 730

- Törő Imre 411
 Török Endre 485
 Török Sándor 64
 Török Vica 222
 Tövösi Mátyás 122
 Tragor Ignác 427, 428, 429, 430
 Trakl, Georg 631
 Tregyakovszkij, V. K. 461
 Trencsény-Waldapfel Imre 128, 851
 Trencsényi László 327
 Trócsányi Zsolt 211
 Turczel Lajos 474–477, 713
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 469
 Túri András 344
 Turóczi–Trostler József 100, 251, 457, 856
 Túros Endre 167, 169
 Tüköry őrnagy 59
 Tüskés Tibor 184–188, 202, 478, 480
 Tverdota György 201
 Twain, Mark 75

 Uitz Béla 788
 Ujfalussy József 539
 Ujfalvi Imre 665
 Ujlaki Lajos 113, 114, 116
 Ujszász Kálmán 405, 407, 408
 Ujvári Erzsi 788
 Unamuno Y Jugo, M. de 964, 983
 Ungvári Tamás 924–952
 Ungvárnémeti Tóth László 163
 Ur György 593
 Urbán Aladár 140
 Utassy József 360, 361, 362, 891

 Váci Mihály 150, 368, 658, 659
 Váczy János 97
 Vági István 178
 Vahot Imre 136, 143, 872, 873

 Vaida, Petru 133
 Vajda Endre 255
 Vajda György Mihály 487
 Vajda János 73, 160, 255, 256, 257, 266, 433, 691
 Vajda Lajos 629
 Vajda László 222
 Vajda Miklós 145, 150
 Vajda Péter 512
 Valerianus 226
 Vámbéry Ármin 780
 Vámos Miklós 326, 327
 Várady Szabolcs 146
 Varga Domokos 325, 344
 Varga Imre 666
 Varga János 136
 Varga Katalin 330, 332, 344
 Varga László 463
 Vargha Balázs 463, 856
 Vargha Kálmán 199, 546, 695, 696, 748
 Várkonyi Anikó 371
 Várkonyi Nándor 186, 187
 Váró Ferenc 780
 Vas Gereben 163
 Vas István 70, 146, 149, 150, 189, 217, 253, 256, 268, 352, 629, 684
 Vas László 60
 Vásárhelyi Miklós 695–698
 Vásárhelyi püspök 613
 Vásárhelyi Zoltán 963
 Vasvári Pál 137, 139, 140, 141
 Vaszy Viktor 963
 Vay Ádám 460
 Vay Sándor 932
 Vehe-Glirius, Mathias 212
 Vejja János 586–607, 923
 Verancsics Antal 779
 Veres Péter 162, 185, 186, 187, 407, 413, 691, 732, 961, 963, 979

- Verescsagin, V. V. 675
 Veress Endre 314, 315, 318, 323, 269
 Veress Judit 498
 Veress Miklós 146, 447, 892
 Vergilius, Publius Maro 99, 101–108, 127, 274, 277, 851, 852, 854, 856, 857, 859, 860
 Verlaine, Paul 542, 546, 917
 Verseghy Ferenc 85, 715, 716
 Vértess O. Augusztá 81
 Vértess Jenő 135
 Veszelár Ferenc 692–695
 Vészi Endre 370
 Vészi Jolán 384, 386
 Vészi József 384
 Vészi Margit 384, 385, 386
 Vezér Erzsébet 175–177, 384–389, 895
 Vida József 288
 Vida Miklós 175
 Villon, Francois 180
 Virág Benedek 27, 160
 Viszota Gyula 493, 501
 Vitályos László 110, 902–906
 Vitányi Iván 191
 Vitéz János 661
 Vizaknai András 132
 Vizaknai Bereczk György 305, 310, 311, 312, 315
 Vizaknai Gergely 122
 Vizkelety András 210
 Voigt Vilmos 488, 538
 Voinovich Géza 436, 437, 438, 439, 440
 Voltaire, François-Marie 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 93, 639
 Vörös Imre 90–100, 485, 655–659, 849–865
 Vörösmarty Mihály 18–40, 187, 266, 461, 468, 478, 481, 482, 483, 528, 529, 542, 724
 Wacha Imre 667–673
 Wagner Károly 212
 Wagner, Michael 88
 Wagner, Richard 530, 927
 Waldapfel József 465, 586, 584
 Walter, F. 504
 Wassermann, J. 88
 Wayand Tibor 58, 59
 Wéber Antal 159–161, 486, 487, 488, 698–703
 Weber Artúr 81
 Wellek, René 271, 546
 Wells, H. G. 75
 Wenckheim Béla 437, 438, 439
 Weöres Sándor 64, 72, 145, 146, 149, 152, 189, 352, 363, 411, 887, 891, 892
 Wesselényi Miklós 508, 511, 523
 Weszprémi Juliska 465
 Wieland, Heinrich Ottó 571
 Wilamowitz-Moellendorf, U Dalricus de 850
 Wilde, Jokanaan 546
 Wilde, Oscar 526, 544
 Wimsatt 281
 Winters, Yvor 281
 Witkowski, T. 87
 Wittgenstein, Ludwig 284
 Wolf, Ch. 93
 Wolphardus, Adrianus 119, 123
 Woolf, Virginia 75
 Wordworthy, William, 259
 Yeats, William Buttler 526, 528
 Zabarella, Jacopo 457
 Zaborov, P. R. 86
 Zádor Anna 65
 Zakar Ildikó 488
 Zelk Zoltán 629, 691

Zelovich Kornél 509	Zoványi Jenő 780
Zempléni Árpád 163, 164, 218	Zrínyi Ilona 5, 258
Zichy Antal 490, 491, 500	Zrínyi Miklós 122, 124, 162, 187, 456, 459, 479, 480, 661, 662, 665, 857, 861, 863, 864
Zichy Henrik 523	
Zichy Nándor 481	
Zilahi János 120	
Zilahy Károly 724	Zsigmond László 519
Zilahy Lajos 393–404, 608, 979	Zsoldos Jenő 433
Zola, Émile 222, 732	
Zolnay Vilmos 247	CSÁKY EDIT

Irodalom történet

1979. LXI. évf. I. szám

★

Új folyam XI. I. szám

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

A LEVÉLÍRÓ BETHLEN KATA

Bethlen Kata gazdag levelezését mindeddig nem értékelte jelentőségének megfelelően az irodalomkutatás. Az 1922-ben kiadott 227 levél¹ a beavatottak olvasmánya maradt, s a válogatott kiadás² sem emelte a levélíró Bethlen Katát a tehetségének megfelelő helyre.

Bethlen Kata levélstílusát elemezve elengedhetetlen, hogy kitekintést tegyünk a 18. századi levélstílusra és általában a levélműfaj fejlődéstörténetére. Mivel ennek részletes és beható elemzésével Hopp Lajos foglalkozott³, csupán tanulmánya alapján vázlatos összefoglalásra törekszünk, annyiban, amennyiben ez Bethlen Kata levélírói művészetéhez szükségessé válik.

Mindenekelőtt röviden ki kell térni a 18. századi levélműfaj előzményeire. Az ún. hivatalos vagy kancelláriai levélforma mereven szabályokhoz ragaszkodó hagyományokon élt tovább e században is, formuláival alig tükrözve az idő múlását, s latin nyelvűségével az anyanyelvi kultúra fejlődését nem segítette elő.

¹ *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759.* I–II. Kísérő szóval ellátta Szádeczky Kardoss Lajos. Bp. 1922. (A továbbiakban idézett leveleknél e kiadás sorszámaira hivatkozunk.)

² *Bethlen Kata önéletírása.* Sajtó alá rend. és bev.: Sükösd Mihály. Bp. 1963.

³ Hopp Lajos: *A magyar levélműfaj történetéből.* In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 501–566.

A számunkra értékes levélműfaj a szűkebb magánérintkezés területén virágzott, s anyanyelvűségén kívül, a személyes eseményekről szóló tájékoztatáson túl elsősorban mint kor- és művelődéstörténeti dokumentum vált az irodalomtörténetírás számára felbecsülhetetlen forrásértékűvé. A továbbiakban a levélformának csak a misszilis változatával foglalkozunk, a külön műfajt képező és irodalmi értékelést igénylő fiktív levelezés Bethlen Katával kapcsolatban nem kerülhet szóba. A misszilis levelezés a latin levélírói hagyományokra épülve megtartotta a klasszikus levélforma felépítési szabályait.⁴ Természetesen az egyes családi kapcsolatoknak, az érintkezés sokoldalú rétegezettségének megfelelően kialakultak kisebb-nagyobb eltérések az eredeti szabályoktól, ám a levél felépítése gyakorlatilag változatlan maradt. A családiasabb levélírással rányomta bélyegét a latin nyelvű hivatalos levelezés kialakult gyakorlati formularendszere, a kifejezések automatikus átvétele hátráltatta a levélműfajban a magyar nyelvű érintkezés öntörvényű formáinak kialakulását.

A levélírók társadalmi rétegződését illetően sajátos fejlődési folyamat alakul ki a 16–18. század folyamán. A szabályokkal határolt kancelláriai levéltípus „megmagyarítói” a szűkebb udvari literátornemesség képviselői voltak, míg nem az átlagnemes számára sokáig csak az érintkezés utolsó, immár kikerülhetetlen formájává vált a levélírás. A hivatalos formulát csak a gyakorivá vált, főleg bizalmas családi körben kialakult levélváltás tette levethetővé, s alakított ki egy kissé rugalmasabb, a szabályokhoz kevésbé alkalmazkodó, hétköznapi érintkezési formát. A két korszak levélírási szokásainak jellemzésére hadd idézzük a kortárs Apor Péter dohogva kárhoztató szavait:

„Az levélírásban semmi ceremóniát nem tartottanak, mint most, mert ha alábbvaló embernek is egész árkosra nem írsz, még azt is koportában nem csinálod, vagy spanyolviasszal nem pecsételsz, megharagusznaak érte; az régi embernek pedig, akármely nagy embernek írt valaki levelet,

⁴ Hopp L. i. m. 502.

egy árkosnak a negyedit egészen beírta, alig maradott egy kis tiszta papíros, mikor az levelet egyben fogták, ahová titulust írnak . . . most az aranyos szélyű cifra papiroson egymást rágják, ezer hazugságokkal egymást mocskolják, egymásnak hízelkednek. Az akkori időben kevés keleti volt a spanyolviasznak, ostyával, közönséges viasszal, néha csak kenyérbéllel is pecsételtének, senkinek gondolatjába nem ütközött, hogy apprehendálja”.⁵

A levélírás ceremóniáinak változásáról így vélekedik Cserei Mihály is⁶. De nemcsak külső formájában változott meg a levelezés a 18. század közepére. Tartalmában is oldottabbá vált, az alkalmi levélírókból gyakorlott levelezők lettek, kialakult a társadalmi érintkezés új formája, a rendszeres családi levelezés. A magyar főúri levélirodalom legjelesebb képviselői az erdélyi fejedelmek: Báthory István, Bocskai István, Bethlen Gábor, I. és II. Rákóczi György, Kemény János, Thököly Imre. Kiemelkedő levélírói teljesítménnyel dicsekedhetnek a jelentős politikusok is, pl. Teleki Mihály és Bethlen Miklós. Az oldottabb familiáris hangú levelezésben hallatják hangjukat a főúri hölgyek is, Lorántffy Zsuzsanna, Báthory Zsófia, Bornemissza Anna, Zrínyi Ilona, Petrőczy Kata Szidónia stb. Levelezésük irodalmi értéke ritkán jelentős, közlendőikben is megmaradnak a családias pletykák, tennivalók, háztartásszervezés gondjainak szintjén, ám a legkiválóbbak, el nem tagadhatva irodalmi tehetségüket, a női lélek érzékeny rezdüléseinek papírra vetésével új árnyalatokkal gazdagítják a magyar nyelvű misszilis levélirodalmat.

A levélírás divattá válása magával hozta a levelek gyűjtését, gyakori olvasgatását, sőt egy-egy érdekes levél továbbküldését, szélesebb körben való terjesztését is. A létrejött levelestárak, a levelezésben, vagy más jellegű közlésben előforduló gyakori

⁵ Apor Péter: *Metamorphosis Transsylvaniae azaz Erdélynek változása*. Sajtó alá rend. és utószó: Tóth Gyula. Bp. 1972. 39.

⁶ Apor Péter *munkái*. Közli: Kazinczy Gábor. Pest 1863. Benne Cserei megjegyzései a levélírásról.

utalás a levélváltás örömeire mutatja, hogy a 18. század közepén már az életforma szükségszerű velejárója volt az érintkezés megkönnyítését szolgáló levélírás, s igazolja azt is, hogy vele a világ felé kinyíló emberi lélek nyer sajátos, igényeihez alkalmazható kifejezési formát.

A sablonokon felülemelkedő misszilis levelek változatos formáit összeállító Hopp Lajos példatárát még gazdagíthatjuk Bethlen Kata levelezéséből is. A példatár szerint Bethlen Katánál előfordul: hívogató, köszöntő, látogató, szomorú és vigasztaló levél. De Bethlen Kata gyakorta kap *atyafiságos levelet*, nagy szeretettel veszi a *szép atyafiságos levelet*, Ráday Eszter asszony *atyafisággal teljes levelét hasonló igaz atyafisággal* veszi. A megtisztelt grófi Teleki Sándortól *úri levelet* kap, érdeklődik egy *válaszló levél* felől, s nem szívesen veszi a *kedvetlen levelet*. Leveleinek gyakran témája egy-egy levél sorsa, a levélváltás akadályainak mibenléte. Örömet jelent számára a levél érkezése, ezért mond köszönetet Teleki Józsefnek:

„köszönvén az ő kegyelme jóakarátját, hogy egy néhány ízben leveleivel megújított”. (CXL)

Gondot visel a levél külalakjára, mert mentegetőzik a rossz papír vagy a csúnya írás miatt.

„A hibás papirosról megkövetem Öcsém-uramat, mert az író nem vette észre, míg meg nem írta a levelet” (CXXIII),

függeszti egy levél végére az utóiratot. Gondosan számon tartja a levelek érkezését, s gyakran rója meg a postát, tegyük hozzá, joggal. 1733. máj. 11-én írja Teleki Ádámnak:

„Az Úr 20-dik Martii datált levelét szintén most, nagy becsülettel vettem. Hol járt eddig, nem tudom.” (XLVII)

Teleki László levelére megjegyzi, hogy „sokat hevert a postán” (CXLII). A megbízhatatlan levéljárás ellen jó, ha a levélíró

különleges biztosítékkal zárja levelét, bár ez nyilván túlment az illendőség határain, mert Kata asszony mentegetőzik miatta.

„Az ostyával való pecsételésről követem atyafiságos szeretettel kedves Öcsém-uramot, de cselekszem azért, mert igen sok kézen fordul meg a levél” (CCXI).

Máskor is előfordul, hogy Kata asszony a levél illetéktelen felbontásától fél, ezért szívesebben küldi híreit ismerősök által.

„Egy levelet bátorkodtam kedves Menyemasszony kezibe küldeni, hogy bizonyos ember által vitessék báró Lázár János uram kezibe. Ennek a levélnek elküldésére más alkalmatosságot is találhattam volna, de mint-hogy a spanyolviasz most igen rossz szokott lenni, félttem felbomlásától, mivel nem akarnám, hogy más ember e levélben megírt dolgot megtudná.” (CXVII)

A közreadott 227 levélből kereken harmincat még mint Bethlen Kata ír alá, s Teleki József házastársaként fogalmaz. Kezdő levélíró kezevonásait őrzik ezek a levelek, s majdnem tíz év alatt csak ennyire futotta Bethlen Kata gyér társadalmi érintkezései nyomán. Tartalmuk is csupán kisszerű gondok körül forog, a nemesi patriarkális életforma szükségszerű érintkezési szabályai szerint, az egymás iránti gondoskodás erőtlen lecsapódása a háziasszonyi színvonalra. Ami feltűnő mégis e levelekben, az éppen a házastársi viszonyra történő utalás. Bethlen Kata alakuló egyénisége már itt is beszűrődik a levelekbe, gyakran ír férje nevében, vagy a megbeszélések során kialakított közös álláspontot közli levelező partnerével. Ön-életírásában felpanaszolja, hogy a Teleki-rokonság gyakorta megvádolta őt, hogy férje idős lévén, ő bármire rá tudta venni, s tulajdonképpen – eléggé el nem ítéltető módon –, ő irányította az ügyeket. Ha ez valójában nem volt is így, hiszen Bethlen Kata élesen tiltakozik a vádak ellen, a levélírásból kiolvasható, hogy Kata asszony férjével együtt gondolkodó, a gazdaság ügyeit is számításba vevő, közösen intézkedő gyakorlatias gazdasszony volt. Igaz, hogy ebben az időszakban a

legnagyobb ügye egy házasság összeboronálása lett volna, amelyet Teleki Józseffel egyetértésben, minthogy „ő kigyelme éppen nem idegen ezen dologtól”, munkába venne.

Az igazi levélíró Bethlen Kata férje halála után bontakozik ki, amidőn már mint Árva Bethlen Kata írja alá leveleit. Témáiban most is jelentős helyet foglal el a gazdaság gondjainak intézése, elsősorban háztartási gondok, magok, vetemények, női cicomák, kelmék küldése, intézkedés vásároltatás felől, de mind tematikáját illetően, mind a levélírói készséget nézve jelentős változáson megy át Bethlen Kata. Levelezésének nagyobbik fele megelőzi az irodalmi mű, az *Önéletírás* és az imádságok keletkezését, így vizsgálatukkor egyik szempontunk az lehet, hogy a levélíró Bethlen Kata milyen mértékben előlegezte a későbbi író. A levelezés és az *Önéletírás* párhuzamos részei pedig a tudatos írói megörökítés szándékának és az oldottabb levélstílus kialakulásának különbözőségeiről nyújtanak szemléletes képet.

A gazdag levelestárból túlnyomórészt a Teleki Lászlóhoz és feleségéhez, Ráday Eszter grófnéhoz írott leveleit választjuk ki, mint a nemesi familiáris érintkezés jellegzetes megnyilvánulásait. Teleki Lászlóval és Ráday Pál leányával olyan közvetlen és családi kapcsolatot alakított ki Bethlen Kata, hogy levélváltásukból a nagyasszony életének szinte minden eseményéről értesülhetünk. Kapcsolatot jelentettek ezek a levelek az elszigetelt magányból a világ felé, csaknem létfeltétellé váltak a szó gyakorlati értelmében, hiszen e levelek nyomán látták el rokonai Bethlen Katát a megkívánt gazdasági, háztartási dolgokkal, hanem kitarulkozásának, eseményekre fogékony lelkének is éltető kapcsai voltak, bizonyíték arra, hogy szükség van rá e világban, s ő sem áll egyedül megbántott asszonyiságával az intrikák szövevényében. A levélváltás gyakorisága bizonyítja a folyamatos érintkezést, a levelek változó terjedelme, tartalmi sokrétősége pedig amellet tanúskodik, hogy némely levél a hirtelen tanácskérés, vagy gyors vásárlási szükség sürgetése nyomán fakadt, másokban inkább az egymás iránt érdeklődő

jószívű szándék, az újságok hallásának igénye a domináló elem. A szükségszerűség függvényeként íródott levelek Bethlen Kata gazdaságának életébe nyújtanak bepillantást, számos tény, gazdasági eseményt közölve, a kedvtelésből írott levelek a belső kényszer törvényét követik, s előlegezik az igazi író, aki önmagáról és környezetéről vall a megszólalás szükségével, a kitárulkozás igényével.

Levélírói stílusa is alkalmazkodik mondandóihoz. A kialakult üdvözlés- és záróformulát nem tudja levetni, s gyakorta tesz leveleit érdektelenné, unalmassá a csupán jókívánságokra szorítkozó hosszadalmas barokk körmondatok, amelyekben minden érintett rokonának – az érintkezés szabályainak megfelelően – mindenféle jókat kíván, átadja és közvetíti az üdvözléseket, jókívánságokat. Ezekről, az egymáshoz való „atyafiságos jóindulattal”, „szívesen szolgálattal” való kedveskedésektől megszabadulva, sajátos, a témának megfelelő stílust alakít ki Kata asszony, s a köznyelvet irodalmi szintre emeli. Az anekdotázásra való hajlandóságot az *Önéletírás*ban is megfigyelhetjük, leveleinek is a legelevenebb szint az adja, amikor jó érzékkel a poénok kiemelésére, az érdeklődés felcsigázására, minden különösebb szónokiasság nélkül, élvezve az eseményt – és azt, hogy továbbadhatja –, tudósítja rokonait a szűk világba eljutott külső hírekről. Élvezetes pletykaként ecseteli Nádudvari uram dolgát, beiktatva a jókívánságok és a gádzálkodási hírek közé.

„A mi a Nádudvari uram dolgát illeti, bizony ő kelmének elég oka volt reá, a melyért azt cselekedje, mivel bizonyosan nem tudom, hét-e vagy 8 száz forintját a Collegiumnak el tékozolta. E mellett mind oda való vásárhelyi kereskedőktől, mind görögöktől sokat vásárolt és nem volt honnat fizesse meg. Azonban ő kglme egy feleséggel nem érte meg, hanem az ó-testamentumban szokás szerint akart élni, mivel első felesége halála után vett el egy küküllő-vármegyei (alatta törölve: Maros-széki) nemes asszonyt. De azt nem igen szeretvén, minthogy az ő kelme idejéhez való volt, egy leánykát vett volt bé maga mellé örökbe az első felesége, minthogy 15 esztendő volt s ahoz adta magát. Mikor vette észre, hogy szaporodólag vagy, egy éjszaka leküldötte Maros-Székre egy atyjafiához, mely éjszaka maga es elszökött” (CVII).

Az anekdota szabályait követő frappáns csattanóval zárja a következő történetet is, éreztetvén, hogy nagy öröme szolgálni, hogy egy protestáns vallását elhagyó nyavalyás emberről mondhat történetet:

„... karácsony napján brassai bíró Herbert, a ki consiliarius volt, a világból kimúlt. Amint mondják, igen nagy lelki háborúval, mint vallását változtató ember s nem is lehetett nékie semmit valami olyast véghez vinni, melylyel nagy háborúját csendesíthette volna, mert a Jesuitáktól szorossan őriztetett. Által látván pedig előre nyavalyás mi-képpen fog lenni dolga, halála előtt meghagyta, hogy mihelyt meghal, az koporsóját ágya eleibe vivén, se fel ne öltöztessék, se senkinek ne mutassák meg, hanem tegyék koporsóba. De az Jesuiták arra erősen vigyázzván, egy Franciscanus kápás köntöst reá vontak, melyis ötszáz forintot ért. Az lelkiért is kérték az feleségítőt a pénzt, de az úgy segélyivel meg-mondotta, hogy egy pénzt sem ad. Ha menyországba ment, ott jó helyt vagyon, ha pokolba ment ott had üljön.” (CIX)

E jóízű történetet elmesélve Bethlen Kata, mint ki teljesítette kötelességét, visszatérve a szokásos formulához, „Istennek oltalmába ajánlja” kedves Öcsém-uramot.

A köznapi levélstílus akkor vált át emelkedettebb szférába, amikor egy-egy tragikus eseményről, halálesetről számol be Bethlen Kata. Férje halálakor írott „hívogató” levelében már a stílussal tudatosan bánó, igazi stílusbravúrról tanúságot tevő író szólal meg.

„Mely kevés bérű légyen e világi reménység, tellyes életem folytára mindenkor vakot hozó koczka sanyarúsága alatt elszennyesedett sorsom példás valószínűsége.

Meg se hűle házamban zsákmányt vető keserű halálnak nyoma, ihol édes férjem is, méltóságos imperialis gróf széki Teleki József úr, tettetés nélkül folytatott életének sok könyörgéseivel óhajtott s várván várt határára juta, ez folyó esztendőnek mindszent havának 30-ik napjának reggelin szebeni szállásunkon, idejének ötvenhét esztendő felett ötödik hetében, lelkét teremtetőjének bátor szívvel, végig élő nyelvvel ajánlván amaz örök világosságra repeső készséggel, menyországot bíró kisdedeink után meg nem csaló reménységgel elindula; hagyván maga után jó emlékezetet azoknál, kik előtt Istenéhez, Fejedelméhez s édes hazá-

jához viselt tiszta hűsége tudva volt. Nékem pedig, kivel tíz esztendőig s öt holnapokig tiszta tökéletességgel éle, igazán egyes árvaságot s holtig tartó gyötrelmet” (XXXVIII).

Bár a temetésre szóló invitátória sem Bethlen Kata saját kezű írása, csupán az aláírás hiteles, nem vonhatjuk kétségbe, hogy a gyászlevélben Bethlen Kata emelkedett stílusának első megnyilatkozásait láthatjuk, hiszen ugyanez a stílus kap helyet az *Önéletírás* megfelelő lapjain.

Bethlen Kata munkásságának egyik méltatója arról ír, hogy „a levelek legnagyobb meglepetése azonban: hogy alig esik szó bennük önmagáról”.⁷ Holott Bethlen Kata igenis sokat foglalkozik e levelekben saját körülményeivel, egészségi állapotával. Felesleges lenne a levelezésen számon kérni az önkítárulkozásnak, az önfeltárásnak olyan mélységeit, amelyek csak az *Önéletírás* lapjain kaphatnak helyet. Akármilyen jó kapcsolatban is volt kedves rokonaival, belső gyötrelmeinek csak azokat a külső tényekben megnyilvánuló lecsapódásait fogalmazta meg levélben, amelyek a gyermekekért, birtokért folytatott perekben, külső meghurcoltatásokban nyertek kifejezést. Németh Lászlónál olvassuk, hogy Bethlen Kata „gondosan bezárkózva imádkozott, még arra mennie sem volt szabad abban az időben cselédnek”.⁸ Milyen jogon hiányoljuk hát a levelekből a lélek feltárásának magányt kívánó mélységeit. Bod Péter írja e szemérmes, befelé forduló vallásosságról a *Tiszta fényes drága bíborban*:⁹

Magános idejét tölti imádságban,
Mellyet véghez viszen kegyes buzgóságban.
Könyörgött illendő alázatosságban,
Ezt el-nem mulatja nints hijjánosságban.

⁷ Sükösd M. i. m. 26.

⁸ Németh László: *Sziget Erdélyben*. In: *Az én katedrám*. Tanulmányok. Bp. 1969. 164.

⁹ Bod Péter: *Tiszta fényes drága bíbor*. Kolozsvár, 1762.

Belső kamaráját akkoron bé zárja,
Tiltva vagyon senki a Házat ne járja,
Rendelt az az óra, a végét el várja,
Ha kinek dólga van, hogy ne legyen kárja.

Bethlen Kata vallásossága megtalálta a saját kifejezési formáit az *Önéletírás* és főképp az imádságoskönyv kereteiben, levelezésében a gyakorlatias nagyasszony mindennapi életformája bontakozik ki. Ritka példája az érzéketes leírásnak levelezésének néhány olyan bekezdése, amikor a házatáját, gazdaságát ért természeti csapásokról, külső veszedelmekről számol be. Az „Istennek rajta megfordult ítéletiről” tudósítván, a birtokát jól ismerő gazdaasszony és a leírás képességeinek tudatos birtoklója diktálja tollba e sorokat:

„Elsőben is az árvíz minemű és mennyi károkat tett legyen, mind másoknak közönségesen, mind nekem, azt kiírni nem lehetne. Nekem kaszáló réteimet, melyek az Olt mellett voltak, minthogy nagyobbbrésze mind ott is volt, annyira elrontotta, hogy ott egy marokkal sem kaszál-tatok, hanem az erdőn vagyon valami kevés, de abban a patak kárt tehetett. Ezenkívül török-búza, káposzta, fuszulyka mind elveszett a víznek sokáig való rajtaállása miatt. A szegénység határának is egyrészt a víz felvette, de a hová a víz árja el nem hatott is, nem tudom, hogy veheti az ember hasznát, mert már sárgódni kezdett sok helyeken a gabona a sok eső miatt.

Másodszor a tűz által tetszék Istennek a maga látogatását reám bocsátani, midőn ezen holnapnak 18-dik napján éjszaka 12 óra után a kertben egy mézserem meggyúlván, attól a gabonásom is meggyulladt, melyben mindenféle gabona elégett épületivel együtt. A mi kevés megmaradott is benne, a füst úgy által verte, hogy abból igen kevésnek lehet hasznát venni; de az élésház és szalonnásház minden bennelévő éléssel együtt, egy néhány szalonna és néhány dézsa túrón kívül, a földig leégett, olyan kemény tűzzel pedig, hogy öreg csűrben sem lehet keményebb tűz” (CXXXII).

Ennyi a szemléletes leírás beleszorítva egy rokoni levél kereteibe, elsődleges célként a híradást, a tudósítást tartva szem előtt. Ugyanezen természeti csapások szerepelnek az

Önéletírás lapjain is, s a két leírás egymás mellé helyezése, kiemelve az egyidejűséget bizonyító azonos szóhasználatot, érzékletes példát nyújtanak, miként dolgozott fel – ha lehetősége volt rá –, az író Bethlen Kata egy témát.

„Júniusnak hatodik napján Hévizen oly szörnyű árvíz kezdődék, melyhez hasonlóra ez az emberi nyom nem emlékezik, amely *ki nem írható károkat tött. A szegény emberek búza határoknak egy részét úgy elrontotta, hogy a haszonvehetésre reménség ezután sincsen. Nekem minden kaszáló réteimet*, melyek egynehány száz szekérre valók voltak, *olyanná tette az Olt áradása, hogy egy kaszavágást is nem lehetett benne tenni*: csak annyi sem maradt, ahol nyárban a lovaimat tarthassam. *Emellett minden törökbúza vetésemet*, s amelyek közelebb háztartásra valók, aminemű a *káposzta, fuszulyka s egyebek, az Olt semmivé tett*; úgy a szegénységet; a papirosmalomban is csinált nagy romlást, melyet sok munkával lehet visszaállítani. Fagarasban ami a jégtől megmaradt volt, és Újfaluban a víz elborította, mind gabonáimat, mint pedig kaszáló réteimet.

Mindezek felett tetszett az én mennyei szent atyámnak tűzbéli kárral is engemet megpróbálni: minthogy mind ennyi nehéz változás alá rekesztette életemnek elfolyása alatt is tűzbéli nevezetes kárt soha nem vallottam. *Júniusnak 18-dik napján első álomkor* esett gyulladás házamnál ilyenformán: a gyümölcskertben lévén egy veteménynek csináltattott, földbe beásott pince mely boronafával ki volt rakva, melyben rosszul állván a vetemény, felhagytam volt. Ezelőtt sok esztendővel meszet kezdettem benne tartani, amelyet meg nem akartam oltani, hogy a messze való vitetésre alkalmasb legyen, újabb s még újabb meszet tettek belé. Vigyáztam is reá, zsuppal lévén megfedve, hogy esővíz belé ne menjen, és fel ne gyúljon most a gyulás előtt két-három héttel tettenek volt újabban meszet belé, nekem nem jutott eszembe a vigyáztatás, s elhiszem gondviselőmnek és több cselédimnek is, akiknek kellett volna vigyázni, csak annyi gondjok volt reá. *A mészveremnek azért fedele éjszaka tizenkettőfél órakor meggyúlt*; amellett lévén nagy és hosszú épület, két kontignációs, melynek alsó része élésház, hintószín, felső része volt *szalonnás-ház és gabonás-ház. Ebbe kapott a tűz*; melyet, mindnyájan aluván, senki észre nem vett. Egyik legény Isten igazgatásából a tornácon hálván, a kopók az udvarról felfutottak reá, és ordítottak, s felkapálták, aki felkelvén, hogy a kutyákat elűzze, úgy látta meg a nagy tüzet, aki felköltvén a tisztartót és a többi cselédeket, hirtelen *úgy kaptak ki a szalonnás-házból tizenkét szalonnát* az én szerencsémre, mert másnap az sem lett volna, amivel egy tál étket

főzzenek, onnét teljességgel egyebet ki nem hozhattak. Alól az élés-házból *egy néhány dézsa túrót kaptak ki*, a szekér-színből a hintómat s szekereimet, egyebet semmit ki nem hozhattanak” (CCIX–CCX).

Itt még korántsem ér véget a tüzeset ecsetelése, csupán annyit idéztem, amennyit a levélírásban is nyomon tudunk követni. A továbbiakban Bethlen Kata teljes átéléssel festi saját felriadását, s vélekedését a tüzeset okáról és következményeiről. A levelek ízét valójában a hang sokfélesége adja meg. Nem véletlen, hogy Németh László a „mikesi báj”-jal megírt részt emeli ki Bethlen Kata levelezéséből.¹⁰ A sokszínű hang teszi lehetővé a törés nélküli átváltást, a száraz gazdasági problémák, a betegeskedés keserű leírása után egyfajta sajátos humorba, amely a gyötrelmeken túl is felvillantja Bethlen Kata alapjaiban derűs, humoros helyzetekre is fogékony lényét. Súlyos betegsége közepette írja Teleki Lászlónak:

„Írhatom újságul kedves Öcsém-uramnak, hogy én nékem nyújtótatom is érkezett vala. Csak éppen az lőn a hijja, hogy a lélek nem mene ki belőlem. Ide jött vala az asszony, Toldi Ádámné asszonyom a nagy leányi kötelességnek színe alatt, hogyha meghalok, mindjárt foglalja el a házat, amint mondják az úr, Bánfi Zsigmond uram tanácsából, de látván, hogy a lélek erősen áll a száraz testben, másnap délután innen elmene” (CXL).

Ugyanezt a részt olvashatjuk az *Önéletírás* lapjain is, de mennyire más a hang. A kedves rokont jóízű humorral tájékoztató csevegésből itt már alig maradt más száraz tényközlésnél, melyből kiérezhető, hogy a Toldi Ádámné csalódásán érzett enyhe kárörömet keserűbbre színezi a saját betegsége és a rokoni rosszindulat okozta fájdalom.

„Pénteken ebéd után ide jött, látván, hogy nehezen vagyok ugyan, de oly formán lehetővé ítélni, hogy még sokáig nyomorgok és kívánsága szerint ki nem nyújtóztathat, keserűséggel szombaton ebéd után el-

¹⁰ Németh L. i. m. 163.

ment, holott én minden jóval, mi betöltötte volt ő kegyelme iránt elmémet, bizony szívesen marasztattam, arra nézve is, hogy ünnepet ne rontson, mulasson itt nálam, de semmiképpen nem maradott meg. Egy úri atyafijának, mely iránt is úgy vélekedem, hogy tanácsolta, hogy nyújtóztatni jöjjön ide, mindjárt megírta, hogy vissza ment, mert még sokáig el fogom vinni.”¹¹

Bethlen Kata a tudatos levelező leginkább a Teleki Ádámmal folytatott levelezésben érhető tetten. Teleki Ádám uram nem tartozott Bethlen Kata kedves rokonai közé, erről gyakorta szól az *Önéletírás*ban és más levelekben is. Egy ízben különösen megsértette Kata asszonyt, s a sértés után pár nappal is „nagy becsülettel szolgál” Kata asszony Teleki Ádámhoz írott leveleiben, s a levelek hangja sem más, mint a korábbi szívélyes, rokoni hang. Egy hija van csupán ezeknek a leveleknek, akármit kér Teleki Ádám úr, Bethlen Kata szép, szívélyes formulákba burkolva, erősen sajnálkozva az akadályok miatt, megtagad minden kérést. Cserépvétőt nem tud adni, mert az ő falai is leomlanak (éppen most!), a kőműveseket nem küldheti el, mert még nem végezték be az aratást, a pecér nem megy, mert házas, családos ember, s ezt Kata asszony természetesen megérti, üvegányérkarikát sem nem küldhet, sem nem csinálathat az üvegcsűr munkájának szünetelése miatt. És ez így megy hónapokig, Teleki Ádám kér, Bethlen Kata gondosan megformált, atyafiságos jóindulattal írt levelekben elutasít, amíg meg nem unja, s megeléglélvén az ürügyek kitalálását, kereken megírja: „Asztalost pedig én most nem adhatok, mert olyas dolgom vagyon, melyet félben nem hagyattathatok” (LXIII). Szinte látjuk magunk előtt az erélyes nagyasszonyt, aki megunva az udvariaskodást, egy kerek nemmel véget szakít a további kívánságoknak, aminthogy így is történt, Teleki Ádám is beszüntette a kérelmeket.

¹¹ Markos András: *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának kiadatlan töredékei*. ItK 1970. 73.

A Bethlen Kata teremtette kis „sziget” mindennapi életéről is a levelezésből kapunk eleven képet. Stílusának sajátos jellemzője, hogy amíg a rokoni érdeklődés, az egymásnak való szíves jókívánságok kifejezésekor Bethlen Kata is a levélírás szokásos formuláit használja, s gyakran levelének jó része is semmitmondó udvariassági körmondatokból áll, addig a gyakorlatiasabb témáknál stílusa is megváltozik, közelít az élő beszédhez, alkalmazkodik a témához. Önéletírásában szinte alig találunk a közbeszédre utaló elemet, a levelezésben gyakorta él tájszavakkal, szívesen alkalmaz ízes népi kifejezéseket. A feleslegesen való veszekedés, összezőrrenés helyett azt kívánja, hogy „minden zeréte nélkül” történjék a dolog, gazdaságában „néhány csig-big marháról” beszél, s panaszkodik, hogy „kóstom nincsen” (takarmány). A Teleki Lászlótól kapott borról írja: „Már azt illogatom kedves Öcsém-uramék egészségére”. Szójátékot is gyárt, nem tudható, mennyire tudatosan: „Némai uram beszédének annyi hathatósága vagyon a némaság mellett”. Időnként még ironikus színt is felfedezhetünk soraiban. Egy sikeres gyógy módszer alkalmazása után nem is saját egészségéről ír, hanem hogy „életre kapott én általam a doctor, mert mindenfelé hívják”.

Kedvvel csillantja meg humorát, ha katolikus emberekről gúnyolódhat, mint pl. Kemény Ádámról:

„Kemény Ádám uram pápistaságát látom. Éppen a római anyaszentegyházban való bizony ő. Eddig is a Péter lepedőjében kellett volna béésnie. Már meglátják mindenek, micsoda ember volt ő. . .” (CCIV).

Bethlen Kata levelezése érdekes és korhű példáját szolgáltatja annak, hogy a latin beszéd miként keveredett még a latinos iskolázottságot nélkülöző emberek érintkezésében is, főleg, ha pereskedésről, gazdasági ügyintézésről volt szó. Egyik levelében Kata asszony megírja, hogy „én ugyan diákul nem tudok”, és a latin előterjesztéseket, periratokat mással olvastatja fel magának. De ugyanebben a levélben tíz latin szakkifejezést

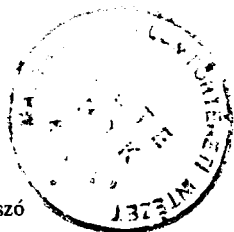
használ. Való igaz Bethlen Katáról is, amit Bod Péter írt le a *Magyar Athenas* előszavában:

„Kedvem ellen esett az hogy ezen Magyar könyvetskében sok Deák szók és Deák nyelven írott dolgok elegyedtenek mint hogy eleitől fogva bé-vitték, nem tudom mitsoda okból, szollásaikat akartáké tziírázni, vagy a dolgot hathatósabban elő adni, a' Magyarok, azt a' kelleetlen szokást, hogy a' Magyar beszéd közé sok Deák szókat elegyítenének, mellyek idővel meg-magyarosodtanak.”^{1 2}

Bár Kata asszony más idegen nyelven sem tudott, a mindennapi életben használt, vagy hallott idegen szavakat természetes magától értetődőséggel használta, de valódi helyesírásukról valószínű fogalma sem volt, s a leírásban a kiejtés tájnyelvi változatát követte. Így ír például a Framaurelek jeleiről (Freimauer = szabadkőműves), vagy az üveges az ő levelében glózer, (Glaser).

Bethlen Kata legutolsó levelében, melyről az udvarában levő „kis pap azt ítéli, hogy ezen levelemet menyországból írtam”, a kegyes vallásos stílusnak és a humornak olyan mesteri keverését mutatja, amely egész levelezésében — ha szétszórtan is — megmutatkozott, de itt valóban utolsó levélként a legmagasabb fokra jutott. Egészségi, vagy helyesebben betegségi állapotáról számol itt be a következőképpen:

„Magamban semmi vagyok, de erős az Istennek kegyelme által, Istenben dicsekedem, aki majd minden eszközök nélkül tette a szabadítást mostan körülöttem. Éltem ugyan holmi enyhítő házi eszközökkel, de ha a nyavalyámnak mi-voltát meggondoljuk s azon eszközöket, csak úgy járulhattak a természet után orvosoltatásomhoz, mint a kúrtszó Jeriko kőfalainak leontásához” (CCXXVII).

^{1 2} Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszeben, 1766. Előszó

TAXNER-TÓTH ERNŐ

VÖRÖSMARTY SZÍNHÁZSZEMLELETE

A magyar játékszín fiatal korában

„Az 1790-i budai országgyűlés idejére esik az *első rendes magyar színtársulat megalakulása*. Midőn ti. az ország rendei a felállítandó tudós társaság fölött vitatkoznak, többen azon véleményt fejezték ki, hogy a magyar nyelv művelését egy ilyen társaságnál jobban elősegélné a nemzeti játékszín.”¹

Arany János megfogalmazása lényegre mutató: a nemzeti játékszín gondolata a magyar nyelvért vívott küzdelem hatékony eszközét keresve merült föl, létrehívása elsődlegesen politikai ügy volt. Így vélekedtek a kortársak — Arany nemzedékéig bezárólag —, s természetesen így vélekedett Vörösmarty is.

1791-ben — még a magyar jakobinusok mozgalmának bukása előtt! — egy nógrádverőcei levelező arról írt a Magyar Kurírban, hogy egyes „balítéletek” szerint a театрумok „szabad gondolkodásra adnak. . . alkalmatosságot. . .”² A következő években — különösen az 1795 és 1825 közötti három évtizedben — persze szó sem lehetett a magyar színjátszás ügyének a polgári forradalom eszméihez való kapcsolásáról. A nemzeti játékszínért vívott harcot az a magyar nemesség vette kézbe, amely az új század első két évtizedében a legmerevebben ragaszkodott feudális kiváltságaihoz. A „magyar

¹ Arany János: *A magyar irodalom története rövid kivonathan* Bp, 1977. 27.

² Bayer József: *Nemzeti játékszín, mint közügy* Bp, 1900. 13. és Magyar Kurír 1791. 18. 276–278.

nemzeti színház” fogalma politikai követelésként merült föl az 1811/12-es országgyűlés „színházi vitájában”, mégpedig a nemesi sérelmek sorában, a magyar nyelv ügyével összekapcsolva.³

„A nemzeti újjászületés írói úgy beszélnek a színészetről, mint a melyet a más európai nemzeteknél divó szokás szerint kell meghonosítani. . . Az 1790-i év színészeti kezdeményezésének csak egyetlen körülmény kedvezett. . . Egyedül az iskoladramák évszázados divattja tette lehetővé, hogy a világi színjáték létesítése nem ütközött elháríthatatlan. . . akadályokba.”⁴

Bayer József e megállapításából általában csak azt szokás figyelembe venni, hogy a magyar színjátszás külföldi példák alapján fejlődött, de az ebből adódó – a nemzeti hagyományokra vonatkozó – következtetések levonásával adós még színháztörténetünk. Az idézet mindenesetre utal ilyen hagyományok létezésére, s tudjuk, hogy Csokonai a hivatásos színjátszás létezésének időszakában is csak a csurgói iskola színpadára jutott el színműíróként.

Vörösmarty lehetséges színházi élményeiről gondolkodva számításba kell venni, hogy gyermekkorában minden biztonnyal találkozott a hazai népi színjátszás különböző formáival, regöléssel, betlehemezéssel, passiójátékkal, később pedig a vásári komédiával és az iskolai színjátszással. Az utóbbi adatokkal is valószínűsíti az irodalomtörténeti kutatás. Vörösmarty kedvelt tanára, Czinke Ferenc 1810. augusztus 8-án a „királyi Universitas palotájában” előadta tanítványaival *Az ifjú szószólók gyűlése a nyelv ügyében* című – irodalmilag értéktelen – alkotását. Közvetlenül ugyan nem bizonyítható, hogy Vörösmarty látta ezt az előadást, de legközelebbi barátainak szereplése valószínűsíti föltevésünket.⁵ Annak

³ A „sérelem” ugyanis a következő cím alatt került tárgyalásra: „De lingua Hungarica et Theatro Hungarica Nationali”

⁴ Bayer József: *A nemzeti játékszín története* Bp, 1887. I. 25.

⁵ Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába* Bp, 1968. 91–92.

tudatában kell e kezdetleges és elavult vállalkozásra gondolnunk, hogy – többek között Kölcsey⁶ és Kisfaludy Károly⁷ kemény kritikája szerint – a korabeli hivatásos színjátszás ugyancsak alacsony színvonalú volt. A korai Vörösmarty-színművekben föl-fölbukkanó meglepően nyers humor a nem hivatásos színjátszás ismeretére, az *Ypszilon háború* Czinke hatására utal. Ugyanakkor azonban a költő első – töredékes – drámakísérlete arra vall, hogy a döntő lökést a székesfehérvári színészek nevezetes sikerének, Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című színművének bemutatójakor szerzett élménye adta. Ennél többet Vörösmarty 1825 előtt lehetséges színházi tapasztalatairól nem tudunk, s művei egyértelműen tanúsítják a színpadi ismeretek teljes hiányát.

Lelkesedését – *A tatárok* előadásán – Kisfaludy, a költő személyes sikere és a hazafias szellem ragadta magával. A fiatal Vörösmarty annak az iskolának a neveltje, amely a drámát kizárólag költői alkotásnak tekintette, színpadi életével nem gondolt. Miközben a kor Európa-szerte a drámát minősítette a legfontosabb műfajnak, nálunk következetesen érvényesült Bessenyei programja,⁸ amely eredetileg a színjátszást számításba se vette, s a drámaírónak a színháztól tökéletesen független, külön utat jelölt ki. Igen jellemző, hogyan buzdította a falusi magányban, minden színházi élménytől távol élő Berzsenyi fiatal rokonát, Vörösmarty ekkor legközelebbi barátját, Stettner Györgyöt: írjon drámát, tanácsolta, mert

„ezen az úton legtöbbet is lehet használni a Honnak, a Drámákban levő szegénységünk lévén a Nemzeti Játékszín fel nem emelkedhetésének egyik oka, s legtöbb becsület s hasznót is ettől lehet várni. . .”⁹

⁶ Idézi: *A magyar irodalom története* Bp, 1965. III. 198. Szerkesztő: Pándi Pál.

⁷ V. ö. Kisfaludy Károly: *Minden munkái*. Sajtó alá rendezte: Bánóczy József. Bp, 1893. VI. 294–296.

⁸ Bayer József: *A magyar drámai irodalom története* Bp, 1897. I. 136.

⁹ V. ö. Stettner György levele Fábián Gáborhoz. Duka ld. Október 1823. – MTA Könyvtár kéziratára. MIL 4 r. 112.

A Hon ügye, a hazafiasság központi kérdés. S ebből a szempontból teljesen azonos volt a székesfehérváriak sikerének és a Czinke-féle előadásnak a hatása. A gyanakvó bécsi kormány ugyanis az egyetemi színjátékban hazafias megmozdulást gyanított, s vizsgálatot indított szervezője ellen. Végül – feltehetőleg nem kis mértékben a vizsgálóbizottság egyik tagjának, Schedius Lajosnak a befolyására¹⁰ – a nádor ártatlannak ítélte Czinkét a nacionalista izgatás vádjában, de az államtanács mégis szükségesnek tartotta figyelmeztetni, hogy többé ilyesmi ne forduljon elő.¹¹ A diákság nyilván tudott a vizsgálatról, s hazafias tüntetés részesének érezte magát.

¹⁰ Schedius Lajosnak Vörösmarty életében játszott szerepéről lásd: *Sch. L. hatása a Csongor és Tünde filozófiájára* – It., 1975/4. 889–916. Ennek egyik mondatát vitatva Mályuszné Császár Edit érdekes és nagy történeti anyagismeretről tanúskodó tanulmányban hívta föl a figyelmet a Schedius „besúgó” voltát bizonyító adatokra. It., 1977/1. 201–204. Az általa idézett forrásokból valóban világossá válik, hogy Schedius kapcsolatban állt a bécsi kormánnyal. A ma is hozzáférhető szövegek alapján azonban bajos lenne e kapcsolatot „besúgásnak” minősíteni, hiszen nem egyesek vagy csoportok tevékenységének beárulásáról, mégkevésbé rágalmakról van bennük szó; hanem bizonyos Bécsben tervezett, magyar érdekeket sértő intézkedések lehetséges következményeiről. Schedius arra figyelmezteti a kormányt, milyen ellenállásra találna a magyarság körében terveik megvalósítása. 1810. november 10-i bizalmas levelében például a következőket írta a bécsi udvarba: „Éppen ily kevéssé tartom most, midőn a kormány az országtól nagy áldozatokat akar és kénytelen követelni, tanácsosnak, még csak távolról is oly szándékot sejtetni, mintha az udvar az alkotmány megváltoztatására gondolna.”. Domanovszky is azzal kommentálja ezt Mályuszné által idézett művében, hogy Schedius „politikájának veszélyes voltára” figyelmeztette az udvart. Kétségtelen, hogy az ilyen kapcsolat nem válik fenntartójának becsületére, de úgy használva, ahogy a jelek szerint Schedius, talán volt olyan hasznos a magyar ügyre nézve, mint sok üres szópuffogatás. Szó sincs írásomban arról, hogy Schedius a nemzeti ügy vagy a haladás félelem és gáncs nélküli lovagja volt, de azt hiszem eljött az ideje, hogy túl tegyük magunkat a kor előítéletein.

¹¹ V. ö. Horváth Károly i. m. 91–92. l.

Mivel ez volt a siker titka, a korabeli színjátszás minden eszközzel a hazafias élmény fokozására törekedett. Bayer József szerint:

„...a magyar viselet nagyon sokat jelentett akkor (s még azután is sokáig) a magyar színpadon. Se szeri, se száma azoknak a magyar drámáknak, melyeket a párducos kacagány, s a gazdagon zsinórozott magyar mente mentett meg a bukástól. A kelmeiségnek akkor oly nagy szerep jutott, hogy például Bárany Ágoston *Hét magyar kapitánya*, a Dugonits András *Kun Lászlója*, Bátori Máriája, Macskásy Juliannája, *Etelkája*, Péry Ignác *Egerváry Balázs*a hajmeresztő anakronizmusai mellett is a legnépszerűbb történeti drámák, s ezreit vonták a magyar közönségnek a theátrumba.”¹²

Innen érthető, amikor a büszke költő, Kisfaludy Sándor azt írja *Hunyadi János* című „Históriai Drámájának” előszavában, hogy nem poétaként, hanem hazafiként dolgozott, s a hazafiasságot tartja műve legfőbb értékének.¹³ Ez a szellem ragadta magával az ifjú Vörösmartyt is, és készítette történelmi drámák írására.

Világnézeti korlátok

Irodalmi élmények és politikai tényezők együttes hatására bontakozott ki Vörösmarty drámaíró pályája.¹⁴ Első befejezett műveit Börzsönyben kezdte el, nem kis mértékben Teslér László ösztönzésére. Teslér ugyan talán soha nem járt színházban, de maga is drámaíró tervekkel melengtetett, s könyvtárában lehetővé tette Vörösmarty számára a világirodalom legnagyobb drámaíróinak megismerését. Az ifjú költőt elsősorban Shakespeare elemi ereje ragadta meg. Persze nem színyszerűsége, hanem a szabálytalansága, mindaz, amiben eltért a költészetről alkotott – ekkor még erősen – iskolás elképzeléseitől. Nem kísérletezett utánzásával, mint korábbi kedven-

¹² V. ö. Bayer József: *Nemzeti játékszín, mint közügy* 44–45.

¹³ V. ö. Kisfaludy Sándor: *Hunyady János. Históriai dráma* Buda, 1816.

¹⁴ V. ö. Horváth Károly i. m. 127–274.

cével, Horatiusszal tette. Shakespeare a maga helyzetével elégedetlen, majd a megyei ellenállás forrongó hangulatával is föltöltődő fiatalember lázadó indulatait erősítette föl, s vezette irodalmi formákba, föloldotta emberi és költői gátlásai egy részét; s nemsokára a hazafias téma szűk köréből is kiszabadította, az emberi lét teljességének fölfedezésére, és merész szellemi kalandokra csábította.

A húszéves Vörösmarty kettős célt tűzött maga elé, amikor drámai formában dolgozta föl Salamon királyunk történetét: hazafias szellemtől vezérelve magyar nyelvű költői értéket akart létrehozni a „hon” és önmaga dicsőségére. Színházi előadásra legfőljebb úgy gondolt, mint a rögtön megnyilvánuló, hangos siker lehetőségére; művének színpadi megjelenésével nyilvánvalóan nem vetett számot. Már Bayer József megfigyelte, hogy a kor hazai drámairodalmában a *hazafiasság* mellett a *törvényesség* kérdése a másik fő motívum.¹⁵ Vörösmarty *Salamon királyában* – még az 1826-ban befejezett átdolgozott változatban is! – az utóbbi nem csupán az előbbi határozza meg a minden változástól félő rendi nacionalizmus szellemében, de egyúttal lehetetlenné teszi a drámai cselekmény kialakítását is. A politikai kérdés itt a keresztény moralizmusra épülő merev, statikus világszemlélet része. A „rend”, amelynek megsértése, illetve visszaállítása a dráma alapgon dolata, lényegében az isteni törvényekkel meghatározott világrenddel azonos. Aki ezt megsérti, aki föllázad ellene, az bűnt követ el, a Gonosz, a Sátán útját követi. Ennek megfelelően a politikai cselekvés erkölcsi megítélés alá esik. Mindebből a hazafias szellem elég nehezen bontható ki, a drámai konfliktus pedig sehogyan se. Külön nehézséget jelent Salamon alakja, aki a királyként a rendbe tartozik, s a költőnek úgy kell formálnia a cselekményt, hogy a történet királyellenes kibontakozását elkerülje. Ez ugyanis fölborítaná a rendet, s nem egyezne azzal a nemesi ideológiával, amelynek szószólói a „nemzeti sérel-

¹⁵ V. ö. Bayer József: *A magyar drámai irodalom története*

meken” nem változtatással, hanem a régi törvényesség visszaállításával akartak segíteni. Ennek megfelelően a bajok egyetlen oka az idegen származású „rossz tanácsos”, akivel szemben – de közvetlen összeütközés nélkül – a mesebeli hős, a nemzeti hőrosz, László, a szent király állítja helyre a megsértett rendet.

Ez a képlet Vörösmarty következő drámáiban is jelen van, de igen gyors iramban módosul. A *Zsigmond*-ban már a költő – amint azt az eredeti cím: *Horvát zendülők* is jelzi – megértéssel rokonszenvez a lázadó hőssel. A „fellegekben büszke várt” rakó, álmodozó Horvát már nem olyan erkölcsileg egyértelműen elítélhető bűnös, mint a *Salamon király* Vid ispánja. Ez a szereplő fölboríthatná a dráma kibontakozását akadályozó statikus világképet, Vörösmarty azonban még visszaretten attól, hogy egy lázadóval lírailag azonosuljon, és (pozitív) hőssé emelje. Mivel valójában a lázadó személyiség belső kérdései izgatják, a Zsigmonddal való konfliktust nem tudja kibontani. Ehelyett ismét erkölcsileg akarja lejáratni Horvátot, s ennek érdekében képtelenné bonyolítja a szerelmi szálát.

Következő vállalkozásában viszont már egyértelműen a lázadó Konttal rokonszenvez. Igaz, ennek feltétele még mindig az, hogy fordítva állítsa föl alapképletét: az erkölcsi és politikai rendet itt Zsigmond király borítja föl, s Kont éppen ennek helyreállításáért lázad. Erkölcs és politikum szerves egységben jelenik meg, a király emberi aljasságával a lázadó jellemének gazdagon árnyalt belső nemessége áll szembe. A drámát itt már nem a világkép merevsége teszi lehetetlenné, hanem a húszas években kibontakozott „nemesi ellenállás” forrongó szellemének politikai bizonytalansága. Vörösmarty – többszörös átdolgozás után – 1830-ban *A bujdosók* cím alatt kiadott műve a megyei nemesség 1825 előtti mozgalmainak drámája. S ha a költőnek nem is sikerült ezt színpadon kibontható formába öntenie, Kont személyében nagy ember bukik el, történetében egy tényleges nemzeti tragédia magját érzékeljük. Vörösmarty ezúttal már a korábbinál sokkal tudatosabb, kép-

zettebb drámaírónak mutatkozik. A műfaj logikájának megfelelően két ellentétes erő szembeállításával kezdi a cselekményt, és Zsigmond–Kont konfliktusban már-már shakespeare-i méretű összeütközés erővonalai bontakoznak. Ha azonban a költő szabadon engedné ezeket érvényesülni, egy királyellenes lázadás drámáját kellene vállalnia, s ettől még mindig visszariad. Tévedés lenne azt gondolni, hogy a cenzúrától való félelem rettentí vissza. A cenzúra tiltó szavától okkal félhetett ugyan, mégis inkább arról van szó, hogy a kifejezett hazafias szándékú mondanivalója oly mélyen ágyazódott a „nemesi ellenállás” légkörébe, hogy hőst nem engedhette külön útra. Kont politikai elképzeléseiben, illúzióiban és bukásának okaiiban megtaláljuk mindazokat a bizonytalanságokat, korlátokat, ellentmondásokat, amelyekben a költő ugyanúgy hitt, mint ismerősei a Tolna megyei kúriákban; és amelyek alapvetően meghatározták e politikai mozgalom törekvéseit és belső lehetőségeit.

A *bujdosók* megrendítően hiteles politikai korrajzának föl-vázolásában még mindig kevés a színpadképes jelenet. Nyilvánvaló: Vörösmarty egyelőre nem gondol a színjátszás meg-jelenítő művészetének sajátos követelményeire. Ugyanakkor azonban rájött Shakespeare egyik dramaturgiai titkára: a hangulatváltások fontosságára, a komikus és tragikus jellegű jelenetek, hangok egymásra építésében rejlő drámaszerkesztési fogásra. A fennkölt hősök mellett nyers, vérbő alakok is meg-jelennek, az emelkedettség a vásári komédiák hangjával válto-kozik, a férfiak tréfát megvető komolyságának Júlia termé-szetes vidámsága az ellenpontja, a primitív végzetdrámákból vett írói ügyetlenségek mellett megjelenik a tragikomikus gro-teszki is.

Az 1824-ben, Görbön, jurátus pajtásai kedvéért¹⁶ írott vígjátékát, *Az elbúsult deákot* olvasva döbbenhetünk rá, hogy

¹⁶ Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. Idézeteim a Franklin Társulat é. n. kiadásából. V. ö. 52.

a nyers komikum, a vásári bohózatok hangja milyen jótékonyan, fölszabadítóan hatott Vörösmartyra, a drámaíróra. A történet ugyan itt is epikus jellegű, széteső és sok képtelenséget tartalmaz, még sincs a fiatal költő munkái között még egy, amelynek több jelenete lenne színpadon is eljátszható. S ezeknek a jeleneteknek az az általános jellemzője, hogy eltérnek azoktól a fennkölt és finom eszményektől, amelyeknek jegyében a kor az irodalomra gondolt; s Csokonai komédiáinak még Bayer József által is alantasnak minősített¹⁷ szelleméhez közelítenek. Az *elbúsult deák* meseszerűségében nem a párhuzamosan készülő epikus művek romantikája, hanem – a naív fordulatok, fölbukkanó népmesei elemek, a valóság és képzeletbeli síkjának sajátos összejátszatása szerint – a költő folklór-élménye mutatkozik meg. Olyan élmény ez, amelyben sajátosan keveredik az ősi népköltészet és a korabeli – népszerű – ponyva. Nem is véletlen, hogy a húszas évek második felében Vörösmarty többször gondolt művei „ponyván árultatására”¹⁸, s ettől a szándéktól vezetve nyúlt Tündér Ilona roppant népszerű történetéhez a *Csongor és Tündében*.¹⁹

Görbő, ahol Az *elbúsult deák* megfogamzott, fontos fordulópont életében. Itt szabadult föl először idegenben, szegénységben töltött gyermekora súlyos lelki gátlásai alól; itt lépett ki a különösen Börzsönyben nyomasztóvá vált magányosságból, az önmagára kényszerített befelé forduló életből; itt talált életében először egyívású pajtások között egyenrangú társakra. Itt végre nem a Perczel-fiúk se úr, se szolga, sehová nem tartozó nevelője volt, hanem egy a Csehfalvy alispán szépreményű patvaristái közül. Örök élményként vitte magával

¹⁷ Bayer József: *A magyar drámai irodalom története* 136.

¹⁸ A ponyván árultatás tervéről Fábíán Gábornak egy Vörösmarty elveszett levelére adott válaszában találunk utalást. Ó Arad 4^{ik} Juni. 1825. keltezésű levelében írja: „még ha ponyván fogja is árultatni Barátom”. *Vörösmarty Mihály Összes művei* Akadémiai kiadás. XVII. 77.

¹⁹ V. ö. Bajza József levele Toldy Ferencnek, Pest, December 10. 1829. – Közli: Oltványi Ambrus. *Bajza–Toldy levelezés* Bp, 1969. 481.

innen az egyszerű, természetes, földön járó, sőt gyakran földhöz ragadt, brutális, drasztikumokkal teli, de sok vidám elemet, nyers komikumot tartalmazó élet ismeretét. Itt, a megyei ellenállás egyik középpontjában élte át az 1825-ös országgyűlést megelőző időszak forrongásait is.²⁰

Görbő után a kiábrándulás kora következett. Szembe kellett néznie jövőjével, a megélhetés könyörtelen kérdésével, s Pestre kerülve korábbi környezetétől merőben eltérő társaságra talált. A húszas évek második felében fellendülő magyar szellemi élet gondolatoktól, új eszméktől pezsgő középpontjába csöppent. Komoly szerkesztői feladatok vártak rá a Tudományos Gyűjteménynél nyert állásában, újjá kellett formálnia a magyar értelmiség első hosszabb életű folyóiratát. Ott találta magát a Magyar Tudós Társaság, az akadémia szervezési munkáinak közepén; megismerkedett az ország szellemi elitjével, Széchenyivel, Deákkal, Kazinczyval, Kölcsyvel, Bajzával, Toldyval, tagja lett a pesti írók növekvő befolyású körének. Új barátai korszerű műveltségű értelmiségiek voltak, s az ifjú költő szellemét a modern polgári eszmék teljesen átformálták. Mire a *Csongor és Tünde* megírásával lezárja a készülődés korszakát, a rendi nacionalizmus ideológiájának foglyából a bontakozó reform liberalizmus eszméinek egyik leghatásosabb képviselője lesz. Világosan kell látnunk, hogy világnézetének megváltozás nélkül Vörösmarty soha nem juthatott volna közelebb a színházhoz.

A *Csongor és Tünde*ben nyoma sincs már a Virág Benedektől tanult moralizmusnak, amely a világ jól elrendezettségének keresztény (és a feudalizmushoz kötött) eszméjéből indult ki, s minden rendetlenséget, lázadást a Gonosz szellem művének minősített. Vörösmarty drámája a nyugtalanság élményével kezdődik, Csongort a megismerési vágy hajtja – miközben a fölfordult világban tehetetlen falevélként sodródik. Az Élet

²⁰ V. ö. Gyulai és Horváth Károly i. m. Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály* Bp, 1957.

megismerésének hármas útján a *választás* drámai kérdésével kell szembenéznie, s erre már csak a filozófiában, nem pedig az erkölcsstanban kereshet feleletet. A dráma azonban nem a cselekmény, hanem a meditáció síkján bontakozik ki; Csongor nem tud választani, s megoldást nem ő, hanem Tünde hoz, aki tudja mit akar, s a szerelemben rejlő önmegvalósító céljától a filozófia legsötétebb fenyegetése, a végesség és korlátozottság tudata sem képes eltéríteni.

A *Csongor és Tünde* költője most már bravúrosan alkalmazza *A bujdosókban* kialakított drámaépítkezést, a fennköltség és parlagiasság, a filozófia és komédia elemeinek egymásra építését. Csongor szárnyaló álmaival Tünde realitásérzéke, kettőjük emelkedettségével Balga és Ilma vaskos bohózatísága, s mindezzel a három ördögfi szerepének nyers, durva humora, valamint Mirigy jellemének mélyen valóságghú pszichológiája áll szemben. Vajon megkísértette-e Vörösmartyt a földolgozott Tündér Ilona téma²¹ színpadi sikere is? Nem tudjuk. Kétségtelen, hogy több meglepő szín és hang szivárgott át a korabeli színpadi földolgozásokból (valamint a vásári komédiából) a *Csongor és Tünde* költői világába, ahol ismét érzékeljük a népköltészeti élményt is. Végeredményben azonban Vörösmarty bonyolult jelképrendszerű, nehezen érthető és színpadon még nehezebben előadható művet alkotott. Nem véletlen, hogy nagyszerűségének fölfogásához egy Kölcsy lángelméje kellett, s a kevésbé zseniális kortársak bizony nem tudtak mit kezdeni a *Csongor és Tündével*. Még Gyulaiék nemzedéke is értetlenül dicsérgette – komoly fenntartásokkal –, óriási értékeinek fölfedezése Babits Mihályra és Lukács Györgyre várt. Érthető tehát, hogy e mű nem jutott el a korabeli színpadra.

A *Csongor és Tünde* azért jelent fordulatot Vörösmarty drámaíró pályáján, mert itt már a lázadás totális, az egész világrend ellen irányuló. Alapvető jellemzője, hogy a költő

²¹ Horváth János: *Vörösmarty drámái* Bp, 1968. 68.

kiiktatja a nemzeti politikai mondanivalót, s ezzel együtt elveti a korábbi moralista világképet; a keresztény erkölcs rendje helyébe a kérdező filozófiát állítja. Ennek megfelelően a *keresés* drámájában a lényeg oly elvonttá válik, hogy kifejezésére a színpadi cselekmény csak közvetett formában, költői utalásokkal képes, vagyis konkrét jelenetekbe sűrűsödő összeütközések nem jöhetnek létre.

A keresés drámájában egy új politikai korszak kialakulásának kérdései egyesülnek a költő világszemléletének átalakulásából következő nehézségekkel. Vörösmarty új szellemi közegétől szárnyra kapva messze eltávolodik saját múltjától, de ez a leszámolás nem megy könnyen. Jelzi ezt – többek között –, hogy sem a Salamon-, sem a Kont-dráma átdolgozásakor nem tud kilépni az első megfogalmazás világnézeti keretéből. S a messziről indult fiatalember helyzetét a hazai társadalmi fejlődés ellentmondásos volta sem könnyíti meg. Mély nyomot hagy világnézetében a korabeli magyar politika cselekvőkép-telensége; a legjobb energiáknak a retorika – a nyelvi és ezen keresztül ideológiai meggyőzés eszközére – összpontosulása. Összhangban azzal az általános társadalmi várakozással, amely a színház ügyét is szinte kizárólagosan a nyelvhez kötötte, a maga politikai-filozófiai mondanivalóját következetesen a nyelvi kifejezés kérdésének tekinti. Önmagát kizárólag a nyelv síkjára korlátozva igyekszik költői képzelete a maga sajátos drámai struktúráit kialakítani. A tér és idő koordinátákat nyelvi jelenségnek tekinti, a valóságos – és színpadi – tér s idő figyelmén kívül marad. Drámaiban a cselekmény nem szorul konkrét térbeli és időbeli határok közé, a jelenetek helyszíneit a legteljesebb szabadsággal kezeli és váltogatja, a drámai időt pedig a költészet kozmikus órája szerint osztja be. Mivel az ember – ennek a fölfogásnak megfelelően – elsődlegesen gondolatvilágában – eszméiben, erkölcsében, filozófiájában, politikai meggyőződésében – létezik és kerül más emberekkel kapcsolatba, önkifejezési lehetőségei közül csak a szóbelire, a beszédre fordítja figyelmét. Hőseinek tényleges cselekvésre alig

ad lehetőséget — még ahol erre magától értetődő alkalom kínálkozik, ott is inkább kitéríti az eseményeket logikus medrűkből —, a gesztusnak és a nem nyelvi jellegű emberi érintkezésnek semmi jelentőséget nem tulajdonít. Az, hogy a dráma a színpadon elsődlegesen látványként jelenik meg, eszébe sem jut.

Színházközelben

Nem tudjuk, nincs rá adatunk, hogy 1826-os Pestre költözése után Vörösmarty eljutott-e a virágkorát élő Német Színházba. Nem tudjuk, mert a Német Színház látogatása hazafiatlannak minősült a kor fölfogásában, s ha költönket a színház iránti érdeklődés mégis e „bűn” elkövetésére csábította, sem ő, sem barátai nem tarthatták ezt a nyilvánosságra tartozónak. 1827-től azonban magyar színjátszókat is láthatott Pesten, ha akart. De erről sincs adatunk.

Leveleiben gyakran esik szó nyomtatott drámákról, többször szól saját műveinek értékesítési gondjairól, Bajza „Játékszínének” megjelentetéséről, de arról, hogy szerzőként színpadra kívánt volna lépni, egyszer sem. Színházi élményeiről is mindössze egyszer számolt be: Stettner Györgyhez Kiskesziből, 1827. április 25-én írott levelében. Gondolatmenete mélyen jellemző, egész szemlélete árulkodó. Abból a kérdésből indul ki, hogy: — „Mit csinál a literatúra?” — Erről egy éppen akkor átlag fölötti figyelmet kiváltott mű jut eszébe: — „Játsozták-e a Magyarok Kisfaludy Leányörzójét?” — kérdezi. S csak Kisfaludy Károly nevezetes vígjátékára gondolva tartja szükségesnek elmondani, hogy:

„Én itt Fehérvárott hallottam őket, hol egy pityergő szomorú játékot adtak Felvonás közben rövid énekkel. A darabhoz képest nem rosszul játszottak. Asszonyaik nincsenek; de az énekben olly előmenetelt tetek, melyet utolsó hallásomtól fogva nem remélhettem volna. Nincs itt szó a tökéletességről, csak a haladásról, és én megelégednék akármely

úton volnának képesek hallgatókat nyerni. Ez azonban veszett ügy, nem vívok mellette.”²²

Kiderül az idézett sorokból, hogy Vörösmarty mennyivel fontosabbnak tartja az irodalmat a játékszíni mozgalomnál. Míg az elsőért minden harcra kész, az utóbbit „veszett ügynek” minősíti. Kiderül azonban az is, hogy nem először járt színházban, s erre ez az első bizonyíték. Igen érdekes azonban az is, hogy mit talált ott. Kijelentések sora bizonyítja, hogy jóformán csak a fülével volt jelen, hallgatóként foglalt helyet a nézők között; nem nézők, hanem hallgatók megnyerhetőségéről elmélkedett, és a hallani valót kérte számon. Alapvetően ez jellemzi Vörösmarty színházfölfogását a *Csongor és Tündével* záruló drámaíró korszakában.

A következő években – elsősorban Fáy András révén – egyre közelebb került a pesti magyar színjátszásért folyó küzdelemhez. Életrajzának rendkívül kevés fennmaradt dokumentumból azonban úgy látszik, színházfölfogása még sokáig változatlan maradt. Lelkesen magáévá tette a drámairodalom fölemelésének irodalmi programját, és sokat dolgozott érte. Tevékeny részese volt a Magyar Tudós Társaság különféle kezdeményezéseinek, tagja a Játékszíni Bizottmánynak. Noha az akadémia már 1831-ben fölhívta a drámaírók figyelmét, hogy ne csupán a művek „belső jeles voltára, de főképp játékszíni sikerére is” legyenek tekintettel, Vörösmarty ezirányú munkásságának első fennmaradt dokumentuma arról tanúskodik, hogy még mindig elsődlegesen nyelvi kérdésnek tekinti a színművek megítélését, elutasító véleményének fő érve a mű „bokros nyelvhibáit” emeli ki.²³ Kerényi Ferenc kutatásaiból tudjuk, hogy amikor a budai Várszínházban játszó magyar társulat „igazgató választmánya” 1833-ban célul tűzte ki az „előadandó darabok stilisticai és ízlési” javítását, Vörösmarty

²² Vörösmarty Mihály i. m. XVII. 169–170.

²³ Vörösmarty Mihály i. m. XVI. 627.

ebben a hálátlan munkában is kizárólag nyelvi beavatkozásokkal vett részt.²⁴ Költőnk fáradozásának nagy jelentősége volt a bontakozó játékszíni mozgalom sikerében, a sűrűn előforduló nyelvi rémtettek kiirtására bizony égető szükség volt, mégis igen jellemzőnek kell minősítenünk, hogy az ugyancsak elképzelhető dramaturgiai javításokra sehol sem vállalkozott.

Az eredeti magyar dráma ügyének harcosaként írta 1832-ben első színpadra került művét, a *Kincskeresőket*. Sajnos nem tudni, hogy színházi vagy olvasmány élményre alapozta-e Gyulai azt az állítását, miszerint a *Kincskeresők* hősei, „Zágony és Jolán mintha nemesített kiadásai volnának” a Raupach Molnár és gyermeke című művében szereplő atyának és leányának.²⁵ A darab a harmincas évek talán legnagyobb közönségsikerét aratta, s Vörösmarty bizonyára ismerte. Láthatta is, hiszen nem sokkal a berlini és bécsi bemutató után a pesti Német Színház is eljátszotta, először 1830. augusztus 21-én. Mint annyi más életrajzi kérdést, Gyulai ezt sem tisztázta, így csak hét évvel későbbi megjegyzései alapján találgathatjuk, látta-e Vörösmarty 1830-ban Raupach darabját, vagy sem.²⁶

Annyi bizonyos, Horváth János nem alaptalanul sorolja egy teljes nyomtatott oldalon a *Kincskeresők* homályos pontjait, zűrzavaros megoldásait, logikai bakugrásait, lélektani képtelenségeit;²⁷ s a cselekmény színszerúsége sem mutat jelentős előrelépést. Ugyanakkor egyértelműen tanúskodik, hogy Vörösmarty szakított korábbi törekvései közül a hazafiasság kérdésének közvetlen politikai mondanivalóhoz kötésével, hát-

²⁴ Kerényi Ferenc: *Vörösmarty és a játékszín gyakorlati kérdései* In: *Ragyognak tettei* Székesfehérvár, 1975. 239–258.

²⁵ Gyulai Pál i. m. 156.

²⁶ Vörösmarty Mihály i. m. XVI. 50. és 104. – A darabról írt kritikájában Vörösmarty látszólag ellentmond Gyulainak, amikor azt írja: „Nem tudjuk: így van-e az eredetiben vagy fordításban. . .” Véleményem szerint azonban ez nem jelent mást, csak azt, hogy Vörösmarty nem emlékezett a kérdéses mondatra, és nem nézett utána.

²⁷ Horváth János i. m. 97–98.

térbe szorította a rend és lázadás kérdését, előtérbe állította a romantikus szellemben fölfogott emberi konfliktusokat, fölfigyelt alapvető szociális ellentmondásokra, s változatlanul főleg a gondolataival és a nyelvi erejével hat közönségére.

A történet középpontjában a kincs utáni vágy örjítő volta, embertorzító jellegzetessége áll, ennek függvényében merül föl a fennálló társadalmi rend igazságtalansága, és a szenvedélyekből fakadó bűn kérdése. A végső mézárulást a büntető Végzet eredményeként hozza létre a költő, s ebben korabeli sablonokat követ; de az utolsó képben mégis Shakespeare-re gondol, s annak szellemében zárhatja le a cselekményt a Fortinbrasként megjelenő vadász záróbeszédével.²⁸ Vörösmarty shakespeare-i vonzalmának ismételt érvényesülését már Tóth Lőrinc észrevette. *Töredékek a játékszínről és színészetéről*²⁹ című 1834-es tanulmányában Vörösmartyétól merőben eltérő színházfölfogást fejtett ki. Tóth Lőrinc ugyanis nézőként gondol a színházra, s történetéről szólva a látvány jellegének változását hangsúlyozza. Eszerint a görög színházban a játszótér igen távol volt a nézőktől, s ez lehetetlenné tette a színészi mimika érvényesülését, amit ő a modern játékszín legfontosabb tényezőjének tart.

Vörösmarty egy évvel korábban akadémiai „nagyjutalmat” nyert, drámájából azonban még mindig hiányzik ez a föl ismerés. „Szerencsés alkotás – mondta a jutalom indoklása a *Vérnásról* –, hő poétai szellem, mely az egészen előmlík, dagály nélküli szép dikció, tiszta nyelv és verselés, az nemcsak eddigi szomorújátékaink közt érdemesíti első helyre, hanem játékszíni sikert is ígérnek. . .”³⁰ A maga korában Vörösmarty drámája tényleg aratott – mérsékelt színpadi sikereket, ezt

²⁸ A vadász záró szavai: „Jertek! Vigyük fel a holttesteket. Tegyük följük büszke ravatalt: De zászlójuk színe vér legyen; Mert vérben estek el!”.

²⁹ T. L. (Tóth Lőrinc): *Töredékek a játékszínről és színészetéről* Társalkodó – 1834. I. 169–201.

³⁰ Idézi: Tóth Dezső i. m. 240–241.

azonban elsődlegesen annak köszönhetette, amit a fentiek is kiemeltek: nyelvi és költői értékeinek. Gyulai okkal kifogásolta a jellemek következetlenségeit,³¹ Horváth János pedig a történet képtelenségeit.³² Súlyos hibáival együtt azonban a *Vérnász* komoly fejlődésről tanúskodik a cselekményépítésben, az összeütközések kibontásában, s főleg a hősök jellemrajzának kidolgozásában. Az elvont gondolatok és a világkép rovására a szereplők egyéni törekvései, ellentétes céljai, szélsőséges szenvedélyei kerültek előtérbe, s ezzel a költő olyan helyzetet teremtett magának, amelyben saját világnézete már nem akadályozza a drámai csomópontok kialakítását. Ezen az alapon mondhatja Tóth Dezső, hogy a *Vérnász* „a más típusú *A bujdosókat* és a Hunyadi-drámákat nem említve — Vörösmarty legjobb romantikus drámája;³³ noha a színszerűség sajátos követelményének figyelmen kívül hagyása, a költő színházi tapasztalatainak hiánya még mindig megakadályozza, hogy saját tehetségéhez mértén használja ki a megteremtett drámaírói lehetőséget.

Bármilyen nehéz elkülöníteni egy Vörösmarty nagyságrendű alkotónál a külső és belső ösztönzés tényezőjét, tisztában kell lennünk azzal, hogy a harmincas években írott drámáiban inkább az első érvényesült. Költőnk kötelességének tudta, hogy a magyar játékszíni mozgalom ügyét eredeti drámákkal szolgálja, mégpedig a Bajza József által kialakított szemléletnek megfelelően.³⁴ Bajza, a reformkori „triász” irodalompolitikájának tulajdonképpeni meghatározója az irodalom elsőrendű politikai fontosságából kiindulva hatékonyságának titkát a korszerűségben látta. Mivel a reformmozgalom, a polgárosulás célja változásokat kívántak, a játékszíni mozgalmat is

³¹ Gyulai Pál i. m. 157–161.

³² Horváth János i. m. 101–107.

³³ Tóth Dezső i. m. 240–241.

³⁴ Bajza József színházpolitikájáról lásd: *A magyar irodalom története* idézett kötetében: Bajza József.

ebbe a célkitűzésbe illesztette. Közreműködésével olyan irodalmi irányzatot kívánt érvényesíteni, amelynek lényeges tényezője a dinamizmus. Hadat üzenve a befelé fordítóan érzélgős, moralizáló, nosztalgikusan konzervatív, statikus világképű német színműirodalomnak a nagyobb szociális érzékenységgű, a bátor, elszánt, szenvedélyes, cselekvő emberek konfliktusait előtérbe állító francia romantikát, a fordultatos, eseménydús, mozgalmas, gazdag cselekményű drámát kívánta népszerűsíteni. Vörösmarty ezzel párhuzamos irányba haladt, azt a dinamizmust azonban, amit ő is kora lényegének érzett, nem tudta történetekbe önteni; csak hősei belső világában érzekelte igazán, és elsődlegesen gondolataikon keresztül – a nyelv síkján – fejezte ki – zseniálisan. A cselekményépítés nem volt erős oldala. Inkább a szociális feszültségek érzékeltetésében, a hazai valóság jellegzetességeinek érzékeny fölfogásában rejlik a *Csongor és Tünde* után írott drámáinak korszerűsége.

A hazai társadalmi valóság kisugárzása élteti Vörösmarty különös figyelemre méltó vígjátékát, *A fátýol titkait*, noha a kor inkább elmélyültségét érzekelte:

„Vörösmarty a vígjátékot a conversatio silány és lejárt mezejéről a pszichológia fentebb s poétaibb világába vivé által, a *Fátýol titkaiban* egy a magyarban eddig még nem hallott tónusú és bájú szindarabot ada. . .”³⁵

írta Csató Pál. Éppen ezért kell meglepetéssel nyugtáznunk, hogy a sokkal életidegenebb *Vérnász* nagyobb sikert aratott a korabeli színpadon. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a „végzetdráma” szörnyű meglepetéseihez a néző hozzá volt szokva, a vígjáték műfajában viszont sokkal felhőtlenebb, könnyebb szórakozást, jobban pergő komédiát várt, mint amit Vörösmarty „tévedések vígjátékában” kapott. A cselekmény bizony itt is nehézkes, a szereplők túlságosan hosszan beszél-

³⁵ Rajzolatok – 1835. 316.

nek. A komikum viszont a társadalmi szokások mesterkéeltségéből, a polgárosuló pesti élet fonákaságaiból, a hősök jelleméből és a fordított szerelmi képletből fakad. *A bujdosókbeli* Vajdafi Júlia–Korpádi szerelem, majd a Tünde–Csongor kapcsolat után számunkra nem meglepetés, hogy a cselekmény irányítója és kezdeményezője a szellemes, ügyes, önálló, bátor, érzelmi szabadságát megvalósítani képes, természetes viselkedésű hősnő, aki egy passzív férfi alárendelt szerelmével szemben érvényesíti a maga – szerelmes – akaratát. A korabeli közönséget azonban nyilván zavarta ez a merészen modern fölfogás.

A Nemzeti Színház kritikusa

1837, a Pesti Magyar Színház megnyitásának éve újabb fordulatot hozott Vörösmarty és a színház viszonyában. Az ország első drámaírójaként életében először dolgozott színházi megrendelésre: az *Árpád ébredése* ugyan drámaként nehezen dicsérhető, de annál érdekesebb annak az ideológiának a dokumentumaként, amelynek jegyében a Pesti Magyar Színház létrejött. Vörösmarty a színészi hivatást még mindig áldozatnak fogja föl, de a színészt már a költőnek – a nemzet eszmei képviselőjének – harcostársaként tekinti. A színház többé nem csupán a nyelvművelés szószéke, hanem a szélesebb értelemben vett közélet szolgálatában álló, a nemzeti ügy és a polgárosulás híveit demokratikus táborba gyűjtő, nagy jelentőségű kulturális intézmény. Vörösmarty a liberális értelmiség fölfogásának megfelelően hangsúlyozza, hogy a színházban a Művészet egy fedél alá, egyenrangú részvevőként hozza össze az arisztokratát, nemest, polgárt és napszámost. Shakespeare fölfogásának megfelelően úgy látja: a színpad a világot mutatja „kicsinben”, az „élet iskoláját”. Az ott látható játék „élet-hasonló”, s a föld „tündériségéről” tudósít. (Tündériségen egyszerre értve a sohasem és az egyszer voltat, a költői képzelet termékét és az elmúltat, az örökre eltűntet.)

Ezt a színházfölfogást kívánta szolgálni az Athenaeum hasábjain vállalt színikritikusi munkával, aminek tárgyalása külön tanulmányt kívánna. Itt csak annyit, hogy kiemelkedő színikritikusként, széles körű dramaturgiai ismeretek birtokában, az első rendszeres magyar drámaelmélet szerzőjeként sem lépett ki az akadémia páholyából. Színészek barátjaként sem támadt kedve a külső szemlélő álláspontját fölcserélni a színházon belül vállalható valamilyen munkával. Színikritikái ennek nem látták kárát, drámái annál inkább.

„Soha nem kell feledni, hogy a dráma egyszersmind költői mű is, mit ugyan mindnyájan látszanak tudni, csak az nem, kinek legjobban kellene, a színiköltő. . .”³⁶

– olvassuk a színikritikusi tevékenységét bevezető „elméleti töredékek”-ben. A dráma lényegében a „cselekvő élet ábrázolása” mondja, s a „költészet törvényei alól felszabadult színi hatás” veszélyeit hangsúlyozza. Rögtön hozzáteszi azonban:

„van becse a pusztá színi hatásnak is. Olyan ez, mint a mindennapi kenyér, mely nélkül színházaink, ezen kicsi központosított képmásai a roppant világnak, meg nem élhetnének. – S ezen fölül valami lelkesítő s elragadó van a színi hatásban, mi gondolatokat, érzeményeket fejt ki magasabb s szilárdabb művekre; minek bizonyosságául szolgál, hogy soha még drámai literatúra nem virágzott színház nélkül; ellenben, hol színi élet van: jeles s részint remek művek állottak elő. A színielőadás tudniillik azon álló törvényszék, mely rögtönös tapsaival és gáncsaival sorsot határoz a kiállított elmeművek fölött, azon iskola, hol az író mind saját, mind idegen botlások és tökélyek után képezheti magát. . .”³⁷

Jellegzetes irodalmi kiindulópontú állásfoglalás ez, amelyben a színház a drámaköltészet fórumaként jelenik meg; de igen messze van már attól, ahogy az ifjú Vörösmarty gondolt a színházra, s örök vesztesége drámairodalmunknak, hogy a köl-

³⁶ Vörösmarty Mihály i. m. XIV. 8.

³⁷ Vörösmarty Mihály i. m. XIV. 9.

tő a maga gyakorlatában nem tudta saját – jórészt elméleti fogantatású – gondolatait hasznosítani.

A színikritikus Vörösmarty ítéleteit kezdettől a következetes szigorúság támasztja alá; még azok hibáit sem hallgatja el, akiket a legjobban szeret. A rendelkezésre álló tér nagyobb részét az előadott darab elemzésének szenteli, de mindig elmondja véleményét az előadásról is. Eleinte ez kizárólag a színészi teljesítmények értékelését jelenti, s figyelmének előterében a nyelv érvényesülése, a tiszta, érthető, természetes beszéd áll. Aránylag kevés színházi tapasztalatához és a kortárs színikritikusokhoz³⁸ képest meglepő érzékenységgel figyelt föl a hamis hangokra. Egyre következetesebben kívánta meg a szenvedélyek kifejezésének tisztaságát és a színpadi őszinteséget; a helyzet követelte hangváltásokat, a tragikus és komikus megnyilatkozások sokrétűségének érvényesítését.³⁹ Néhány éves gyakorlat után már az összhatás kérdésére is figyel, számon kéri a jelenetek, helyzetek kidolgozását, az együttes játék megoldásait, a rendezés feladatait.

1838-ban – némileg eltérve barátja, Bajza József elképzeléseitől⁴⁰ – ismét Shakespeare-t fordít, ezzel akarja emelni a hazai színjátszás színvonalát. Közben azonban drámákat is ír, de igaza van a jószemű Csató Pálnak, aki a *Marót bán* című új színművében

„a német elmélkedést és érzélgést a francia legújabb romanticizmus legújabb iszonyaival” látja „párosítva”. Vörösmarty... az utóbbi időben Shakespeare-rel foglalkozott; annak Julius Caesarját lefordította. Fel valónk némileg hatalmazva, hogy újabb drámáiban shakespeare-i « embereket » várjunk. . .”⁴¹

³⁸ A színikritikus elődökről lásd: Solt Andor: *Első színikritikusaink* – ItK., 1971, I–II. 128–146.

³⁹ A nagyra becsült Egressy Gábort arra figyelmezteti például, hogy „a fájdalom... nem mindenkor a kín s nem is mindig a szomorgás hangjain szólal meg, s ezen fölül a fájdalomnak néha valami nemessége van. . .” – Vörösmarty Mihály i. m. XIV. 64–65.

⁴⁰ V. ö. Bajza József vitája Henszlmannal.

⁴¹ Hírnök – 1838. április 16.

Igaza van, ha talán nem is annyira az „emberekkel”, mint a szándékkal és a cselekménnyel van itt is baj. A bosszú, a szerelem, a féltékenység mozgatja a darab hőseit, s ezek a szenvedélyek valóban drámaiak. A szenvedélyesség azonban túlhajtott, túlzásokra ragadtatja a szereplőket, képtelen lélektani fordulatok következnek be, s a végső mészárláshoz okait alig lehet kibogozni. Súlyos fogyatékoságai ellenére olyan költői ereje van a *Marót bánnak*, hogy át tudja segíteni a – korábbi drámákban tapasztaltaknál kisebb – dramaturgiai döccenőkön, s a mű végül jelentős színpadi sikert érhetett el.

Míg a *Marót bán* általában Vörösmarty megbecsültebb színpadi művei közé számít, a következő drámáját, *Az áldozatot*, kudarcai között tartja számon az irodalomtörténet. Leginkább nacionalista felhangjaival magyarázható, hogy mégis egyike lett Vörösmarty legtöbbet játszott műveinek. És azzal, hogy hatásos alakításokra adott lehetőséget – többek között – Laborfalvy Rózának és Jászai Marinak.⁴² Óriási eredmény ez, ha számba vesszük, honnan indult Vörösmarty. Másfelől pedig azt sem hagyhatjuk számításon kívül, hogy költői értékeiket tekintve milyen magasan állnak ezek a színpadi alkotásnak félig sikerült művek a kor átlaga fölött.

Az egyenes ívű fejlődés itt megtörik. Elméletileg minden tapasztalat Vörösmarty rendelkezésére állt, hogy utolsó befejezett drámájában valódi remekművet hozzon létre. Nem így történt. Talán az akadémia 1839-es száz aranyos díját elnyert Tóth Lőrinc dráma, a *Hunyadi László* adta a közvetlen ösztönzést, talán egy igen régi tervét vette elő. A téma, amely – mint annyi kortársát – őt is erősen és régen foglalkoztatta, visszavitte ifjú kora világába. Ismét dráma-trilógiát akart írni, amivel pedig egyszer már kudarcot vallott. Hatalmas ívű, teljesen zárt drámai körképre gondolt, de tervéből csak a *Czillei és a Hunyadiak* című rész készült el.

⁴² Vörösmarty Mihály i. m. X. 711.

A témában rejlő visszahúzó erővel magyarázható, hogy az elkészült részben sajátos módon keveredik a hazafiasság régebbi és újabb fölfogása, a moralizmus és romantika, a rend tisztelete és a lázadás, a feudális szemlélet és az egyén szabadsághoz való jogának polgári elve. A drámaíró nem tudott úrrá lenni a történet epikus jellegén, s ismét elfeledkezett a színi hatás fontosságáról. Talán e hibák fölismerése is közrejátszott abban, hogy az igen sokat ígérő következő részt, a *Hunyadi Lászlót* nem fejezte be. Az elkészült mű és a töredék legfőbb értékei ismét nyelvek, költőiek és a jellemábrázolás terén mutatkoznak meg elsődlegesen. A cselekmény nehézkes és bonyolult. Ennek ellenére a *Czillei és a Hunyadiak*, a *Csongor és Tünde*, meg *Az ember tragédiája* közti korszak legjelentősebb hazai drámája, s méltán játszották később is néhányszor a Nemzeti Színházban. Ugyanakkor érthető, hogy átütő sikert csak azután aratott, hogy a közelmúltban átdolgozott formában került színre. Ez az átdolgozott változat kétségtelenül Vörösmarty legnépszerűbb műve. S ez sincs tanulság nélkül.

Hosszú és göröngyös úton jutott el Vörösmarty a színház művészetében rejlő értékek fölfedezéséig. Ez az út párhuzamos a nemzeti játékszínért vívott küzdelemmel, s egyúttal szerves része a magyar polgárosulás folyamatának. Vörösmarty egyedülálló tehetségével, hatalmas költői életművével azonos úton járt, mint az értelmiség szürke tömegéből azok, akik vele együtt indultak falusi otthonokból, nemesi környezetük szellemi és anyagi elmaradottságából; kijárták a megyei ellenállás, majd a reformkori politikai küzdelmek iskoláját, s végül magukévá téve a polgári életformát, otthont találtak a városban. Először csupán rácsodálkoztak a színházra, később megszerették. Hívei – ha pedig tehetségük és körülményeik erre ösztönzést adtak: harcosai – lettek a magyar színjátszás ügyének.

KATONA BÉLA

MIKSZÁTH ÉGÖVE ALATT

(FEJEZET EGY KÉSZÜLŐ KRÚDY-TANULMÁNYBÓL)

Irodalomtörténetírásunk hosszú időn át úgy könyvelte el, hogy Krúdy pályája elején Mikszáth nyomán indult. A valóságban azonban Mikszáth hatása csak 1900 táján vált észrevehetővé Krúdynál, aki mögött akkor már 8–10 éves írói tevékenység állott, s ez nem kevesebb, mint félezer novellát és néhány kisregényt jelentett.

Kímutathatóan ismerte már diákkorában is Jókait, Mikszáthot, a pályakezdő Krúdy mégsem őket követte, inkább a 90-es években nálunk is megerősödő naturalista színezetű, városi-polgári irodalomhoz csatlakozott. Jellemző már az is, hogy legtöbb ekkori írásában városi kisemberek, hivatalnokok és kereskedők életét választotta témául. Érdekeltek a szociális problémák, s szaporodtak a társadalmi kérdéseket feszegető írásai.

1900 körül, *Az aranybánya* című regény után azonban jól érzékelhető irányváltás következett be írói fejlődésében. A fordulatról legszembetűnőbben tematikájának átalakulása árulkodik. A városi-polgári figurák megritkultak írásaiban, érdeklődése egyre inkább a vidéki nemesi kúriák világa, különösen pedig a dzsentri réteg felé fordult. A változást jelezte az is, hogy a korábbi mesterek helyét egyre határozottabban Mikszáth foglalta el.

Amikor Krúdyval kapcsolatban Mikszáth követéséről beszélünk, természetesen nem utánzásra gondolunk. Kétségtelen, hogy e pályaszakaszának alkotásain felismerhetők bizonyos mikszáthos jegyek, de nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy

ekkor sem lett belőle epigon. Mikszáth irányain belül is megtudta őrizni önállóságát. Sőt, nem túlzás azt állítani, hogy a Mikszáth-hatás végeredményben nem elnyomta, hanem felszabadította egyéni mondanivalóját. Mindenekelőtt azzal, hogy figyelmét szülőföldje, a Nyírség felé fordította, s ezzel felszínre hozta sok-sok személyes ifjúkori élményét.

A korábban gyakran tollára vett nagyvárosi környezetben akkor még elég bizonytalanul mozgott a vidéken felnőtt író. Ábrázolni kívánt polgári alakjait sokkal inkább olvasmányaiából ismerte, mint a valóságból, a dzsentrí világról azonban bőszegesen álltak rendelkezésére saját közvetlen élményei és tapasztalatai. Csak az apai-nagyapai házban megismert figurákra, s a környezetében hallott történetekre, anekdotákra kellett visszaemlékeznie, s máris szinte kimeríthetetlen forrásra bukkant. Így érthető, hogy pályájának ebben a második szakaszában fő témája a dzsentrí lett. Legtöbb ekkori novellájában a hétszilvafás nyírségi kurtanemesek életét mutatta be. A *Nyíri csend* (1903), *Az álmok hőse* (1906), a *Pajkos Gaálék* (1906), *A szakállszáritón* (1906), a *Hét szilvafa* (1907) című kötetek elbeszélései szinte kizárólag ezt a világot ábrázolják.

A tematika mellett a Mikszáthtal való rokonságról árulkodik szerkesztésmódja, a művek anekdotikus felépítése és stílusa is. S még inkább talán az író elbeszélői attitűdje. Közismert, hogy Mikszáth legtöbbször úgy írt, mintha nem is írta, hanem fehér asztalnál élőszóval mondta volna el történeteit egy baráti társaságnak. Ez a hang, ez az írói attitűd uralkodik a dzsentrí-elbeszélésekben Krúdynál is.

Különösen a novellák indítása tanulságos ebből a szempontból: „Volt egyszer a megyénkben. . .”, „Élt vidékünkön. . .”, „Volt egy falu Szabolcsban. . .”, „Az én gyermekkoromban. . .”, „Lakott valamikor Kállóban. . .”.

Hosszan lehetne idézni a hasonló kezdőmondatokat, amelyek nemcsak a cselekményt indítják el, hanem azonnal szituációt is teremtenek. S ezt a mesélő, anekdotázó atmoszférát tartják folyamatosan elevenen és erősítik a történetbe gyakran

beékelődő, az előbeszéd jellegzetességeit követő lírai kitérések, átvezető mondatok, s az ilyenfajta gyakori kiszólások a cselekményből: „Igaz, ami igaz. . .”, „Elég az hozzá. . .”, „De menjünk sorjában. . .”, „Múlt, múlt az idő. . .”, „Hiszik vagy nem hiszik. . .”, „Hogy sorjában elmondjak mindent. . .”, „De ne vágjunk a történet elébe. . .”, „Igaz-e, nem igaz-e, ki tudná? ”. . .

A szituációteremtő indításokon és lírai kiszólásokon kívül az előbeszéd attitűdjét erősíti az író képalkotó módszere is. A későbbi Krúdy-stílusnak fontos eleme a képszerűség. A korai dzsentrí-novellákban még sokkal kevesebb a költői kép, de talán még fontosabb, hogy ezek a képek minőségileg is lényegesen különböznek az érett Krúdy stílusesszékeitől. Nem a ritkaság, a csaknem mindig különlegesen gazdag asszociációs tartománnyal rendelkező, rejtett szépségeket tartogató finom keresettség a jellemzőjük, hanem az anekdotázó mesélőt jól karakterizáló erőteljesebb, közönségesebb, nemegyszer zaftosabb kifejezőeszközök gyakorisága, ami természetesen sokkal inkább az előbeszéd, mint az írott szöveg sajátossága.

Az előbeszéd hatását néha egészen jelentéktelennek látszó nyelvi eszközökkel képes elérni. *Egy sikkasztás története* című elbeszélésében például így mutatja be a novella egyik szereplőjét, a kacér szépasszonyt: „Kivágott bársonyruha volt rajta. Hej, nincsen olyan hó a havasok ormán, amely fehérebb volna a Kalász Anna vállánál.” Egyetlen módosítószó csupán, s mennyire más lesz azonnal a mondat akusztikája! Ha egyszerűen azt írta volna, hogy Kalász Anna vállá olyan fehér volt, mint a hó a havasok ormán, meglehetősen banális hasonlattal állnánk szemben. Így azonban a szándékosan érzéki hatásra törekvő vágyakozásteli felkiáltásban az elkoptatott kép hirtelen felfénylik, szinte halljuk a mesélő csettintését, amellyel még tovább akarja csigázni a kedélyeket, s magunk előtt látjuk a kéjszóró férjhallgatóság összekacsintását.

A közvetlen hatás elérésére való törekvésből adódik, hogy a narrátor mindig úgy igyekszik előadni a történetet, mintha

maga is részese lett volna az eseményeknek, vagy legalábbis személyesen ismerte volna a szereplőket, esetleg éppen azoktól hallotta volna, akikkel megtörtént. Az anekdotának ugyanis nemcsak érdekesnek és csattanósnak kell lennie, hanem az is lényegéhez tartozik, hogy valami igaz magva legyen. Ezért igyekszik az író csaknem mindig hitelesíteni történeteit. A beszélő legtöbbször első személyben szólal meg, valamilyen módon közvetlenül is jelen van az eseményekben. Leggyakrabban ilyenfajta mondatokkal igyekszik ezt elérni: „A szomszédunkban lakott valamikor egy Kamocsay Mihály nevű egyszerű kurtanemes. . .”, „Az én anyai nagybátyám, név szerint Zathureczky Mihály, a legjobb kedvű ember volt, akit valaha ismertem. . .”, „Az én gyermekkoromban, mikor ezt a legendát mesélgették. . .” stb.

Alig van elbeszélése ebből a korszakból, amelyikből ne idézhetnénk hasonló mondatokat, amelyek mind a „hitelesítést” szolgálják, az író, vagy még inkább az őt helyettesítő narrátor személyes jólétesültségét, az elmondott történetben való közvetlen érdekelttségét, résztvevő vagy tanú voltát húzzák alá.

Az előbeszéd attitűdjéből következik a népies kifejezések, kiszólások és egyéb nyelvi eszközök kedvelése, gyakori alkalmazása is. Igaz, a szereplők itt nem parasztok, hanem vidéki nemesurak. De beszédük, stílusuk igazi meghatározója sokkal inkább a vidékiség, mint az úri mivolt. A szalonok választékoságra való törekvéseivel szemben inkább a falusi kaszinók kártyaasztalainál anekdotázó férfiak kevésbé finnyás, nyersebb, de életközeli nyelvén beszélnek.

A *megye pávája* című elbeszélésben a lusta, tehetetlen, elhízott Prépostváry Ferenc alispánról van szó, aki az alispáni teendőket is teljesen feleségének engedi át. Az ő jellemzésében olvashatjuk: „szuszogott a jólétben, mint a süket disznó a búzában”. Egy másik novellájának szereplőjét, a vörös képű Gaál Bencét viszont egy régi népi szólás felhasználásával mutatja be: „. . . beretválta kapa után ültetett szakállát”.

Legalább ennyire hangulatteremtők népi hangvételő jelzős szerkezetei is, amelyekben esetenként tájnyelvi elemek is előfordulnak: gubaszagú falu, kupecbeszédű férfiú, degez bugyel-láris, surbankó legény stb.

A népiesség jelenlétét bizonyítják az elbeszélésekben elég gyakran felbukkanó jellegzetes mesei fordulatok is: „Élt a szabolcsi Buji községben egy csizmadia. . .”, „Így élt, éldegélt az öreg. . .”, „Ment, mendegélt a csizmadia. . .”, „Szállt, szállt a pallos híre. . .”, „Múlt, múlt az idő. . .”, „Nőtt, nőtt a fekete tyúk híre. . .”, „Nagy király volt az a Mátyás. . .”

Ezek a kifejezések nagyrészt különböző novellákból származnak, s számukat – akár csak a megelőző példákét – bőven lehetne még szaporítani. Annak érzékeltetésére azonban, hogy az átmenetileg Mikszáth nyomába szegődött fiatal Krúdy a nyelvi eszközök, különösen pedig az elbeszélői attitűd vonatkozásában hogyan követte mesterét, talán ennyi is elég.

Annál is inkább, mert ha vannak is hasonlóságok, nemcsak ezekre érdemes figyelni. Az egyezéseknél is fontosabbak ugyanis a különbségek. Ha Mikszáth jegyében fogantak is Krúdy e korszakának novellái, az ő dzsentriszemlélete sötétebb, elutasítóbb, mint a Mikszáthé. Az ironia mögött is ott bujkáló mikszáthi derű szinte teljesen hiányzik belőle. Ő a dzsentriréteget már végzetes dekadenciájának állapotában ábrázolja. Abban az állapotban, amelyben a régi, középnemesi múltnak többé a leghalványabb visszfénye sem látható. Mikszáth kortársként átélte a középnemesség dzsentrivé válását, ő még látta ennek az osztálynak a virágkorát is, számára ez még eleven valóság volt és nem történelem. Ő még személyesen ismerte a Katánghyakat és Nosztyakat. *Nemzetes uraimék* című művében így írt erről a rétegről:

„A mai dzscentri nem a régi nemesség többé, de legalább abból való. Fel kell tartani, amíg lehet, gyámolítani kell, mint a kialudni készülő tüzet. . . Hiszen voltak hibái, nagy hibái, de e hibákban is mennyi fény, mennyi kedvesség!”

Később Mikszáth is leszámolt a dzsentrimentő illúziókkal, de életrevalóságukat még szélhámosságukban, svihákságukban sem tagadta meg tőlük. Krúdy a dzsentrít már panoptikumi figuraként szemléli. Élvezi, eljátszik velük, mint a bábszínház marionett-hőseivel, de nem veszi komolyan őket. Jellemző, hogy egyetlen egészséges, igazán életrevaló figurát sem teremtett. Annál teljesebb gyűjteményét találhatjuk írásaiban a hóbortosoknak, különcöknek, mániákusoknak, a babonás családi legendák szövögetőinek, a bogaras nyírségi Don Quijotéknak. De nemcsak a cselekvő, életrevaló hősök hiányoznak galériájából, hanem – nagyon jellemzően – a fiatalok is. Az ő dzsentrivilágában egyszerűen nincsenek ifjú emberek, csak bogaras, rögeszmés öregek. Még női szereplői is többnyire éltebb özvegyek.

Vitathatatlan, hogy a különcábrázolás terén is Mikszáth volt a közvetlen előd, de lényeges különbségek is vannak Mikszáth és Krúdy különcei között. Mikszáth „különceinek” jelentékeny része értékes emberi tulajdonságokkal rendelkezik, s csak környezetüknek szemében válnak különcökké. *A Noszty fiú* Tóth Mihály, a *Különös házasság* Medve doktora és Horváth Miklósa csak azért különcök, mert nem egy testükre szabott, irreális világ veszi őket körül. Egy abnormis társadalomban a normális ember hat különcként. Krúdy különcei nem ilyen emberek, hanem félresikerült, beteg lelkű, megszállott mániákusok, egy hanyatló kor, egy széthulló társadalom végletesen felnagyított karikatúrái. A különcfigurák végigkísérik Krúdyt egész írói pályáján, de bizonyára nem véletlen, hogy éppen dzsentritémájú írásaiban találkozunk leggyakrabban ilyen típusú szereplőkkel. Az önmagukat túlélt társadalmi rétegekben fejlődnek ki a legkönnyebben a különös, bogaras emberek, egy-egy sajátos rögeszme megszállottai.

Krúdy maga így írt erről egyik novellájában:

„A régi magyar úri életben annyi groteszk figura volt, hogy hemzseg tőlük az öreg emberek elbeszélése. Amidőn régi történeteket, különös

legendákat hallunk a múlt időből, úgy tetszik, hogy Magyarországon nem is volt talán normális ember: csupa félbolond, képzelődő, hóbortos figura mozgott századokon át a Tisza–Duna mentén.”

Itt Magyarországot általában emlegeti az író, Krúdy dzsentri-témájú írásainak megkülönböztető vonása azonban, hogy szinte kizárólagosan szűkebb hazája, a Nyírség kisúri társadalmát vette a tollára.

A nyírségi dzsentrire természetesen jellemzőek voltak mindazok a vonások, amelyek általában jellemezték e réteget, de a század végén és a századforduló idején talán sehol sem lehetett már olyan tisztán, olyan sűrített formában megtalálni a különböző dzsentritípusokat, mint éppen a Nyírségben. Magyarországon a kapitalizálódás, a polgári fejlődés általában igen lassan haladt, Szabolcs azonban ebben a vonatkozásban alighanem a legelmaradottabb volt. Másutt a dzsentriréteg egy része akkorra már felszívódott a kialakuló polgárságba, a Nyírségben azonban még évtizedek múlva is homokfutón jártak a hétszilvafás urak, akik egyszerűen nem akarták elhinni, hogy eljárt felettük az idő. Krúdy maga így írt erről egyik művében:

„A Nyírség az a hely, ahol legtovább volt agaruk és vizslakutyájuk a tönkrement gavalléroknak, és ahol mindig-mindig emlékeztek a régi uraságra, elkótyavetyélt tekintélyre, ősi birtokra és fennhéjázó nemes-ségre. Itt mindenki a múltjából akart megélni. Abból, hogy valamikor volt valami az apja vagy nagyapja. A furcsa, hetyke, legénykedő, virtuskodó Magyarország itt hortyogott, ásítózott, unatkozott, dologtalan-kodott, nyomorgott a legtovább. Máshol már beletörődtek az emberek, hogy vége a régi világnak, dolgozni, tanulni, igyekezni kell, hogy megélhessünk. A Nyírségben még mindig a követválasztást várták, a takarékpénztár körül sompolyogtak értéktelen váltókkal, az öregek a fiak házasságától remélték sorsuk jobbrafordulását, vagy egy százesztendős családi per eldőlésétől. A fantasztikus tervek, légvárak, szépen kicirkalmazott remények, édesded ábrándok jól kifejlődtek ezen a mocsaras, ködös, szegényes kidőlt-bedőlt tájon. Mintha mindenkinek reskontó lett volna a párnája alatt, amelyet egyszer okvetlenül kihúznak. Alig jutott eszébe valakinek, hogy dolgozni is kellene. Legfeljebb a vármegyét nyomorították meg, mert hisz az övük volt a megye. Szélmalmok

mutogatták csonka vitorláikat a láthatáron, mint a vármegye régi hatalmát. Agarászbálokat tartottak, de egyik-másik zsidó birtokosnak jobb agara volt már, mint az elnökek. Kártyáztak, ittak, vetélkedtek, cifra kocsin jártak, hajdút tartottak, párbajoztak, barátkoztak, hangosak voltak a kurjantásaik, de már mindenki tudta, hogy vége a világnak.” (N. N.)

Az író e tömör jellemzése is találóan mutatja, milyen sokféle típusát termelte ki ez a táj ennek a hétszilvafás nemesi világnak. A következőkben csak a legfontosabb csoportokat vesszük sorra.

1. A dzscentri egyik legáltalánosabb jellemvonása volt, hogy nem saját kora valóságában élt, hanem Don Quijote módjára a múltban. Az egyik legkorábbi idetartozó novellája *Az arany-sarkantyús vitéz legendája*. Hőse Bikky Pál, aki már teljesen elszegényedett, de azért úgy él roskadozó udvarházában, mint egy kiskirály. Legfőbb gondja, hogy mindenben híven utánozza a szomszéd grófék szokásait. Amikor új főispánt neveznek ki, elhatározza, hogy ő is elmegy az ünnepélyes installációra, készülődés közben azonban megdöbbenve veszi észre, hogy nincsenek sarkantyúi. Hosszan nézegeti egyik ősének egyenruhás képét a falon, akinek fényes csizmáin aransarkantyúk ragyognak. Elhatározza, hogy ő is csináltat magának sarkantyút, mégpedig színaranyból.

„Egy Bikky csak aransarkantyút viselhet saruján. A tekintetes úr e percben egészen biztosan hitte, hogy nem volt olyan Bikky a földkerekségen, amelyik csak ezüst sarkantyút viselt volna.”

Megparancsolta tehát ispánjának, hogyha mindent zálogba kell is tenni, csináltassa meg az aransarkantyút. Végül csak a kocsis és a házvezetőnő tudják valamennyire észre téríteni, hóbortját azonban nem adja fel. Azzal vigasztalja magát, hogy „a legközelebbi főispáni installációnál jóval előbb gondoskodik az aransarkantyúról és a hozzávalókról”.

A *Hét szilvafa* című elbeszélés erősen emlékeztet a *Beszterce ostroma* alapszituációjára. Hősének, Somodi Pálnak az a

rögeszméje, hogy az ő néhány hold földje az utolsó nemesi birtok Magyarországon. Ennek megfelelően úgy él tíz-tizenkét holdján, mint egy középkori oligarcha. A cselédeknek jobbágyoknak tartja, sokat koplal, de ha vendége érkezik, fejedelmi lakomát csap. Zathureczky Mihálynak az a fixa ideája, hogy tulajdonképpen őt illetné a lengyel korona. „Nekik hagyományozta valami elhalt király, akinek már a csontjait sem lehet megtalálni.” Annyira beleéli magát szerepébe, hogy mással nem is törődik. Kis tanyáján a fehér falra hatalmas családfát pingáltat, s abba szépen beírja a népes familia egész öröklési rendjét. A furcsa hóbort végül tragédiával végződik. Amikor egy felvidéki Zathureczky is bejelenti, hogy igényt tart a lengyel koronára, Zathureczky Mihályt annyira felizgatja a dolog, hogy gutaütést kap. (*A lengyel korona*) — Hasonló motívumokra épül *A lord* és *Az ősök* című novella is.

2. A hóbortosoknak egy másik csoportját alkotják azok a Krúdy-figurák, akik valamilyen legendás eredetű, titokzatos kincset keresnek. Az egyes művekben a kincsmotívum természetesen különböző szerepet játszik, majdnem mindig úgy jelenik azonban meg, mint a menthetetlenül elbukott emberek egyetlen és utolsó mentsége, az egyedül üdvözítő csoda, amelyben ugyan már senki sem hisz, amelyről mégis oly jó elábrándozni.

A Regény a zöld házról című elbeszélés világtól elzárkózott hőse állandóan valami kincset keres, amelyet egyik őse rejtett el a házban. A rokonai nyakán élősködő furfangos Herepiről az a legenda kering, hogy titokzatos kincset őriz a csizmaszárában. Ezért kényeztetik kapzsi rokonai, remélve, hogy mesés gazdagságát rájuk hagyja (*A ravasz Herepi*).

Egy sikkasztás története című novellájának cselekményét a kállói Zathureczky család legendaköréből merítette. Zathureczky Móríc híres mulatós ember volt. 1830-tól 1841-ig ugyanazt az egy nótát húzatta megszakítás nélkül a kállói Arany Medve fogadóban. Így nem csoda, hogy amikor meghalt, nem maradt utána más, mint egy régi bunda. Ez azonban

nem közönséges bunda volt. Az emberek azt suttogták, hogy valami különös kincset rejtettek bele. Egy kacér szépasszony el is árulta a tanulmányai befejezése után Kállóba hazatérő ifjú Zathureczkynek a bunda titkát, nevezetesen, hogy apja abba varrta bele fia számára az értékpapírokat. A fiatal szolgabíró azonban hiába kereste az apai örökséget a bundában, nem volt sehol. Csalódásába bele is bolondult. Kállóban nem látták többé, az országutakat járta, eszelősen szorítva magához a legendás bundát.

Ugyanez a kincsmotívum jelentkezik részletesebben kidolgozva *A bűvös erszény* című terjedelmesebb művében is. Itt Viczky Eduárd nagy zöld selyem erszénye áll a cselekmény középpontjában, amelyről az a hír járja, hogy kifogyhatatlan. Ezt az erszényt keresi fia, Viczky Gábor, ezért feszíti fel apja koporsóját, és ezért bolondul meg, amikor kiderül, hogy a kifogyhatatlannak hitt bűvös erszény – üres!

Mindkét mű befejezése jelképes. Mindegyik írásából ugyanez a végső tanulság cseng ki. Kíméletlen ítélethirdetés ez nemcsak a kincskeresők szétpukkanó ábrándjai felett, hanem egy egész társadalmi osztály felett is, amely már rég túlélte önmagát, de hazug illúziók szappanbuborékai után fut.

3. Külön csoportot alkotnak Krúdynak azok a novellái, amelyek egy-egy babonás családi hagyományt dolgoznak fel. A legtöbb ilyen története a már többször is említett Gaál családhoz fűződik. Egyik ilyen elbeszélése a *Családi legenda*. A nagy kiterjedésű Gaál család egyszer pusztulni kezdett. Gyermekek nem születtek, az idősebbek haltak. Végül az utolsó Gaál leány, Alojza is meghalt, aki egy idős embernek volt a felesége. Rengetegen mennek el megnézni a csodaszép halott asszonyt, köztük két juhász is, akiknek megtetszett a halott ujján levő rubinköves gyűrű. Éjszaka kiásták a sírt, s mivel lehúzni nem tudták a gyűrűt, le akarták vágni a halott ujját. A fájdalomtól a tetszhalott Alojza felébredt, férje azonban szörnyethalt, amikor meglátta visszatért feleségét. A szép özvegy hamarosan újból férjhez ment, és még 18 gyermeket

szült. A Gaál leányok pedig halhatatlanok lettek a családi legenda szerint. Egyszer azonban megtört a varázserő, a bűvös halhatatlanság. Gaál Juliskának, a híres Alojza unokájának esküvőjére gyülekezett a násznép. Ott azonban tragédia fogadta őket, a menyasszony hirtelen meghalt. A család jóízűen lakomázott tovább, nem hitték, hogy komoly lehet a dolog. Juliska azonban nem éledt fel, s a Gaáloknak bele kellett törődniük, hogy vége halhatatlanságuknak, mert úgy látszik, már eléggé elszaporodtak.

A Gaál családhoz fűződik *A babonás ing* című novella története is. Itt egy ördögös női ing áll a cselekmény közép-pontjában, mely nemzedékeken át jár körbe-körbe a család asszonyai között, és bűvös erejénél fogva minden bajt meggyógyít, s ráadásul az asszonyokat széppé teszi, a hűtlenkedő férjeket visszavonzza feleségükhöz. Egyszer azonban az egyik Gaál megharagszik a babonás ingre, és tűzbe veti. Azóta csúnyák az asszonyaik. Nagyon hasonlít ehhez *A csipkekendő* története is, amely a Zathureczky család tulajdonában van évszázadok óta. Ennek abban áll bűvös ereje, hogy csodálatos pontossággal mindig megjelenti, ha valamilyen szomorú esemény fenyegeti a családot. Ilyenkor nedves lesz, mintha könnyeket töröltek volna bele. Végül két öreg agglegényhez kerül a csodálatos csipkekendő, de úgy látszik, elvesztette varázserejét, mert száraz marad, mikor egyikük meghal.

Mindhárom novella befejezése ugyanaz: a bűvös varázserő megtörik, a féltve őrzött legenda szertefoszlik. Szinte jelképes erejű ez a befejezés. Ábrázolhatná-e az író nagyobb erővel és szemléltetőbben a dzsentrivilág dekadenciáját, mint éppen családi legendáinak szétfoszlásán keresztül. S hogy Krúdy valóban így értelmezte ezeket a legendákat, arra őt magát idézhetjük tanúnak:

„Minden régi magyar familiának volt valami szeszélye, hóbortja, bolondsága, amely apáról fiúra öröklődött. A Zathureczkyek a csipkekendő legendához ragaszkodtak, mások egyéb legendához. Némely

famíliában nincs is már egyéb az ősiségből, mint a családi legenda. Minél jobban emlegetik a legendát, annál bizonyosabb a földi javaknak a pusztulása. Mikor a múlttal kérkednek, a jelen sivárságát akarják leppezni. A magyar társadalom egy nagy darabja nem is tud egyébről beszélni, mint arról, hogy volt egykor. . . Az élete, gondolkodása, munkája a múltaknak szól.”

4. A régi vidéki dzsentriélet sokféle embertípust termelt ki. Közöttük meglehetősen nagy számmal voltak az ún. tréfacsinálók. Ezzel a típussal már Jókainál is sűrűn találkozunk, gondoljunk főként Józsa Gyuri alakjára. Krúdy is elég gyakran írt ilyen tréfacsinálókról, nyírségi józsagyurikról, akik egész életüket és vagyonukat különböző ugratások kieszelésére áldozták, és semmitől sem riadtak vissza egy-egy jó hecc kedvéért. Ilyen novellái például: *A ló meg a szoknya*, *A holt asszony udvarlója*, *A bölcsesség mustármagja*, *Egy jeles mulattatóról* stb. A legemlékezetesebb talán ebből a csoportból mégis *A legnagyobb bolond* című novellája, amelynek hőse, Szebenyi Pál minden bolondságot elkövet, csakhogy hóbortosságban túltegyen vetélytársán, a szintén híres tréfacsináló Prinyi Jánoson. Először olyan házat építtetett, amelynek nincs sem ablaka, sem ajtaja, csak létrán lehetett bejutni a kéményen keresztül. Házi kísértetekről azonban nem gondoskodott, így nem sikerült túlszárnyalnia ellenfelét, akinek házában az is volt. Máskor egy nagy ekhós bárkát csináltat, amely elé nyolc csacsit fogat, és azon járja be a vármegyét. Prinyi erre trójai falovat építtet. Az ormóttlan nagy faalkotmányt kerekerekre szerelteti és 12 lóval húztatja. Végül azonban Szebenyi mégis fölülkerekedik. Udvarolni kezd egy előkelő és szép nemeskisasszonynak. Az esküvő napján azonban mindenki legnagyobb megrökönyödésére nem menyasszonyát, hanem egy szolgálólányát viszi az oltár elé. Ezzel végleg elnyeri a legnagyobb bolond kitüntető címet.

5. A dzsentri egyik jellemző tulajdonsága volt a lustaság, a tette képtelenség is. Sajátos keveréke ez az oblomovizmusnak és a patópálos „ejh, ráérünk arra még” – magatartásnak.

Krúdy sok novellájában és regényében felbukkan ez a típus. *A ház csöndes marad* főalakja Tobor Lőrinc, akit esküvője előtt néhány nappal meglátogat menyasszonya és jövődő anyósa, hogy a lakás új berendezését megbeszéljék. A mama minden régi holmit újjal akar kicserélni, gyökeres rendet akar teremteni a csöndes, ósdi házban. Fölforgatni mindent, amit Lőrinc addig megszokott. A vőlegény azonban többre becsüli a maga nyugalmit, inkább lemond menyasszonyáról, és házvezetőnőjét veszi feleségül. „A ház a régi marad. Csöndes és nyugalmas. . . A bútorokat sem cserélik ki újakkal.”

A lusta Gaálok című novella hősei boldogan élnek falujukban, s ezt a boldogságot egyedül lustaságuknak, lomhaságuknak köszönhetik. Még arra is lusták ugyanis, hogy vagyonukat elherdálják, mint a többiek. „Hiú, képzelődő, tunya fajta volt. A párnát ki hagyta ráncigálni a feje alól, de nem mozdult fektéből. Persze fogytak, fogytak, mint a holdvilág.”

A dzsentritörténetek mellett mikszáthos korszakában szívesen foglalkozott Krúdy a nemesség múltjával is. Valójában persze őt nem a történelem tényei érdekelték, sokkal inkább az események melléktermékei, a sokszori elmondásban szépen kikerekedett csattanós históriák. Nem a valóságos múlt, hanem az azt különös módon sűrítő anekdota. Ebből természetesen az is következik, hogy ilyen vonatkozású írásai nem a történelem dicső lapjaihoz kapcsolódnak, hanem a humoros, esetleg tragikomikus vagy groteszk helyzetekhez, hiszen az anekdotának lényeges eleme a humor, a gúny és az ironia, s ezek csak ezen a területen érvényesülhetnek igazán.

Ilyen történeti anekdotát örökített meg *Az ágyúgolyó* című novellája. A cselekmény az „utolsó nemesi felkeléshez”, a nem éppen dicsőséges emlékezetű Napóleon elleni győri kalandhoz kapcsolódik. Főszereplője Bodó Sámuel, aki rendkívül lusta ember volt. Amikor a franciák hírére a megye minden kardforgató nemese összesereglett Nagykállóban, ő lekéste a gyülekezőt, ezért csak úgy magányosan indult az inzurgensek csapata után. Nem is igen törekedett, hogy utolérje őket. Inkább

elidőzgetett az útszéli fogadóknak. Tavasz felé járt, amikor megpillantotta a már visszafelé haladó szabolcsi csapatot. Bodó természetesen nem akart velük találkozni, ezért elrejtőzött a fogadó padlásán, s csak akkor jött le, amikor a sereg már továbbállt. Ekkor ő is megfordult, s tisztos távoból követte őket. Otthon Kállóban éppen folyt a mulatság az inzugensek tiszteletére, amikor beállított, s egyenesen az alispánhoz ment. Tarsolyából egy nagy ágyúgolyót helyezett annak asztalára. Hiába mondták az inzugensek, hogy Bodó ott sem volt Győr-nél, az emberek inkább neki hittek, hiszen csak ő hozott ágyúgolyót a csatából. Így lett híres emberré a lusta Bodó Sámuel. Az ágyúgolyó később a megyei múzeumba került a következő felirattal: „Bonaparte ágyúgolyója a nemesi fölke-lésből. Ajándékozta: ns. Bodó Sámuel.”

Egy másik, szintén kállói eredetű anekdotikus történetének címe *Az utolsó nemesi felkelés*, ez azonban nem a napóleoni háborúkhöz fűződik, hanem az önkényuralom utáni politikai megélénkülés időszakához, az ún. kis negyvennyolchoz. Az országban követválasztást tartanak, s a megyék versengenek a politikai küzdelmekben kitűnt férfiakért. Kálló azonban más-ként cselekszik. Kállay Ákos, az alispán így beszél:

„Nekünk olyan ember kell, aki a régi Magyarországot képviseli, a rendi alkotmányt. Aki azon fog munkálkodni, hogy állíttassék vissza a ma-gyar nemesség, és vele a régi rendszer. Nekem ugyan nem kell senki az új emberek közül. . . nekünk minél régibb, konzervatívabb embert kell fölküldeni, akinek nem kell se a Deák politikája, se a Kossuth politikája. Elég volt a szabadságból. Éretlen ország vagyunk mi még a szabadságra. Apáink se voltak rabok. Jöjjön vissza a régi alkotmány.”

Ilyen előzmények után végül is Dobokay Ferencet választ-ják meg, aki 48 óta teljesen visszavonultan él, mert annak idején szembefordult a nemzeti felbuzdulással, s így a közvé-lemény akkor hazaárulónak kiáltotta ki. Most sem akarja el-fogadni a jelölést, de egész küldöttség megy érte, szinte erő-

szakkal viszik Kállóba. Végül azonban mégsem lett követ Dobokay, mert belebetegedett az izgalmakba és meghalt.

Míg az ágyúgolyó történetében inkább csak megfricskázta a kétes értékű nemesi dicsőséget, itt már kritikája mélyebben húsba vágott. A történeti anekdota csak ürügy volt számára a megyei konzervativizmus leleplezésére, s arra, hogy megmutathassa az úri Magyarország dicstelen kimúlásának szükségszerűségét. Ő maga így beszél erről a novella egyik részletében:

„A régi kutyabőrök elkoptak, elmúltak, senki sem tudja hová lett a százezer nemesi família, amelyről még Nagy Iván beszélt. Alig egy emberöltő telt el azóta, hogy a kutyabőrt padlásra tették, és ez az egy emberöltő elvégezte évszázadok munkáját: eltüntette a régi Magyarországot úgy, hogy már azok sem emlékeznek rá, akik valamikor még benne éltek. Nagyon korhadt, vén lehetett már az a fa, amely egyetlen szélviharban, recsegés, ropogás nélkül kidőlve, olyan hamarosan nyomtalanul enyészett el az erdei avarban. Itt-ott még látszott a vén fa maradványa, világítva őszi éjszakákon, mint a korhadt fáknak szokása, aztán ez a foszforeszkáló fény is elenyészett a nagyra nőtt, fiatal csemete fák között, a nemzet erdejében.”

*

A novellák mellett megpróbálkozott Krúdy a dzsentrivilág átfogóbb ábrázolásával is. Ezt láthatjuk például az 1909-ben megjelent *Andráscsik örököse* című regényében. A cselekmény színhelye itt is a régi, akkor még megyeszékhely Nagyálló, ahol hirtelen halállal meghal Andráscsik Sámuel, egy dúsgazdag polgár, akinek életében az volt a legfőbb vágya, hogy a nemesiséggel barátkozhasson. Végrendeletének felbontásakor kiderült, hogy minden vagyonát első házasságából született Zsuzsanna nevű leányára hagyta, akiről rokonsága addig semmit sem tudott. A rokonság nem törődik bele sorsába, nem hagyja a jussát, pert indít a szerencsés örökös nő ellen, aki csakhamar személyesen is megjelenik Kállóban. Ettől kezdve a cselekmény párhuzamosan két szálon fut tovább. Egyrészt bemutatja az író a kállói Andráscsikok perét Andráscsik Zsuzsika ellen,

másrészt azt, hogy az elszegényedett, már csak a jó házasságban reménykedő kalandor hozományvadászok hogyan vetik magukat Zsuzsika után, hogyan igyekeznek meghódítani maguknak a gazdag örökösöt. Nemcsak a környékbeli dzsentrigavallérok fenik fogukat az Andráscsik milliókra, hanem még az ország távoli vidékeiről is jönnek a vagyonszomjas fiatal emberek az „aranytollú madár” meghódítására.

Eddig a regény úgy indul, hogy belőle akár Mikszáth egy évvel korábban napvilágot látott Noszty fiújának is méltó párja lehetett volna. A dzsenti és a polgár konfliktusa, az éhesen rajzó hozományvadászok vitustánca az örökség körül, sokféle alkalmat kínált az írónak nemcsak a széles körű erkölcsrajzra, hanem a társadalom alapvető ellentmondásainak feltárására és leleplezésére is. Az író azonban ezeknek a lehetőségeknek nagy részét kihasználatlanul hagyja. A kitűnő expozíció után a konfliktus ellaposodik, feloldódik. Nem a cselekmény igazi belső logikája szerinti kritikai realista kifejtés felé halad, hanem valami operettváltozat irányába kanyarodik el. Mintha nem is Krúdy folytatná tovább, hanem Harsányi Zsolt, aki később Mikszáth regényének valóban elkészítette ezt a happy and-es színpadi változatát.

A dzsenti hozományvadászok Krúdynál is hoppon maradnak, felsülnek ugyan, Andráscsik Zsuzsika sorra kikoszarzza őket, a regény megoldása mégis romantikus-utópisztikus. Zsuzsika ügyvédjének, a fiatal Bajsa Gábornak nyújtja a kezét, s véget vet a pörnek is. Összehívja kastélyához az Andráscsikokat, és mesebeli jótündérként szétosztja köztük az egész örökséget, jóllehet tudja, hogy perrel sohasem vehették volna el tőle. Ha ez a befejezés tompítja is a mű hatását, s ezért az Andráscsik örököse nem is lett a nyírségi dzsenti kritikai realista szemléletű regénye, így is sokat elárul egy önmagát túlélő, már csak csodákban reménykedő, mesebeli örökségekről és hozományokról álmodozó réteg kikerülhetetlen hanyatlásáról.

A dzsentriélmény felszabadítása mellett minden bizonnyal szerepe volt Mikszáthnak abban is, hogy Krúdy figyelme ebben az időben a Felvidék felé fordult. A nyírségi dzsentrinovellákkal párhuzamosan kezdte írogatni elbeszéléseit a szepességi kisvárosok különös polgáraitól, dévaj-kedvű, vándorló zsoldoskatonáiról. Ezek a művek is ifjúkori élményét hozták felszínre. A Podolinban töltött diákévek életre szóló benyomásai színezték feledhetetlenül líraivá ezeket a szepességi történeteket. S ha *A podolini kísértet* (1906) című regény egyes motívumai félreismerhetetlenül magukon viselik is Mikszáth *Kísértet Lublón* című írásának nyomait, mégis épp ezekben a szepességi históriákban találta meg Krúdy egyik legsajátabb területét, s ezek a művei, főként *A podolini takácsné* (1911) című kötet novellái mutattak leginkább előre az író pályájának következő korszaka felé.

VALLOMÁS

KÖZÉLET ÉS MAGÁNÉLET

(AZ IRODALOM PEREMÉN V.)

Háborús békeévek

A negyvenes évek első felét mintha tejüvegen át látnám. Míg fölöttem zúgott a történelem – Varsótól, Dunkerque-től a Kaukázusig s a Csendes-óceánig, majd vissza El-Alameinen, Sztálin-grádon, Párizson át Berlinig és Budapestig – én kis magánügyeim-mel bajlódtam, család, állás és irodalom foglalták le napjaimat. A különbség bennem volt: míg a harmincas években úgy éreztem, bármily szerény módon is, de tevőleges szereplője voltam az eseményeknek, most inkább csak arra ügyeltem, hogy a fölöttem zúgó paták el ne tiporjanak.

Azért persze, történt velem egy és más. Tevékenyen részt vettem a Független Színpad különböző rendezvényeiben s főként a lap szerkesztésében. Ebbe bekapcsolódott Fejér István is, akit Prágában ismertem meg. Szó került arra, hogyan lehetne a Független Színpad előfizetőinek körét kibővíteni s Fejér István névsort készített azokról a felvidéki barátokról, szimpatizánsokról, akik szóba jöhettek.

Nem sokkal ezután Fejér István lebukott – én nem tudtam róla: így némileg meglepődve fogadtam, amikor felszólítottak, látogassak el a főkapitányságra feleségemmel együtt. Wayand Tibor fogadott s eleinte elég udvariasan, majd egyre fenyegetőbben követelte valljuk be, mit tudunk a felvidéki szervezkedésről s főleg, adjam oda a névsort. Abban a biztos tudatban, hogy a névsor már nincs nálam, ugyanoly hevesen tiltakoztam, mondván, hogy életem nyílt könyv előttük, mit akarnak tőlem?

Erre felhozták *A méla Tempefői* előadását, azzal, hogy ott „Budapest szennyje” jelent meg a nézőtéren; mire visszavágtam, hogy ha Illyés Gyula, Féja Géza és Schöpflin Aladár ezt jelentik, büszke vagyok erre a „szennyre”. De minduntalan a névsorra tértek vissza — a végén odavágtam lakáskulcsomat az asztalra, fölemelt hangon mondván, ha úgy tetszik, menjenek el, keressék meg. Végül eleresztettek bennünket a szokásos fenyegetések közepette, hogy ők tudnak mindenről és csak vigyázzunk magunkra.

Mikor hazamentünk, döbbenet láttam, hogy meggyőződésemet meghazudtolva, íróasztalom tetején, legfelül, ott volt a névsor.

*

A névsort persze, némileg reszkető gyomorral, nyomban elégettem. De egy dologban túllőttem a célon fennen hangoztatván makulátlan életvezetésem: azt találtam mondani, hogyha méltó voltam a Felvidéki Emlékéremre, nekik nincs joguk dolgaimat firtatni. Úgy látszik, ezzel ötletet adtam nekik.

1940 nyarán Erdély visszacsatolása idején, újra behívtak, ezúttal nem gyalogezredemhez, hanem Alsódabasra, egy tartalékszázadhoz. Eleinte irodán dolgoztam, míg egy szép nap — úgy sejtem, Wayand Tibor jóvoltából — átdobtak egy munkaszázadba. A behívottak javarésze zsidó munkaszolgálatos volt; engem egy „különleges”, magyarán büntetőszázadba csaptak. Kommunisták, nyilasok, kaszáskeresztesek, cigányok és közönséges bűnözők keveréke volt ez; szerencsémre az egész munkaszolgálat még csak akkor kezdődött s a fejtelenség, szervezetlenség — majd utóbb, a „keret” megalakítása után, a korrupció — megenyhítette helyzetünket.

A „büntetés” abban állott, hogy borsót pucoltunk. Gunde László kisgazdapárti képviselő helyi földesúr volt, élénk üzleti kapcsolatban állt egy vetőmag-kereskedővel; s Tüköry őrnagy, osztagunk parancsnoka, az egész büntetőszázadot kiadta albérletbe Gundénak.

Egy faluszéli udvarház szérűjén hosszú sor kecskelábú asztalt raktak ki; ezek mellett ült vagy kétszáz büntetőszolgálatos és nap mint nap, válogattuk a férgesét a vetőborsóból.

Ez a kép, ahogy a „fennálló társadalmi rend” többszáz ellensége borsót tisztít; az őrnagy úr s a képviselő úr nyíltan összejátszik — ki mit keresett rajta, nem tudom, de valaki keresett, hisz a katonai kincstár adta a táppénzt — jelképévé vált szememben az egész Horthy-rendszernek: életveszélyes, de komolytalan.

Aztán egy októberi napon, mintegy varázsütésre, Kárpát-aljáról suttogott rémhírek után, leszereltek. Nem mindannyiunkat: aki zsidó volt közöttünk, azt áttették egy közönséges munkaszázadhoz, a nem-zsidó „politikaiakat” hazaküldték.

Ezzel véget is ért katonai szereplésem. Az elkövetkező évek alatt szinte naponta vártam a behívót, tudván, mit jelentene. Az ólmos, fenyegető várakozás ránehezedett magatartásomra. De mindvégig kikerült a behívó, hogy miért, csak később tudtam meg.

A felszabadulás után egyszer összetalálkoztam Vas Lászlóval. Elmondta, ő is katonai irodán dolgozott akkortájt, s egy nap kezébe került az én személyi lapom. Amit olvasott rajta, oly ijesztő volt, hogy azon nyomban összetépte és elégette. Hála a katonai adminisztráció primitívségének, ezzel nyilván megszűntem létezni a hadsereg számára. Túlélő voltam.

*

Visszaestem a megszokott életformába, mindvégig a veszély tudatának felhője alatt. Ez az állandó pillanatra élés — amikor ittam egy feketét az eszpresszóban, azt kérdeztem magamtól, nem az utolsó-e? — eltompította felelősségérzésemet, kölöncként tartott vissza minden tevékenységtől — mindig feltolult a kérdés: érdemes-e?

Ebben nem voltam egyedül; barátaimat, társaimat éppúgy markolta a világvége érzése, annyinak közülük pontosan ezt is jelentette. Hont Ferenc írja meg könyvében ezt a visszahúzó-dást, a fokozatos befelé fordulás folyamatát.

Egyelőre a Független Színpad laza munkaközössége, ha ügyel-bajjal is, működött. Egyre változó személyekkel – java-részt az említett törzsgárdával – még szerveztünk néhány előadóestet: egy Csokonai-estet (ha jól emlékszem, a Vigadó kongó színpadán), majd mintegy utolsó kihangzásként, egy József Attila-estet.

Ezek a művészi estek, s a mögöttük álló társaságok, a közmondásos vörös fonalként húzódnak végig a harmincas és kora-negyvenes esztendőkön. Szalai Imre könyve, *A Vajda János Társaság*¹ megemlíti számosat, de nem tér ki mindegyik-re. Kezdetben valának a Nyugat-estek, jó ideig Nagy Endre elnöklete alatt, a Nyugat-gárda s a színvilág legjobbainak részvételével. Emlékeimben legfőképpen Medgyaszay Vilma búbajos egyénisége él. Politikai téren a Bartha Miklós Társaság volt az első, melyekben részt vettem; néha, főként ha külföldi irodalomról volt szó, vonzott a La Fontaine-Társaság; utóbb tagja lettem a PEN Clubnak; de a mindennapi kenyeret a Vajda János Társaság jelentette. Szalai méltó emléket emel Plätz Rudolfnak, a Társaság csendes hősiességű alapítójának s mozgató szellemének. Könyve tanúsága szerint a Társaság több mint félezer előadást, estet rendezett – s ezek legnagyobb részén én is részt vettem, főként mint közönség. De volt a Magyar Múza is, a Márciusi Front – s amiben némiképpen alkotó szerepem is volt – a Független Színpad. Ezeknek a társaságoknak, előadóesteknek összefogó ereje jelentős elem volt ez évtized haladó szellemű művelődésében. Csak az a rejtély számomra, honnan volt időnk ennyi mindenben részt venni, néha hetenként többször is, javarészt ugyanazon közön-

¹ (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975)

ség társaságában tapsolni az oly jól ismert előadóknak. Komlós Aladár is méltán emeli ki e sokszor rövid életű, de mindig jóra törekvő mozgalmaknak jelentőségét.²

*

Személyes téren sokkal kielégítőbb volt a kísérlet, amivel hónapokon át játszadoztunk: a magyar monodráma megteremtése. Hont Ferenc *Az eltűnt magyar színjáték* című könyvében dolgozta ki a monodráma elméletét, mint az ősmagyar sámán-kultusz tudatos folytatását. Miként Hont írja könyvében „a költő, a dramaturg, a színésznő, a színpadtervező, a rendező” együttesen próbáltuk megteremteni a művet, melynek témája egy lélek születése, öntudatosodása és kibontakozása lett volna. A költő Radnóti volt, a dramaturg jómagam, a színésznő Görög Ili, a rendező Hont Ferenc (hogy ki volt a színpadtervező, arra sajnos nem emlékszem). Hosszú és lelkes estéken csiholtuk egymásból az ötleteket, veszekedtünk a szerkezeten, időnkint Hont hosszabb előadást tartott a színjáték ideológiájáról s lassan, fokozatosan kezdett kialakulni, hogy mit is akarunk így együttesen.

A külső nyomás túl erős volt. A kísérlet, mint annyi más, abbamaradt s a monodráma töredék lett. Nem minden nyom nélkül: amit Radnóti a monodráma számára írt, abból alkotta újra a *Negyedik eclogát*.

Esténként áhítatosan hallgattuk a BBC kilenc órai híreit; nem sok jót hallottunk. Narviktól Máltáig, a Piréneusoktól Podóliáig Hitler volt az úr. És még több következett: Jugoszlávia lerohanása, Teleki céltalannak tetsző öngyilkossága. Budapest lakosságának a német csapatok átvonulása egy fontos változást jelentett: estétől-reggelig a forgalomnak át kellett állnia a bal oldalról a jobb oldalra.

1941. június 21-én este Radnótiéknál voltunk, nagyobb társaságban. A szokásos összejövetelek egyike volt ez, s a szó

² *A második nemzedék útja* (It, 69/3, 574–575.)

természetesen a világpolitikáról folyt. A vita során Hont Ferenc minden ellentmondást lehengetlő, briliáns érveléssel bizonyította be, hogy szó sem lehet a német–szovjet háború kitöréséről. Ennek tudatában megnyugodva tértünk haza valamikor éjfél után, — amikor a német tankok már a szovjet határon túl dübörögték. . .

A német támadás egy csattanással sok mindent megváltoztatott. Voltak optimisták, mint Kun Miklós barátunk, akik azt hangoztatták: most kezdődik meg igazán a háború, ami eddig folyt, csak színjátszás volt, talmi küzdelem. A gerincroppantó Molotov–Ribbentrop egyezmény gyötrő emléke egyszeribe eltűnt s újra teljes szívvel, őszinte bizakodással mondhattuk: El a kezekkel a Szovjetuniótól!

Akkoriban egyik népszokásunk volt, hogy vasárnap reggelként a Filadelfiába jártunk le reggelizni, a vasárnapi lapokat kényelmesen átnézni, ismerősökkel, barátokkal csevegni. (Szegegy Radnóti Miklós roppant irigyelt bennünket ezért a szertartásért, a szigorú Fifi megtiltotta neki a vasárnapi kávéházba járást.) Rendszerint Illyés Gyulával találkoztunk a „Filában”; s az első vasárnap, június 22-e után aggódva kérdezte: kibírja-e a Szovjetunió legalább hat hétig? Hat évig, ha kell, mondtam és hittem is. Még ha mi nem is éljük túl.

A Független Színpad lassú kimúlásával, a szakmai összejövetelek megszüntetésével véget ért számomra a legális pártmunka is. Döbbenet és zavartan hallottuk (Metzner Lászlótól), hogy maga a Párt is megszűnt, s a Békepárt vette át szerepét. Az országon belül nőtt az infláció s ezzel párhuzamosan csökkent a munkanélküliség; a zsidótörvények nyomán a középosztály új állásokba jutott; a háború véres valósága felett ezen években a hamis jólét és társadalmi nyugalom képe mutatkozott a felszínen.

Eltemettük Babitsot; s egy évre rá Móricz Zsigmondot. Kosztolányi és Karinthy után az ő haláluk egy korszak lezárását jelentette számomra. Az óriás fák kidőltek; mellettük nőttek izmos törzsek, de még nem értek föl az ő magasságukba.

Apáinkat, mestereinket veszítettük el, s a felnőtttség keserű józanságára kellett felébrednünk. A Nyugat-korszak véget ért, nemsokára testileg is; a Magyar Csillag Illyés lapja volt, amíg létezett.³

S e veszteség szomorú érzése mellett volt egy másik is, amely mintegy kijelölte helyünket az irodalmi világban. Bár sose voltam lelkes híve a nemzedékelméletnek, látva kellett látnom, hogy egy újabb generáció tolul fel mögöttünk, nálunk fiatalabbak s mások, mint mi voltunk Weöres Sándor, Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc és társaik mint költők és írók más, újabb hangot pendítettek meg s ami számomra érdekes élmény volt, az tőlünk oly különböző állásfoglalásuk a világgal szemben. A mi elpolitizált korosztályunkkal szemben ők politikailag, ha nem is voltak semlegesek, de ez a szemlélet nem foglalta el ugyanazt a középponti helyet életükben, mint a miénkben. Hogy egy példát mondjak, a spanyol polgárháború kitörésekor még kisfiúk voltak s így ez a számunkra oly nyílaló lelki seb nekik inkább csak történelem volt: a tegnapi története ugyan, de nem közvetlen élmény.

Időnként belesodródtunk a Devecseri–Karinthy társaságba s némi idegenkedéssel szemléltük szürrealista játékaikat, egy-fajta *l'art pour l'art* magatartást, melyből nem hiányzott egy-más könnyörtelen kifigurázása sem; de hiányzott belőlük az az erkölcsi puritanizmus, amely javarészt áthatotta azokat, akik átmentek az illegális mozgalmon.

Saját, laza korosztályunk egy másik középpont körül öltött ez időben formát. Péter András egyre tevékenyebben vette át a Franklin Társulat kiadói munkáját s rózsadombi házában irodalmi szalon alakult ki. Kereszturyék, Passuthék, Radnótiék, Bálinték, Hevesi András, s jómagunk több-kevesebb rendszerességgel jártunk el nem egy este a vendégszerető Péter-házba; a ceremóniamester Török Sándor volt, s a szokásos beszélgeté-

³1. Keresztury Dezső: *A hatvan éves Nyugat*, (It, 69/1, 61–75.)

seken túl nemegyszer kisebb színjátékokat játszottunk meg, társasjátékokat találtunk ki, melyek során mindenki mást csinált, mint ami a mestersége volt. Péter András különös egyéniség volt; természetére nézve szenvedélyes, nemegyszer erőszakos; rámenős üzletember s ugyanakkor esztéta és művészettörténész. A vele való együttlétet nemegyszer tűzijátékokra vezetett. Szépséges felesége földalta a színésznői pályát s a köztük levő feszültség nemegyszer lobbant ki a vendégek előtt is. Velük együtt lenni mindig izgalmas és érdekes élmény volt; s volt benne némi veszély is, mert Péter Andrással nem egyetérteni valamiben esetleg kihatással lehetett a munkára, amit a Franklintól, a Tükörtől elvártunk.

Ha a Péteréknél töltött esték a dúr hangzatban zajlottak le, a mollt szelídebb esték jelentették Komor András otthonában. Itt Szerb Antalékkal, Zádor Annával, Gyergyaival jöttünk időnként össze; néha Németh Andor is megjelent, mint búsképű lovag vagy a hebehurgya Horváth Zoltán. Számomra a Gyergyaival való együttlétek voltak a legemlékezetesebbek. Az Eötvösben a tanár–tanítvány viszony engem mindig feszélyezett; azt, hogy most úgyszólván egyenrangúnak fogad el, igen megtisztelőnek éreztem. Proust fordítása, ami akkortájt jelent meg, külön talapzatra emelte előttem.

Szerb Antallal és csípős nyelvű feleségével (nem mintha Tóni maga nem élvezte volna a zamatos pletykákat) gyakran voltunk együtt. Regényeit, a *Pendragon legendát* s az *Utas és holdvilág*ot igen értékeltem; főként azt, hogy gyakorlatba teszi azt az elméletet, amit a *Hétköznapiak és csodák* esszéi fogalmaztak meg. Egyre erősödő meggyőződésemmé vált a felismerés, – amiben a freudizmusnak kétségkívül volt szerepe – hogy az emberiség művelődésében a mítosznak, a legendának, más szóval az irracionális tudatalattinak legalább oly fontos szerepe van, mint a gazdasági és társadalmi erőknek. (Eredetiségre nem tartok igényt: Jung és Kerényi eszméi, bár nem olvastam műveiket, az említett ozmózis révén átsugárzott a köztudatba.) Tisztában voltam vele, hogy ez marxista szempontból eretnek

gondolat; de én ezt a marxizmus fogyatékoságának éreztem; mint a felvilágosodás és a 19. századi racionalizmus magasabb fokon folytatódó elmélete, a történelem által oly gyakran cáfolt millenáris derülátása azt bizonyította szememben, hogy valami hiányzik a dialektikus materializmusból: az, ami izgalmas lelkesedésre, szárnyalásra ad alkalmat. Ez néha felcsillant, mint a Bastille lerombolásakor, vagy a szentpétervári szovjet megalakulásakor (John Reed feledhetetlen riportja szerint), de a mindennapban a szocializmus nemegyszer sivár kis-racionalizmusba süllyedt. S úgy véltem, talán ez is az oka, miért nem tudott a marxizmus kielégítő választ – s hatékony ellenérvet – nyújtani az elmúlt százötven év középponti problémájára: a nacionalizmusra.

Szerb Antallal, aki nem volt marxista, persze nem ilyenén képpen beszélgettünk elméletéről s műveiről. Egy alkalommal, kissé kíméletlenül, rámutattam, hogy regényei kitűnően vannak felépítve, a cselekmény szellemes és eredeti bennük, de a befejezés mindenikben suta, az ember kielégítetlenül teszi le őket, hiányzik belőlük a történet egyensúlyos lezárása; jellemzi Szerb Antal lényét s író voltát, hogy elismerte bírálatom igazát s szokimondásom, lehet, fájt neki, de nem ártott barátságunknak.

Irodalomtörténetének megjelenését több lelkesedéssel üdvözöltem, mint ama „csendes örömmel”, mellyel ő üdvözli az olvasót. Horváth János kinyitotta az ajtót a magyar irodalom igazi világába: Szerb Antal most ez ajtót szélesre tárta. Úgy láttam, az ő könyve nagy lépés előre a magyar irodalom társadalomtörténetének realista megalkotása irányában, amelyre egy még magasabb fokú, dialektikus átértékelés bízást építhet. Szerb irodalomtörténete áttörte a láthatatlan korlátokat, amiket a szellemtörténeti irányzat próbált a magyar irodalom köré emelni; s ugyanakkor elemzésében messze túlhaladt a hivatalos irodalomtörténészek cammogó szűklátókörűségén.

Hevesi Andrással is gyakran együtt voltunk ez idő tájt. Ormótlan testében a legszeretetre méltóbb emberek egyikének lelke lakozott. Túlságosan is tisztában volt megjelenésével, ennek tulajdonítván balsikerű nőügyeit – mint a *22-es csapdája* későbbi hőse, ő maga mondta önmagáról: „Nem szerethetek bele egy nőbe, aki egy olyan alakkal mint én, hajlandó szóba állni” – s ugyanakkor küzdött nagypolgári eredetének béklyói-val – senki oly erőteljesen nem írta meg, mint ő egy Nyugat-beli tanulmányában, milyen gyötrő korlátokat jelent, író és ember számára, ez az eredet. Első regényében, a *Párisi esőben*, könyörtelen önismerettel ábrázolja önmagát, az otromba, saját tétlenségében fuldokló Turauskas személyében – úgy véltem, Kakuk Marci és Ábel után újabb *genre*-alakot nyert a magyar irodalom. Kevés embert ismertem, aki mind alkatában, mind személyes megjelenésében kevésbé lett volna alkalmas a „hős” szerepére – s ő volt az, aki fegyverrel a kezében halt hősi halált francia földön.

Mikor lányunk megszületőben volt, Bálint Györgyöt és Verát kértük fel keresztszülőknek; de a kereszstelőn csak Vera tudott jelen lenni; György munkaszolgálaton volt.

Bálint Györgyötől kaptam a könyvet, amely számomra ez évek legnagyobb irodalmi élménye volt: Hemingway *Akiért a harang szól* című regényét a spanyol polgárháborúról. Hemingway ma nincs divatban s nem tagadom, írásaiban, különösen a későbbiekben, sok a modorosság. De akkor nekem ez a regény jelentette a tragikus életérzés, a hősiek pesszimizmus sum-máját, a nagyrealizmus tökélyét, mellyel az aktualitást mű-remekké ötvözte; vigaszul és felemelő példaként e fekete esztendőknben.

Buzgó társasélet, hivatali és irodalmi napszámosmunka mellett – ma sem tudom honnan – mindig jutott időm az olvasásra. Sztálingrád évében pár hónap alatt végigolvastam a József-tetralógiát. Annak ellenére, hogy hivatalosan háborúban voltunk az egész világgal, Nyugatról mindig jöttek be könyvek: Steinbeck regényei, majd az első angol–amerikai írások a

háborúról; de hiába vártunk, Keletről nem jött – nem is nagyon jöhetett – semmi.

Valamelyik háborús nyárra esett rövid, de bensőséges barátságom Márai Sándorral. Közel laktunk egymáshoz, nemegyszer ütdtünk össze a Filadelfiában s hogy, hogyan nem, egyre gyakrabban jártunk el kettesben iszogatni, főleg a Vörös Békába, forró délutánokként. Családom Verőcén nyaralt, szalma voltam. Gyerekkorom óta megvolt bennem az ösztönös tisztelet az idősebbekkel szemben, különösen, ha elismert írók voltak; igen hízelgőnek éreztem, hogy Márai társalgási partnernak méltat. Mint említettem, írásait kezdettől fogva nagyra becsültem s tőle vártam az áttörő magyar regényt.

Hogy miről beszélgettünk? Irodalomról, társadalomról, politikáról; részletekre alig emlékszem, de magatartására igen.

E beszélgetések során jöttem rá, miért nem fogja beváltani hozzá fűzött várakozásomat. Magas írói igénye mellett megvolt benne a társadalmi öntudat: a polgári magatartás tényleges vállalása, osztálya értékeinek nemcsak elismerése, de büszke hirdetése. Nagy Péter barátom felveti a kérdést: vajon maga a polgári lét s a polgárság történelmi szerepváltozása nem járult-e hozzá Márai lehatároltságához? E szónoki kérdésre, mely a választ magában hordozza, én is csak azt tudom mondani: igen. Ugyanakkor, eme társadalmi igenlés ellentétpárjaként megvolt Máraiban az író öntörvényűsége: a minőség kérlelhetetlen megkövetelése, a franciás stílustökélyre való igyekezet, a jellemelemzés mesterségbeli tudása s a könyörtelen önkritika. S úgy vélem, eme igényesség szabott neki korlátokat, mint írónak – mintegy társadalmi látóhatárának belső körét alkotva – s ez is hozzájárult, hogy nem tudott áttörni a nagy formai és tartalmi látomáshoz. Tudta, mit szeretne elérni, de azt is tudta, ez mindig elérhetetlen marad számára. A mesterember és az álmódó nem egészítették ki egymást benne, mint a legnagyobbakban; egy bizonyos szinten felül nem tudta elengedni magát, sodortatni a mű árájától.

Akkor én ezt inkább csak homályosan éreztem; de meg voltam hatva, hogy engem választott írói vallomásainak letéteményeséül. Soha nem éreztem ennyire az áthághatatlan szakadékot a tehetség és beteljesülés között: ehhez talán egyfajta könnyűség, szinte felelőtlenség, önzés és önbizalom szükségese. Márai elért egy maga szabta, igen magas színvonalat, mint regényíró, s ezt mindvégig fenn is tartotta. De ezen felülemelkedni sem akkor, sem azóta nem tudott.

Elmúltam harminc éves, s kialakult világképem a magyar irodalomról s helyéről a világban. Apám munkássága, gondolatvilága, a vele való beszélgetések vetették meg alapját ennek a világképnek; de időnap múltán nem mindenben értettem vele egyet (mikor a 20. század irodalomtörténetét írta, hosszú vitáink voltak, többek között József Attila jelentőségéről: én szilárdan meg voltam győződve arról, hogy a legnagyobbak közül való, Apám viszont ezt még nem volt hajlandó elfogadni). Mint ifjú könyvmoly, jórészt megismerkedtem eredetiben a görög és latin, az angol, francia és német irodalommal; fordításokban olvastam a skandináv és orosz klasszikusokat; egyetemi éveim, majd folytatólagos olvasó mivoltom, nemkülönben saját szerény munkásságom, különösen mint fordító, egyre tágitották látóhatáromat. Amellett, mivel megélhetésem főrészből az iparból eredt, tulajdonképpen csak féllábbal voltam az irodalmi életben, annak is főként a peremén, s így bizonyos fokig a kívülálló viszonylagos tárgyilagosságával szemléltem s értékeltem az irodalom folyamatát.

Soha nem volt kétségem a magyar költészet elsősége és világirodalmi rangja felől. Az *Ómagyar Mária-Siralomtól* Radnótiig egységes ív képe volt szemléletemben, hagyomány és úttörés szerves, korszerű egybefonódása.

Egy ponton tértek és térnek el nézeteim a magyar költészet fejlődéséről, s ez az Arany–Petőfi egymást kiegészítő ellentétpár további alakulása. Szemben a „hivatalos” nézettel (amit többek közt Lukács tekintélye is megtámogat), szerintem Móricz tétele áll a „kardos” magyarokról s a „kapás” magya-

rokról.⁴ A költői magatartás, a világhoz hozzáállás középponti kérdése ez: miért tartja magát felelősnek a költő: közvetlenül, a társadalomért, avagy közvetetten ugyanazért, de a költészet prizmáján át; – közvetlen avagy közvetett állásfoglalás, integrált avagy alkalmi, kényszerű politikum, magatartásbeli kérdése ez.

A kardos magyarok siettek cselekedni, verssel és tettel egyaránt (ezért írt mind Petőfi, mind Ady olyan sok rossz verset). A domináns szent kényszer bennük az volt: megváltoztatni, ami rossz.

A kapás magyarok elsőrendű felelősségvállalása az volt: megtartani, ami jó és nemes; de alkotásuk lényege az irodalmon *belül* került kifejezésre. Időnként, a tűrhetetlen nyomás folytán ki-kitörtek ebből a keretből, bizonyítván, hogy nincs elefántcsonttorony.

Meggyőződésem szerint a magyar költészetben 48 óta végigvonul ez a kettős vonal: a kardosok – Petőfi, Ady, Kassák, majd Erdélyi s főként Illyés; míg a kapás magyarok rangsora Aranytól Babitsig, Kosztolányiig vezet – s itt térek el az „elfogadott” nézetektől – folytatódik József Attilával, Radnóttal, Vas Istvánnal.

Petőfi népribo volt és katona; Ady harcos publicista; Kassák mozgalmi ember; Illyés kimagasló alakja a népies iránynak. Kapcsolásuk a közélethez, politikához egyenes, közvetlen és azonnali volt. A kapások nagy versei viszont a kontemplációban születtek – de ez nem jelenti azt, hogy ha kellett, ki ne álljanak *ugyanazon* eszmékért, mint cselekvő fegyvertársaik. Arany a *Nagyidai cigányokban*, Babits a *Húsvét előtt* szózatában, majd a *Jónás könyvében* (melynek átütő erejét Lukács is kénytelen elismerni), József Attila, Radnóti és Vas a baloldali mozgalomban, mind állást foglaltak; de számukra a költészet primátusa a közélettel szemben nem volt vitás, s jobban fejezték ki magatartásukat versben, mint politikában.

⁴Id. Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek*, 67.

Egy példát hozhatok fel ábrázolásképpen: a *Döntsöd a tőkét* az akció szülötte, míg *A Dunánál* a kontemplációé. S előttem nem vitás, melyik a nagyobb vers.

Még Kosztolányi rosszízű kirándulása a publicisztikába is erősíti tételemet, ellenkező előjellel: mint amatőrnek, nem állt neki jól a közéleti cselekvés, szuverén birodalma a költészet volt.

Én mindig elismertem s nagyra tartottam a kardosok jelentőségét, de a szívem mindig a kapásokhoz húzott. Nyilván sok mindent elárul ez a saját szellemi habitusomról is.

Elismerem, ez a különvélemény javarészt ösztönös, nem jutottam hozzá a részletes tartalmi és stíluskritikai elemzéshez. Feldobom, mint eretnek vitatárgyat.

A költészetben olvasó voltam csupán; prózában szerény alkotó is. Így a magyar regény s novella fejlődésével és helyzetével behatóbban foglalatoskodtam.

Úgy véltem s vélem, hogy a magyar történelmi regény a beteljesültebb folyamat, szemben a társadalmi regénnyel (bár tudom, hogy ez a szembeállítás elkerülhetetlenül mesterséges, de talán mint munkahipotézis, nem alkalmatlan). Talán mert a magyar történelem szerves része volt mindvégig az európai történelemnek, javarészt párhuzamban futott Európa főbb mozgalmával s ha időnként le is maradt, nem volt híjával a drámai föllendüléseknek (hogy csak 48-at és 19-et említsem); míg a magyar társadalmi fejlődés töredékesebb, sekélyebb, felszínesebb volt, mint Nyugat-Európa mozgalmai.

Szemléletemben Jósika kezdeménye után Jókai az első nagy hullámhegy: a mesemondás gyönyörűsége felejteti romantikus szemléletének sekélyességét. Kemény és Eötvös realizmusa – s Kemény pesszimizmusa – szinte meglepően modern, nyilván saját történelmi helyzetük világosabb felismerése folytán; utánuk hullámvölgy következik, majd Mikszáth széles panorámája jelenti a következő hullámhegyet, újabb fanyar ízt adva a történet szemléletnek. S Herczeg sekélyes kísérlete után újabb

óriás lép a színre: a huszadik század legnagyobb magyar regénye minden kétséget kizáróan az *Erdély-trilógia*.

Az újkori igénynek megfelelő sokrétű és bonyolult társadalmi regény megint Jókaival kezdődik, a reformkor felülmúlhatatlan ábrázolásával, ami megint romantikába hajlik 48 után; Mikszáth társadalomkritikája egyszerre szokatlan érdekességet ölt. S ezután következik a soha teljesen nem sikerült kísérletek sorozata: Molnár Ferencnél tán senki nem ábrázolta tökéleesebben a századelő visszás polgári világát, de – *A Pál utcai fiúk*on kívül – igazi nagy regényt nem alkotott. Herczeg a Gyurkovics-történetekben akaratlanul éles társadalombírálatot gyakorolt (megerősítve Lukács tételét, hogy az író saját személyes politikai és társadalmi állásfoglalásán kénytelen túlhaladni); a *Halálfiú* Babits életművének nagyszabású kudarca volt; Móricz társadalmi regényei, minden erejük és erényük mellett nem emelkedtek az *Erdély* magaslatára; s akik utánuk következtek – Tamási, Déry, Márai – nem tudták megvalósítani azt az áttörést, a formabontás és új formaalkotás szárnyrakapását, amit szememben James Joyce képviselt.

Persze az ilyen skatulyázás mindig mesterkéltné, korlátozott erőfeszítés, hogy az ember megkíséreljen némi rendet teremteni saját elméjében az élet és irodalom alig rendezhető szövevényében. Vannak – mind költők, mind prózaírók – akik nem illenek bele egyéni rendszerezésembe, mint Füst Milán vagy Szomory Dezső, avagy az utánuk következők közt Weöres Sándor. Ha nem is férnek be skatulyáimba, érdemük – és élvezetem – semmivel sem kisebb.

Ez idő tájt írtam első s egyetlen regényemet, *Budapest nem felel* címmel. Mintegy ravaszul kibújtam a magam felállította kettős kategóriából – sem történeti, sem társadalmi regény nem volt, hacsak furfangos áttétellel nem, hanem (megelőzve koromat), jövőbeli fantázia, azaz „science fiction”. Megszületésében legalább annyi szerepet játszott a pénz (második gyerekünk volt útban), mint az ihlet. De megkíséreltem benne megvalósítani, a jövő határtalan lehetőségei között, optimista

elképzelésemet a társas fejlődés irányáról, egy kis közösség önfeláldozó együttműködését szembeállítva a hatalom cinikus törtetésével. (A Vigiliában rám is pirítottak, hogy a regény „baloldali csempészárú.”) Nem valami különösen jó regény, de nem kell szégyellenem magam miatt. Mint említém volt, a novellát tekintettem ama területnek, amelyen legméltóbban kifejezhetem magam.

Míg így szemléletem az irodalomról, javarészt Apám útmutatása nyomán fejlődött és alakult, egyre visszatérő problémám volt, hogyan egyeztessem irodalmi képzeteimet világnézettel. A marxizmus bölcseleti rendszerét és célkitűzéseit akkor teljes szívvel magamévá tettem, de állandó hiányérzettel küszködtem, amikor megkísértem e gondolati rendszert az irodalomra, legkivált a magyar irodalomra alkalmazni. Mivel Lukács írásait nem ismertem, nem volt zsinórmértékem, amellyel szemben saját gondolataimat, elképzeléseimet felmérjem, nem volt hangvilla, melynek pengése irányt mutatott volna az összhangzattan felé. Ahogy visszaemlékezem, barátaimmal, esztétársaimmal nemegyszer vitáztam e témakörrel, de valahogy sose jutottunk túl marxizmus és irodalom vulgáris egyeztetésén.

Az alépítmény-felépítmény elméletének gépies alkalmazása nem elégített ki, éreztem, a való világ s különösen a művészet és irodalom ennél sokkal bonyolultabb. Mit mondott, például, Balassi a korabeli feudalizmusról? A 18. századi klasszicizáló papköltők, vagy a testőrírók nagyjából pusztában kiáltott szó voltak az akkori magyar társadalomban, de az ő kezdeményük gyümölcse lett Berzsenyi és Kazinczy. S Berzsenyire Radnóti Miklós nyúlt vissza tudatosan; s bár nem tudom, Babits mit érzett Kazinczyval szemben, de az esztergomi Előhegy elődje Széphalom volt.

Szakovizsgai dolgozatomhoz részletekbe menően tanulmányoztam a késői Arany, Vajda János, Reviczky és Komjáthy műveit; s ugyanabban az időszakban vettem bele magam lelkesen a marxizmus tanulmányozásába. Hosszasan foglalkoz-

tatott, bár a megoldáshoz sem anyagom, sem időm nem jutott, vajon elidegenedésük a késői feudalizmus béklyói avagy a korai magyar kapitalizmus visszasságai elleni visszahatás voltak-e. A velük egykorú francia költőknek több indokuk lehetett elfordulni, *l'art pour l'art*-ba menekülni III. Napóleon korának alantas rabló kapitalizmusával szemben; de Magyarországon 67-et követőleg bármily ellentétek között is, bizonyos társadalmi haladás mutatkozott. Így miért az elidegenedés? Úgy éreztem tehát, hogy a társadalmi erők és ösztönök külső-belső játéka sokrétűbb, viszonylataik kifinomultabbak, semmint együgyű ok-okozati viszonylatokkal magyarázhatók lettek volna. Jóval részletesebb elemzés, a tényleges összefüggések kibontása, érzelmi, személyi és társadalmi kapcsolódások kibogozása s az összképbe való beillesztése lett volna a feladat. Sok minden közbejött, mígnem az élet az ilyen kérdésföltevést – legalábbis az én számomra – levette a napirendről.

Egy másik folyamat, melynek sok gondolatot szenteltem, a fordítás volt. Pusztán kenyérkeresetnek indult, mentőkötél volt a munkanélküliségben; de ahogy egyre többet fordítottam, annál inkább vált szívügyggyé. A fordítás kinyúlás a nagyvilágba egy kis nyelv korlátai közül, kincseket hozni távoli partokról, táplálékot a művelődés vérkeringéséhez. Ugyanakkor fokozatosan arra is rájöttem, hogy fordítás – ferdítés akármily nemes értelemben. A fordító, bármennyire is igyekszik hív maradni mind a szöveghez, mind a mű szelleméhez, hangulatához, akarva-akaratlan rányomja saját személyes stílusának jegyeit. S kérdés, skandináv írókból magyarul mennyi Hajdu Henrik, a nagy oroszokból mennyi Szabó Endre, – vagy egyes angol írókból mennyi Nagypál István. . .

A fordításhoz nemcsak nyelvtudás kell, hanem írástudás is. Alázatos, de önmagában következetes. S azt is tapasztaltam kellett, hogy egy jelentősebb mű fordítása kitágítja saját írói stíluskészletemet is, termékenyíti képhasználatomat – s ezzel másodlagos célt ér el, hatva nemcsak az olvasóra, de a fordítóra is.

Ma már szeri-számára se emlékszem, hány könyvet fordítottam angolból meg amerikaiból. Volt közöttük sok selejtes munka is, de egyre több a parádés feladat. Immár válogathattam szerzők és műveik közül; van olyan fordításom, amit legnehezebb, de legkielégítőbb írói munkáim közé sorolok. Hogy egy példát hozzak: lefordítottam Virginia Woolf *Clarissa* című regényét (eredetiben *Mrs. Dalloway*); a kézirat a Franklin Társulattal egyetemben elpusztult az ostrom alatt. De annyira szívügynek éreztem mind a regényt, mind fordítását, hogy 45 után, mikor a Franklin újra feléledt, lefordítottam másodszor is.⁵

De elkötelezettségem az irodalomhoz soha nem volt teljes. Túl sok minden érdekelt: történelem, biológia, társadalomtudomány, politika. S hiányzott belőlem az önző elszántság, a tökéletes odaadás, minden más érdek és érdeklődés alárendelése. Az a konok, egycélú, minden mást az írásnak alárendelő szent önzés, melynek ékes példája számomra Radnóti Miklós élete és költészete volt, s amit ma Márai reménytelen harcában főhajtva látok.

Pénz, hírnév csak mérsékelten érdekeltek. Ami viszonylag szűk élményanyagomból feltört, néhány novellám formájában, kielégítette önbecsülésemet. Talán ezeknek jogán, valamint néhány fordításom révén jut nekem egy nyúl farknyi lábjegyzet a magyar irodalom magasztos történetében.

*

⁵Nem hengegésből, inkább annak bizonyítására, mily változatos és milyen színvonalas volt a magyar fordítások skálája, idézek néhány író, akiket fordítottam: Arnold Bennett, Margaret Kennedy, H. G. Wells (Pálóczi Horváth Györggyel), T. E. Lawrence (Apámmal), Mark Twain (Koroknay Istvánnal), Olive Schreiner, Julian Huxley, Aldous Huxley, Charles Morgan, Virginia Woolf. S még jónéhány, novellákról nem is beszélve.

Ma szinte hihetetlennek tűnik, hogy ezt a pár évet, 1940 és 44 között ilyen simán és békésen éltük át. A felszínen sima volt, de alatta bűzölgött a mocsár. S nem mondhatnám, hogy igazán élveztük ezt a kényelmes magánéletet: állandóan velünk volt a rettegés a behívótól, a lebukástól (Bálint György ideg-roncsoló hónapjai a Margit körüti fogházban példa volt arra, mi üthet be bármely pillanatban) s ez az örökös percről-perce továbbélés tompító cselekvésképtelenség formájában fogta le kezünket és szívünket. Nem nagyon tudtunk, de nem is akarunk tenni valamit az Ügy érdekében – s az Ügy maga is haldokolni látszott.

Szokatlanul sok pénzünk volt. Egyre jobban nőtt a pénz-bővítés, de egyelőre haszonélvezői voltunk. S nemcsak mi: a harmincas évek keserű osztályharcai után a munkásság elcsitult, csökkent a munkanélküliség, emelkedtek a bérek, nőtt a termelés a német hadigépezet támogatására. A javuló életszínvonal, a gazdasági tisztavirágzás melegágya lett a szellemi tepedésnek, béklyója a cselekvésnek, ürügye minden kiállás reménytelenségének. S ugyanakkor egyre jobban tudtuk, hogy ez vihar előtti csend csupán, s a vihar minket is könnyen elsöpörhet.

Egyre gyarapodó fizetésem mellett mindig akadt valami irodalmi peremmunka. S amilyen könnyen szereztük, ugyanolyan könnyen szórtuk a pénzt – mi értelme lett volna félretenni, mikor nem tudtuk, lesz-e holnap?

Egy újabb szűk baráti kör alakult ki, ezúttal nem irodalmi vonalon, s az események nyomása alatt főleg egymás benső ügyeivel, körmönfont szerelmi játékaival, kölcsönös lélekelemzéssel szórakoztunk. Ha van valami értelme a közhelynek: „A tűzhányó szélén táncolni”, pontosan illett akkori életünkre. Mert mialatt élveztük a polgári jólét gyümölcseit, láttuk és hallottuk a munkaszolgálat rémségeit, az „átképzések” szomorú komédiáját, Schönherz Zoltán és Rózsa Ferenc meggyilkolását, s az egyre tornyosuló rebesgetéseket Auschwitzról, Mauthausenről, Terezinről. Úgy éreztük, gonosz varázs-

lat büvkörében élünk, amely egyelőre kímél s tartogat – vajon mire?

1944. március 19-én Damoklész kardja lehullott, de pengéje még mindig nem ért bennünket. Pedig vártuk s nem tettünk semmit önmagunk védelmében – de senki nem dörömbölt éjfél után ajtókon.⁶

Annyit mindenesetre elért a német megszállás, hogy kilódított szellemi és erkölcsi tunyaságomból. Megkerestem Tömpe Istvánt s felajánlottam, szeretnék ismét részt venni az illegális munkában. De nem sok történt – néhányszor találkoztak egyes pártvezetők lakásunkon, pénzzel támogattam a pártot, de komoly cselekvésre nem került sor. Legfőbb haditettem az volt, hogy Péter Gábor felesége, Jolán álnéven nálunk lakott néhány hónapig, mint nevelőnő. (Jellemző, milyen nehézségekkel küzdöttek az illegális pártmunkások, hogy az én „fekete” lakásom is viszonylag biztonságosnak bizonyult.) Néha férje is ellátogatott, tájékoztatva bennünket a Népfront tevékenységéről, a Horthyval való titkos tárgyalásokról. Talán ez a kapcsolat hozzájárult, hogy egy jóval későbbi alkalommal is „túlélő” legyek.

A világesemények szorítása egyre érdekesebb lett – a nyugati partraszállás, a varsói felkelés, a tömeges deportálások, a Stauffenberg-merénylet, légibombák Budapesten – s tudtuk, ez már a vég kezdete, ha kibírjuk. Születésnapomon az angol rádión hallgattam Páris felszabadulását s nem tagadom, folytak a könnyeim. Lázás tevékenységünk azonban főként csak hamis papírok gyártásában, biztonságos lakások feltárásában, barátok bújtatásában telt ki. Bálint György eltűnt, s nem bíztunk benne, hogy túléli. Radnóti Miklós is bevonult s vele egyidőben annyian mások – ez az év elég volt, hogy többszörösen megtizedelje a magyar értelmiséget. Az emberi méltóság és a

⁶ Stolte István állítása szerint a németek bejövetelekor Schweinitzer megsemmisítette a politikai rendőrség dossziéit. Igaz-e, nem-e, nem tudom.

szenvedésből kicsiholt nagyság csodája, hogy Radnóti igazán nagy versei ebben az időszakban születtek, feledhetetlen tragikum árán.

Ami ezután következett, annak vajmi kevés köze volt az irodalomhoz. 1944 október 15 után az életbenmaradás sokszor könyörtelen feladata vette igénybe minden erőnket, minden idegünket.

Ami velem történt – és nem történt – százak, ezrek történetéhez hasonló a túlélők közül. Bújkálás, hamis papírok, letartóztatás majd szökés a nyilas pártházból – nem volt semmi hősi benne; nem tagadva meg irodalmi múltamat, minduntalan a bibliai idézet járt fejemben: „Legyetek ildomosak mint a kígyók”, – az „ildomos” szó ómagyar értelme szerint.

A nyilasok rémuralma, az ostrom óta tudom: mi az, a halál szélén járni. Én életben maradtam. Így volt megírva a csillagokban.

1945 és ami utána következik:

Ez, mint Kipling mondja, egy más történet.

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

A VADEMBER JELKÉPE KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN*

1.

Az irodalom kedvelt eljárása, hogy idegeneket szólaltat meg, amikor nem tud, vagy nem akar valamely társadalom bírálható jelenségeiről közvetlenül szólni. Ezen belül régi klisé olyan valakit felléptetni, aki egy másik világból jött, legyen az valóságos vagy elképzelt világ. Amerika felfedezése olyan új világot tárt fel, amely még különösebbnek tűnt az európaiak szemében, mint Ázsia vagy Afrika, s alkalmasabbnak az összevetésre. A spanyol Antonio de Guevara – Marcus Auréliusra emlékezve – *A fejedelmek órájában* „dunai parasztként” szerepeltet egy indiánt, hogy elmondja véleményét az akkori Spanyolországról, főleg annak erkölceiről. Az indián egyébként a 16. század második felében megjelenik Kolozsvár piacán is Jacobus Paleologus¹ dialógusában, ahol a természetes vallásra oktatja a különböző felekezetek képviselőit.² Az indián figurája az útleírások útján elterjed a 17. században, s igen hamar az ún. természetes ember képviselője lesz.³ (Franciaországban nagy sikernek örvendett Lahontan 1704-ben kiadott észak-amerikai útleírása, amely több későbbi politikai és szépirodalmi munka forrása lett.)

A „bon sauvage” jelképét a filozófusok beillesztik a felvilágosodás gondolatrendszerébe. Voltaire már a *Babouc*-ban felhasználja ezt a motívumot, de igazán csak *L'Ingénu* aknázza ki, amelyben a korabeli francia állapotokat, s különösen a vallási fanatizmust pellengérezi ki. A francia író indiánja, vagy ahogyan ő nevezi, huronja, breton származású, s ez megadja a lehetőséget arra, hogy eljusson a civilizált állapothoz, mert bármennyire szimpatikus is Voltaire-nek a „vadember” a természeti állapotot nem akarja idealizálni, s huronjából „jó harcost”,

*Elhangzott a Társaság soproni vándorgyűlésén 1978. május 20-án.

¹ Erről: A. Castro: *Hacia Cervantes* c. kötetében, Madrid, 1967³.

² Jacobus Chios Paleologus: *Catechesis christiana dierum duodecem*. Ed. R. Dostálová. Varsó, 1971.

³ G. Chinard: *L'Amérique et le rêve exotique dans la littérature française au XVIIe et XVIIIe siècle*, Genève, 1934. (Új kiadás).

„tántoríthatatlan filozófust” akar faragni. Tehát amikor a vadember jelképét felhasználja, Voltaire amellett, hogy a bíráló eszközévé teszi, be akarja bizonyítani, hogy a természetesség és a filozófia jó szövetségese, a természetes ember józan esze a felvilágosodás integráns része, sőt előfeltétele.⁴

Mindez azt jelenti, hogy nem fogadja el Rousseau-nak az *Értekezések*ben kifejtett nézetét a természeti állapotról, amelyben az emberek jók, boldogok és szabadok, különösen azt a tételét, hogy a társadalom tette őket gonoszakká, szerencsétlenekké és rabszolgákká. A legtöbb filozófus élénken tiltakozik az ellen a felfogás ellen is, hogy a tudomány és a művészetek nem járultak hozzá az ember megjobbításához.

A francia irodalomtörténetírásban vita folyik arról, hogy vajon Rousseau valóságos személynek tekintette-e a természeti állapotban élő embert, vagy pedig csak munkahipotézisnek, valamely „mitikus eszmény” megtestesítőjének, akihez mérni akarta a társadalom fejlődéstörténetét. Az biztos, hogy korabeli közvéleményben Rousseau *Értekezései* a természeti állapot apológiáját szolgálták, még ha a többség nem is azt a következtetést vonta le, hogy vissza kell térni a primitív életkörülményekhez. Rousseau maga az *Emil*ben a természetet és az erkölcsöt kötötte össze, szembeállította a társasági élettel és az erkölcsök romlásával.

A 18. század második felében a természeti állapot a haladó, sőt radikális politikai gondolkodás egyik fontos eleme lett, hiszen ehhez kapcsolhatták a szabadság, az egyenlőség és az emberi szolidaritás gondolatát is. Olyan antropológiai felfogást támasztott tehát alá, amely szerint az ember e feltételek esetén lehet igazán boldog, s tudjuk, hogy a boldogság a 18. századi filozófia egyik középponti kategóriája volt. Rousseau nevelési ideálja is ezt a politikai gondolkodást táplálta, bár nagyon hamar vita témája lett, hogy nem utópikus-e a „magányos sétáló” javaslata, aki a világtól elzárva kívánta nevelni az embereket, de az ezzel való szembesítést nem kerülhette el. Még az *Új Héloïse* idillje sem tudja megkerülni azt a konfliktust, amely az erkölcsös kisközösség és az erkölcs nélküli nagyvilág között feszül – rousseau-i felfogás szerint.⁵

⁴ Voltaire-ről v. ö.: G. Lanson: *Voltaire*, Paris, 1960. (Új kiadás – P. G. Castex: *Voltaire, Micromégas, Candide, L'Ingénu*, Paris, 1961. – F. Pruner: *Recherches sur la création romanesque dans l'Ingénu de Voltaire*, Archives des lettres modernes, 1960. március–április.

⁵ Rousseau-ról: D. Mornet: *Rousseau*, Paris, 1950. – J. Starobinski: *J. J. Rousseau, la transparence et l'obstacle*, Paris, 1958. – M. Bouchard: *L'Académie de Dijon et le premier Discours de Rousseau*, Paris, 1950. – J. Morel: *Les sources du Discours sur l'inégalité*, Annales J. J. Rousseau, 1909.

A vitát élénkítette az, hogy a 18. század végén, 19. század elején vadembereket és vadgyermekeket találtak, akiket megpróbáltak megnevelni és a társadalomba beilleszteni. A kísérletek sokszor keserves kudarccal zárultak, s ez újból és újból felvetette azt a kérdést, vajon tényleg olyan áldásos-e a természeti állapot, illetve, hogy szabad-e ebből az állapottól az embert kiragadni, és végső fokon szerencsétlenné tenni.⁶

2.

A problematika nemcsak Nyugat-Európában jelentkezett, hanem a francia filozófia eszméinek terjedésével Közép- és Kelet-Európában is. A viszonyok itt sok szempontból eltértek a nyugat-európaiaktól. Az elmaradott gazdasági, társadalmi, kulturális helyzet a filozófusok híveinél erősítette a haladás gondolatát, amely ellentmondott a természeti állapot idealizálásának. A kapitalizmus előretörése kezdte felbontani a patriarchálisnak tartott feudális társadalmat, s némelyek azt a következtetést vonták le a nyugat-európai fejlődésből, hogy jobb volt a régi világ. Ilyen módon került sor különösen a vidéki nemesség életének eszményítésére, és a romlott városi élettel való szembeállítására. Sőt megkezdődött a paraszti egyszerűség dicsőítése is, amely az idill kedvelőinél egyáltalában nem zárta ki a földesúr–jobbágy viszony fenntartását. A radikálisoknál viszont a paraszti egyszerűség, erkölcsösség, természetes életmód nemcsak a társadalmi egyenlőség, hanem a társadalmi forradalom gondolatát is érlelte.

A következőkben néhány példával igyekszünk bemutatni az elmondottakat, mindenekelőtt a magyar irodalmat és ezen belül is Bessenyei Györgyöt állítva a középpontba. Bessenyei, miután olvasta Montesquieu *Perzsa leveleit*, Voltaire *Vademberét*, *Mohamed és Alzire* című drámáját, 1770-ben kiadja németül az *Amerikaner* című meséjét, amely néhány év múlva magyarul is megjelent Kazinczy Ferenc fordításában *Az Amerikai Podocz és Kazimir keresztény vallásra való megtérése* címen.⁷ Az amerikaiakat – tehát az indiánokat – Bessenyei meséjében Törökországba viszi, ahol szembetalálják magukat a mohamedánok vallási

⁶ F. Tinland: *L'homme sauvage*, Paris, 1968. – L. Malson: *Les enfants sauvages mythe et réalité*, Paris, 1964.

⁷ Kazinczy fordítása 1776-ban látott napvilágot Kassán. Újból kiadta Weber Artúr, Bp, 1941. – Bessenyei olvasmányairól lásd: Eckhardt Sándor: *Bessenyei és a francia gondolat*, EPhK, 1919, – Vértés O. A.: *Bessenyei Amerikanerjének mintája*, EPhK, 1935. 10–12.

fanatizmusával. Nem értik meg, hogy miért van szükség Mohamedre és a hozzákapcsolódó szertartásokra, amikor elegendő a napot imádni. A kivallatás után sem hajlandók változtatni nézetükön, a mufti ellen támadnak, és sok viszontagság után trinitárius szerzetesek mentik meg őket. Ezért hálából áttérnek a keresztény hitre.

Érdemes Bessenyei gondolatait idézni a természeti állapotról Kazinczy fordításában: „A' világ új részéhez Amerikához tartozó szigetek között vala egy, melynek lakosai, kipallérozott erkölcsök, és tudomány nélkül, csupán csak a' természet igazgatása szerint éltenek. Nap-pal az nehéz munka által szerzendő élelmek keresése tartóztatá őket a' tiszta ég alatt: és az okozá, hogy verejtékekkel nedvesítenék meg azt a' földet, melly nékiek adó helyet adta a' magán termett gyümölcsöt. Étszakára pedig magokat kis kunyhókban vonták meg: mert még ők a' felhők felé nem emeltek, 's nem építettek kőből hegyeket, olly szándékkal, hogy a levegő-égben lakhassanak. Nyugodalomban éltek az egybe szedegettetett gyümölcsök közt, és ugyan azon a' földön fekütnének, melly őket az ő termékenységevel táplálta.

Az ő Vallásokban nem esmérték semmi Isteni jelentés csudáját; hanem mi légyen az Isten akaratja csupán csak a' józan okosságból az érzékenységek által tapogatták-ki; és mind azt Isteni és jó dolognak tartották vala, mivel életek veszedelme nélkül engedte őket élni a' természet. Hogy pedig emberi méltóságokat el-ne veszítsék némelly gondolatokat megtartottanak, mellyeket szüleiktől vettek és új találmányok által neveltenek.”⁸ Ez a leírás a francia irodalomban elterjedt klisékre, s többek között Voltaire *Candide*-jének Eldorádójára emlékeztet.

Bessenyei azonban nem akarja idealizálni a természeti állapotot, és *A természet világában* azt állítja, hogy az ember vadállat, vallás, tudomány, mesterség nélkül.⁹ Ugyanakkor kifogásolja a tudományokkal,

⁸ *Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése*, Bp., 1914, 25–26.

⁹ *A természet világához* írt egyik jegyzetében a következőket írja: „Az ember minden teremtett állatok közt a legnagyobb fenevad, s kénytelen magát a felső hatalom által, akármilyen légyen az, megkötözni, különben sem vallással, sem filozofiával végbe nem veszi soha, hogy élte csak egy 24 óráig is bátorságban lehessen. A természeti szabadságban erdőkön, mezőkön vadállat, városon s a törvény alatt rab. Tehát az ember ilyen szorulásba jön magával, hogy mihent ember akar lenni, meg kell magát kötni. A tupa természetnek tellyes szabadságában csak olyan ő is mint egyéb vad és így az ember vagy barom vagy rab.” Bessenyei György: *A természet világa*. Bp., 1898. 18.

művészetekkel való visszaélést is, s itt kitér Voltaire és Rousseau vitájára: „Ugy ne ítélj hát munkámrul, mint Voltaire ítélt Rousseau Jakabérul, így szólván hozzá: Lehetetlen erősebb elmével dolgozni rajta, hogy barmokká legyünk. De csak ugyan a Genevai hazafi sem oly értelemben vette e tárgyat. A tudománynak, mesterségnek véghetetlen javai vannak. Én csak azt mondom, hogy ne éllyünk vélek vissza.”¹⁰

Bessenyei később elszakad a szó szoros értelemben vett természeti állapot és a civilizáció szembeállításától, és 1804-ben befejezett *Tariménes utazásában* már olyan vadembert állít elénk, aki számára a természetes környezet az elmaradott, provinciális, falusi világot jelenti. Ennek az első magyar filozófiai regénynek a főhőse egy Kirakadás nevű ifjú, aki „vad manér” szerint élt, de meg akarta ismertni a haladottabb világot, s ezért meglátogatja Totoposzt, azaz Ausztriát, mégpedig Arténis, vagyis Mária Terézia idejében. A „bölcességbe” egy Trézéni nevű bölcс vezeti be, aki igyekszik megmagyarázni a totoposzi vallást, államszervezetet, erkölcsöket és szokásokat. Kirakadás mindenekelőtt a vallást veszi célba, s vele kapcsolatban igyekszik érvényesíteni a józan eszet. Trézénihez fordulva mondja a következőket: „Beszédedbül, ő Totoposznak bölcse! ezt érttem, mely szerint tinéktek isteneitek csak annyi tudományt engedtek, amennyivel nyomorúságaitokat és bolondságaitokat általlathassátok, de tőlük soha meg ne szabadulhassatok. Azért hízlaljátok elméteket édes álmokkal, szép képzelődésekkel, hogy nyugodalmatokban valóság nincs. Kicsoda nevezte közöttetek legelőször a közönséges nyomorúságot közönséges boldogságnak? A közönséges rabságot közönséges szabadságnak? Közboldogságnak tartjátok azt, amelynél fogva egymást húzzátok; szabad életnek azt, ami benneteket tömlőcre, vasra hány, fejete elszedi és a beszédnek szabadságától eltilt, tagjaitoknak pedig minden mozgulását törvény alá veszi. Én csak annyiban csudálhatlak benneteket, amennyiben nyomorúságotoknak valóságát álmokkal gyönyörűsége tudjátok hozni és tudatlanságotokat képzelődésekkel tudománnyá tenni.”¹¹ E kritika ellenére is Kirakadás beilleszkedik az adott társadalomba. A királynő birtokadományát elfogadja, de együtt dolgozik a jobbágyokkal a földeken, részben a szegények iránti rokonszenv miatt. Amikor háború fenyegeti az országot, felajánlja szolgálatait nemcsak hálából, hanem azért is, mert a civilizált életet unalmasnak tartja. Elfogadja tehát az adott társadalmat, de megőrzi emlékezetében a természetesebb állapot emlékét, és mindenekelőtt a józan ész tisztelét, amely Bessenyei szerint ehhez feltétlenül hozzátartozik. Kiraka-

¹⁰ Uo. 76.

¹¹ Bessenyei György: *Tariménes utazása*, Bp., 1930, 102–103.

dés közelebb áll Rousseau természetes emberéhez, mint a vademberhez származását tekintve, de a voltaire-i útra lép, amennyiben integrálódik a társadalomba.

Bessenyeit befolyásolta Joseph von Sonnenfels, az osztrák felvilágosodás kitűnő elméleti írója, aki 1765-től kezdve *Der Mann ohne Vorurtheil* címen folyóiratot adott ki, amelynek főhőse egy Capa-Kaun nevű vadember, akiből filozófus polgár lesz. (Meg kell jegyezni, hogy Bessenyei maga is kiadott 1781-ben egy folyóiratot, amely átveszi Sonnenfels publikációjának a címét: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*.)¹² „Capa-Kaun ist ein Mensch – er soll ein Bürger werden – ein Bürger dieses Staats.”¹³ – írja Sonnenfels. Míg Bessenyeit elsősorban vallási kérdések foglalkoztatták, az osztrák szerzőt társadalmi és politikaiak. Csökkenteni akarja a társadalmi egyenlőtlenségeket, s meg akarja javítani az állam működését és a funkciók elosztását e korban, Rousseau és az osztrák kameralisták gondolatait használva fel.¹⁴

Az osztrák irodalomban megjelenik ekkor a csak félig vadember, a paraszt is, aki a maga együgyűségében a társadalom kitűnő bírálójának bizonyul. J. Richter parasztja – aki a Bécs melletti Eipeldauból származik – a *Die Eipeldauer Briefe*ben (1785–1797) a maga naiv módján sok igazságot mond el a fővárosról és annak társadalmáról.¹⁵

A lengyel irodalomban Ignacy Kraśicki *Doświadczyński Miklós kalandjai*¹⁶ című, 1776-ban megjelent munkájában egy lengyel nemest mutat be, aki egy fantasztikus szigetre jut el, ahol megismeri a természeti állapotot és az erkölcsök szellemében átneveli magát. Lengyelországba visszatérve földbirtokos és polgár lesz. Kraśicki nemcsak Voltaire *Candide*-jét olvasta, ahonnan az Eldorádó motívumot átvette, hanem Rousseau *Emiljét* is, amelynek nevelési eszményét alkalmazta. Munkája érdekes ötvözetet mutat fel: haladó gondolatokat vesz át,

¹² Erről: Kókay György: *Bessenyei György ismeretlen folyóirata*, Itk., 1967/1.

¹³ V. ö.: O. Bauer előadását, Actes du IIIe Colloque de Mátrafüred, Bp., 1977. 92–93.

¹⁴ Karl-Heinz Osterloh: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Lübeck–Hamburg, 1970.

¹⁵ Új kiadás: J. Richter: *Die Eipeldauer Briefe* (1785–1797) I–II. München, 1917–1918.

¹⁶ Új kiadás: Ignacy Kraśicki: *Mikolaja Doświadczyńskiego przy-padki*, Wrocław, 1972.

amelyeket összekapcsol a patriarchális lengyel viszonyok idealizálásával.¹⁷

Ezt a tendenciát megtaláljuk a magyar irodalomban is, mindenekelőtt Verseyhy Ferenc *Gróf Kaczaifalvy László, avagy a természetes ember* című regényében. Kaczaifalvy megcsömörölve a világtól, kivonul a természetbe, és rousseau-i nevelést ad fiának, aki később Indiába vetődik, és ott megismeri a primitív viszonyokat. Mikor sok viszontagság után hazatér Magyarországra, barátaival együtt a természetben él, és azt hirdeti: „Megtaláltuk mink. . . az igazságot és ezzel együtt a boldogságot. Mind a kettő oly szívben múlat, amely embertársát szeretni tudja”.¹⁸ A magyar író már „érzelmes románt” ír: megszelídíti a „természetes embert”, hiszen enyhíti a társadalommal szembeni kritikát, s az emberi kapcsolatokra teszi a hangsúlyt.

A természetesség kultusza magával hozza Magyarországon is a paraszt rokonszenves bemutatását. Elég megemlíteni, hogy Orczy Lőrinc, aki pedig a konzervativizmus egyik fő képviselője, a rousseau-i eszmények alapján tartja boldognak a parasztot *A szegény paraszt néphez beszéd* című írásában.¹⁹

Az orosz irodalomban is elterjed a vadember motívuma annál is inkább, mert – mint a lengyel esetében – itt is közvetlen a kapcsolat a francia filozófusokkal. 1781-ben P. I. Bogdanovics *Vadember aki nevet e világ tudományán és erkölcein* címen regényt jelentet meg, amely

¹⁷ Z. Sinko: *Le roman occidental dans la conscience littéraire de la Pologne des Lumières*, Varsó, 1974.

¹⁸ Verseyhy Ferenc: *Gróf Kaczaifalvi László avagy a természetes ember*, Bp., 1911. 284.

¹⁹ *A szegény paraszt néphez beszéd*ben írja:

Sok hasznos polgárból álló díszes község!
Kit betsül Bölts, meg vét udvari Nemesség,
Ó szegény paraszt nép! múltjon bosszúságod,
Hallgasd meg mutatom a' te méltóságod.

Ballgatagság téged', köz nép! meg gyalázni,
Te tudsz országodért mind élni mind halni,
De még más jó vagyon, ki benned tündöklök,
Melyly a' nemességbenn ritkán találhatik;
Szelíd ártatlanság te nálad meg vagyon,
Vétkek uralkodnak tsak a' gazdagokon,

közvetlenül Voltaire munkájához nyúl vissza. A regény hőse egy Acem nevű vadember, aki a világtól távol él, de elhatározza, hogy megismerkedik vele, s ellátogat „a legfelvilágosultabb állam” fővárosába. Tapasztalatai azonban keservesek. Szerelmétől eltiltják, mert nincs vagyona. Ami kevés értéke van, azt is elrabolja egy zsvány, aki a társadalom áldozata. Ezek után megátkozza ezt a világot, és visszamegy az erdőbe, mert a tigrisek és oroszlánok nem olyan félelmetesek, mint az emberek. Szeretne egy olyan országot találni, ahol mindezek a bűnök nem fordulnak elő, s ahol az emberek egyenlők. Bogdanovics nem írja le ezt az utópikus országot, talán azért, mert Oroszországban nem tudja elhittetni, hogy ilyen létezhet.²⁰

Az orosz irodalomban is kialakulnak a természet ölében élő nemes és paraszt idealizált képei. A. P. Szumarokov még azt állította, hogy „a mi egyszerű népünk képtelen bármiféle nemes gondolkodásra és érze-

Gazdagoknak a' kints jóra akadály,
Parasztnak jó erkölcs 's igazság osztálya.
A' Királyok bírnak roppant országokkal,
A Nagyok bírkóznak sok Méltóságokkal,
Te együgyü lévén a' fehért fehérnek
Mondod, embere vagy te ígéretidnek.

Mint tetszik én nékem paraszt egyenesség,
Kit el nem tsábított mostani veszettség!
Ennek darótz alatt a' szíve tündöklök,
Hasonló a' gyöngyhöz, ki sárban feneklik.
Sok te ditséreted jó lelkű parasztság,
Nálad lakik mulat még az ártatlanság.

Költeményes holmi egy Nagyságos Elmétől. Közre bocsátotta Révai Miklós, Pozsony, 1787, 226. és 230.

²⁰ A. Pozdneev: *Das Bauernthema in der Literatur des 18. Jahrhunderts*, Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts, II., Berlin, 1968. – L. Sztetlov: *A. N. Ragyiscsev i polityicseskije próceszki konca XVIII. veka.* – In: *Iz isztorii ruszkoi filozsofii XVIII–XIX. v.* Moszkva, 1952. 64–65. – G. Makogonyenko: *Novie matyeriali o D. I. Fonyizine i nyeizvesztie jivo szocsinyenija*, Russzkaja lityeratura. 1958. № 3. 137. – J. Lotman: *Der russische Aufklärungs-roman*, Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhundert, I., Berlin, 1963.

Voltaire oroszországi hatásáról: P. R. Zaborov: *Russzkaja lityeratura i Volter. XVIII-pervaja trefy XIX veka*, Leningrád, 1978.

lemre”. N. M. Karamzin a *Szegény Lizában* már ennek ellenkezőjét bizonyította, s az egyszerű nép tiszta és nemes érzelmeit állította szembe az uralkodó osztály tagjainak képmutatásával. A. N. Ragyiscsev tovább megy, bár maga is dicséri a természetességet, jóságosságot és erkölcsösséget, nála a paraszt elsősorban lázadó ember. Híres, *Utazás Szentpétervárról Moszkvába* című elmélkedésekkel teli írásában a paraszti társadalom jogaiért száll síkra a haladás nevében. Ragyiscsev nem ért egyet Rousseauval a természeti állapot kérdésében. „Az ember társasági életre született – írja – . . . Oh Rousseau, mennyire félrevezetett a Te határtalan érzékenységed!”²¹ Az orosz felvilágosodásnak e forradalmár képviselője nem akarja, hogy az emberek kivonuljanak a társadalomból, ellenkezőleg, a társadalmat akarja megváltoztatni, hogy az emberek emberségesen élhessenek benne. Lényegében ugyanazt a következtetést vonják le Voltaire és Rousseau gondolataiból a francia polgári forradalom legradikálisabb képviselői is.

A vadember nemcsak jelképként jelenik meg Európának ebben a részében, hanem valóságos személyként is. Ismét a magyar példát vesszük alapul. Az Orpheus, Kazinczy folyóirata, az 1790-es év Kos’há-
vában leírást közöl Fronius Mihály tollából, amelynek címe: *Eggy Erdélyben Brassó körül 1781-ben talált Vad-embernek le-írása*. Azzal kezdi, hogy „nincsen semmi a Természetben, a’ melyet a Philosophiai Szemlélő érdemtelennek állíthasson figyelmetesebb megtekintésre.” Ilyennek tartja „a’ vadon-leltt emberek’példáit” is. Ezek – szerinte – „egészen el-foglalhatják a’Természet’vizsgálót, a’Philosophust, és az emberiség Histographusát. – A’Természetvizsgáló itt az emberi nemnek reménytelen ki-fajzására akad; – a’Philosophus rést talál a’Psychológiá-nak leg-titkosabb rejtekeibe bé-pillantani; – az Emberiség Historiographusa pedig belőlle világosságot kap a’legnyomósabb tapogatásaira; – nekünk pedig, a’kik szorosan sem egyik, sem másik rendiben nem tartozunk a Tudósoknak, alkalmatosságot ad a’társasági élet igaz betsinek érzésére”.²²

1781-ben egy brassói román az erdőben felfedezett egy vadembert, akit azután mutogatott a városban, mint valami furcsaságot, s Fronius a következő képet adja róla: „Termete középserű nagyságú vala, tekin-

²¹ *Polnoje szobranie szocsinyenüj*, II. 57. Idézi T. Witkowski: *Radiš-čev und Rousseau*, Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts, Berlin, I. 1963. 138–139.

²² Orpheus, Kassa, 1790. I. köt. 204–205. Fronius Mihály (1727–1799) brassói főbíró volt, aki a század közepén a jénai és hallei egyetemen tanult. Összegyűjtötte és kiadta az erdélyi szász városi jogra vonatkozó iratokat.

tete vad, szemei méljen bé-esettek, és szilajon forgók; homloka nem dombos, hanem béhorpadtt; rövid és bé-nőtt; hajai szürke színűk, mint a'hamu; szemöldöke sertés, 's szemei felett le-fityegő; orra pisze és bé-lapúltt; szája fel-tátott, és azon a lélekzetet nem szívta, hanem hörbölte, nyaka fel puffadt, 's gégéje táján gelyvás forma, nyelve nehezen forgó, szája előre nyúló, ortzája inkább bé-esett mint gömbölyű, 's szintén úgy mint az egész képe, motskossárga színnel bé-futott."²³ Ez a külsőleg visszatartó ember beszélni nem tudott, és ahogy a szerző mondja, „nem lehetett az értelemnek benne semmi munkáját sejdíteni”. Mindez ellentmond La Condamine *Histoire d'une jeune fille sauvage* című munkájában leírtaknak. A brassói vadember semmi iránt nem mutatott érdeklődést, még az asszonyok vagy a muzsika iránt sem. Három év alatt sem tanult meg semmit és csak az elemi életszükségeit elégítette ki.

Fronius a leírás végén így kiált fel: „Jámbor Jean Jaques Rousseau, nem fojthatom-meg magamban azt a' bosszankodást, a'mellyet a' te álmodozásod támaszta, azt állítván, hogy azok a'boldog Halandók, a'kik magokat a'társasági élet kebeléből erdőségekbe vonják. Tekinthetél volna erre a'Nyomorúltra, s meg láttad volna, mennyivel bódogabb a'Te állapotod az övéénél. Ha igaz az, hogy az értelem bírása emel bennünket fellyebb a'barmoknál, úgy az is igaz, hogy az tsak a'társaságos élet kebelében léphet óhajtott tökéletességre; eggy olyan társaságos élet kebelében, a'mellynek tagjai az értelemmel tökéletesen bírnak”.²⁴

Az erdélyi vadember esete belekerült a témáról szóló európai irodalomba, és táplálta azt a vitát, amely a természet és társadalom viszonyáról, illetve az ember nevelhetőségének kérdéséről szólt. Michael Wagner 1794-ben Bécsben megjelent könyvében feltehetőleg Fronius tudósítása nyomán ismerteti a történetet.²⁵

Az európai vadember szépirodalmi téma is, s különösen az Kaspar Hauser esete, amely a 19. század elejétől K. Gutzkowtól, J. Wassermann-on keresztül máig, P. Handkeig foglalkoztatta a német irodalmat, de találunk hivatkozásokat rá a francia irodalomban is.

A felvilágosodás közép- és kelet-európai képviselői – nemesek és polgárok egyaránt – elutasítják Rousseau történetfilozófiáját, a romantika érti csak meg a természethez való visszatérés eszméjét, az érzelmesség szel-

²³ Orpheus, Kassa, 1790. I. 208.

²⁴ Orpheus, Kassa, 1790. I. 216–217.

²⁵ M. Wagner: *Beiträge zur philosophischen Anthropologie*, Wien, 1794.

lemében. Ekkor már a „vadember”-ből „természetes ember” lett, s elveszti közvetlen politikai funkcióját.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a francia forradalom előtt a vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában is alkalmas volt arra, hogy segítségével a szépirodalom elítélje az elmaradt politikai-gazdasági-társadalmi viszonyokat, és különösen a vallási fanatizmust. Az írók többsége a voltaire-i utat járta, tehát a vadembert a társadalom tagjává tette, s azt remélte, hogy természetessége, tiszta erkölce és józan esze reformokat indíthat el. Ezek az írók elutasították a természeti állapot idealizálását, bár – mint Bessenyeinél láttuk – e tekintetben álláspontjuk ellentmondásos, nem kis mértékben az emberről alkotott pesszimista kép következtében. Általában nem vonják kétségbe, hogy az ember jobbítható, s éppen ezért elítélik a rousseau-i felfogást, vagy legalábbis annak leegyszerűsített változatát. Rousseau egyébként nem az eredeti, természeti állapot dicsőítésével hat, hanem sokkal inkább az *Új Héloïse* utópiájával, amelyet konzervatív írók is elfogadnak a patriarchális állapotok eszményesítése érdekében. A haladó szelleműek a rousseau-i polgári értelemben mélyítették el azt a társadalombírálatot, amelyet Voltaire elkezdett. A romantika a tiltakozást a társadalomból való kivonulás formájában általánosítja. A tényleges vadember megjelenése a 18. század végén még riasztólag hat a filozófusok híveinél, a romantikusok azonban a természet és a társadalom közti ellentmondást fejezik ki vele. Egyébként Közép- és Kelet-Európában a romantika természetes embere egyre inkább a betyár vagy a cigány lesz, aki a teljes szabadság képviselője.

Ebben a vázlatos áttekintésben arra törekedtem, hogy a motívum sokféle felhasználását és a különböző hatások kevert jelentkezését mutassam be Közép- és Kelet-Európa néhány irodalmában. Az olvasmányélmények sok megnyilatkozásával is találkozunk ezekben az irodalmakban, de az igazán értékes alkotások arra utalnak, hogy a vadember motívumát mindenekelőtt a társadalom erkölcsi megjavítására akarják felhasználni, bár némelyek radikálisabb elképzelésekhez is eljutnak, többen a patriarchális állapotokat eszményítik. Az árnyaltabb elemzés több változatot is bizonyíthatna, de fejtegetéseink talán elegendők annak illusztrálására, hogy egy motívum felhasználása mennyire függ nemcsak a kibocsátás, hanem a befogadás körülményeitől is. Ez a példa azt is bizonyítja, hogy amennyiben megvannak a befogadás minimális feltételei és a kommunikáció lehetőségei, egy-egy kor uralkodó gondolatai olyan társadalmakban is elterjednek, amelyek lényegesen különböznek a kibocsátó országtól.

Ez a vadember-jelkép vázlatos vizsgálatának módszertani következtetése.

KÖPECZI BÉLA

TERMÉSZETSZEMLELET A KORAI FELVILÁGOSODÁS IDŐSZAKÁBAN*

A természet a 18. század eszmétörténetének kulcsfogalmai közé tartozik. A tudományos ismeretek bővülése nyomán új formában vetődik föl az ember és az őt körülvevő anyagi világ kapcsolatának kérdése. A magyar felvilágosodás történetében Bessenyei, majd Csokonai fogalmazza meg a legmagasabb szinten ezt a témát. Akkor azonban, amikor a magyar felvilágosodás hazai előzményeit kutatjuk, nem érdektelen annak a megvizsgálása sem, hogyan mutatták be a természetet a 18. század korábbi periódusainak magyarországi szerzői. Célunk az, hogy fölvázoljuk ennek a természetábrázolásnak néhány alapvető – mitologizáló, fiziko-teológiai, valamint moralizáló – típusát, s hogy érzékeltessük a demitizálásnak, illetve a laicizálódásnak azt a lassú folyamatát, amelyik majd a felvilágosodás évtizedeiben fölgyorsulva, Csokonai filozófiai költészetében éri el csúcspontját. Figyelmünk elsősorban az 1740-es évektől az 1770-es évekig tartó időszakra irányul, bevezetésként azonban ennél korábbi szakaszra is utalnunk kell.

1. A 18. század nemesi műveltségére hosszú ideig jellemző latin nyelvű barokk poézis a természetben mitológiai erők tevékenységét ábrázolja. A művek szerzői – többnyire katolikus egyházi személyek – természetesen nem hisznek a megjelenített antik istenekben, ez utóbbiaknak a szerepeltetése a római költészetből (főleg a legfőbb mintaképnek tartott Ovidiustól) átvett konvenció. Mint szervező elem azonban rendkívül fontos, hiszen még a tájakat bemutató művekben sem a természeti jelenségek alkotnak rendszert, hanem a mitológiai történés: az anyagvilágban végbemenő folyamatokat az istenek életének egy-egy fordulata teszi érthetővé. Ennek a természetábrázolásnak a legjellegzetesebb példája Schez Péter bécsi születésű jezsuitának *Metamorphosis Hungariae* című munkája, amely még 1716-ban jelent meg, népszerűségét azonban a század közepén is megőrizte, számos utánpótló, követője akadt, 1768-ban pedig németre is átdolgozták.¹ Szörényi László mutatta ki, hogy a műben fölvonultatott, rendkívül zsúfolt mitológiai apparátus meghatározott logika szerint rendeződik el, amelynek célja:

*Elhangzott a Társaság soproni vándorgyűlésén 1978. május 20-án.

¹ Ld. Jákó Károly: *Fejezetek a magyarországi XVIII. századi latin epikából*. Bp., 1913, ill. Lukács István: *Metamorphosisok a XVIII. század hazai irodalmában*. Bp. 1944.

bebizonyítani a Habsburg dinasztia jogát a magyar föld feletti uralomra.²

Milyen formában jelennek meg a természet erői Schez költeményében? Példaként a harmadik énekből idézünk. A *Metamorphosis*-nak ebben a részében Ister, a Dunát megszemélyesítő isten, születésnap lakomát ad. Éppen ekkor vadászik a közelben Hunna, aki halálra sebez egy szarvast. Az állat Ister lakomájának a színhelyére zuhan. A folyam-isten szégyenszemre csak verejtékes erőfeszítés árán tudja odébb vinni a nagy riadalmat okozó tetemet. Ezért azután bosszút akar állni Hunnán, s mikor a vadászatot befejező nimfa – akit Jupiter később majd Magyarország termékeny földjévé változtat – leheveredik a folyó partján, Ister megpróbálja őt vízbe fojtani:

Continuo vires, quibus irruat, advocat urnae.
 Litore de gemino flumen in arma rapit.
 Quae simul ut veniunt, de ripis evomit undas,
 Molliter in duro, qua cubat Hunna toro.
 Memento citius liquidus furor occupat oram,
 Tota superfusus contumulatur aquis.
 Hunna sopore gravis, simul alto condita fluctu,
 Diluvii furias, quam sciat, ante bibit.
 Surgere ter pugnat, pugnantem deprimit unda.
 Nequidquam sub aquis vincere certat aquas.

Geréb László fordításában³:

Nyomban támadvást szólítja a medre erőit,
 fegyverben híván partja között a folyót.
 Jöttek a hullámok, s ő feltorlasztja a partról,
 merre a zord nyoszolyán Hunna pihen szeliden.
 Pillanat, és a dühös nedvek ki a partra tolongnak,
 és a feláradt víz parti szegélyre kiönt.

² Szörényi László: *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata. Az „Irodalom és felvilágosodás” című kötetben* (Szauder J. és Tarnai A. szerk.), Bp., 1974. 602.

³ Ld. Nyilas Márta: *Pest-Buda a 18. század költészetében*. Bp. 1961. 72.

Hunna az álomtól kábult – a habok hogy elérik,
 még mielőtt tudná, már megitatja a víz.
 Felkél háromszor, küszködve, de újra leroskad;
 harcol a víz ellen, bárha előnti a víz.

Az idézett sorok valós magva egy, a partot pusztító áradás. Ezt azonban a költő a mitológia szintjén, mozgalmas barokk csatajelenetként mutatja be, a táj összetevőit megszemélyesíti, s csodálatos erejű lényekkel azonosítja. A természet az istenek cselekedeteinek van alárendelve: a víz kiáradása és a hullámok torlódása Ister haragját fejezi ki. A szóképek is inkább a lelkiállapotot hangsúlyozzák, mint a fizikai folyamatot: a magyar fordításban olvasható „dühös nedvek” helyett például az eredetiben „liquidus furor”, vagyis „folyékony düh” szerepel. A szerző tehát inkább a mitológiai történetre és az abból kibontakozó tanulságra irányítja figyelmünket, mintsem a tájra vagy annak természeti jelenségeire.

A 18. század első felében uralkodó barokk ízlés, az Ovidiust utánzó latin nyelvű költészet erőteljesen hatott Haller Lászlóra is, akiről tudjuk, hogy Ovidius *Átváltozásainak* jelentős részét átültette magyarra.⁴ *Télémaque*-fordításában azonban a mitologikus témába illeszkedő természetábrázolásnak egy másik változata jelenik meg, amely már nem a *Metamorphoses*, hanem az *Odüsszeia* természetleírásainak a nyomán halad. Homérosz például így mutatja be Kalüpszó lakhelyét⁵:

Mélyölü barlangjának előtte, körül, buja széles
 szőlőtőke virult, gyönyörű fürtök borították.
 Tisztafehérvízű forrás négy folyt sorban előtte,
 jó közel egymáshoz, s kanyarogva ez erre, az arra.
 Körben a zsenge mezők violával, petrezselyemmel
 tarkállottak.

(Devecseri Gábor fordítása)

⁴Döbrentei Gábor: *Gróf Haller László*. Erdélyi Muzéum VI. füzet, 1817. 177.

⁵*Odüsszeia*, V. 68–73.

Uguyanez Fénelonnál, illetve Haller Lászlónál⁶:

Elle [= la grotte] était tapissée d'une jeune vigne qui étendait ses branches souples également de tous côtés. Les doux zéphirs conservaient en ce lieu, malgré les ardeurs du soleil, une délicieuse fraîcheur; des fontaines, coulant avec un doux murmure sur des prés semés d'amarantes et de violettes, formaient en divers lieux des bains aussi purs et aussi clairs que le cristal [...].

Oldalai pedig gyöngye szőlő tőnek fel-nevelt ágocskáival bé-borítottak, mellyeknek gerezdjei egyenlő rendbe osztatván a' leveleknek zöldségét különböző színekkel ékesítették. A' gyöngén lengedező szellő a' napnak hévségét mindenkor enyhítette. A' kedves csörgéssel folyó eleven források sok-féle virágokkal ékesítettet pátison való folyásokkal külön-külön tiszta fürdő helyeket készítettek.

Haller igen szabadon fordít, de még így – és a görög–francia, majd francia–magyar szövegáttétel után – is átsugárzik mondatain a homéroszi táj költői szépsége. Mitológiai környezet ez is, de már nem az Ovidius-epigonok zsúfolt és fárasztó mondavilága; nagyobb szerepet kap benne a gyönyörködtető tájfestés. A dekoratívan burjánzó környezet-rajz pompája még megfelel Haller (Gyöngyösön is formálódott) barokk ízlésének, bensőséges derűje ugyanakkor már a rokokó nemesi költészet tájleírásait készíti elő. Az első magyar *Telemakus* sikerét, három további kiadását számos tényező segítette: valószínű, hogy irodalmunkban új szint képviselő természetleírásai is ezek közé tartoznak.

2. A 17. század végétől Európa különböző országaiban egyre gyakrabban jelentkeznek olyan filozófiai irányzatok, amelyek megpróbálják összeegyeztetni a természettudományok új eredményeit a teológiával, sőt, megkísérlik azokat a hittételek bizonyításának szolgálatába állítani. Ez a törekvés vezérli Leibniz monadológiáját, Wolff kozmológiáját, főképpen pedig Derham (német fordításban a 18. század közepétől nálunk is forgatott) fiziko-teológiáját. Ismeretes, hogy Voltaire a *Candide* első fejezetében Pangloss tudományát metafiziko-teologokozmolo-nigológiának nevezi, amiből a „nigológia”⁷ egyszerűen „ostobaság”-ot jelent. A *Candide* keletkezésének, illetve az *Enciklopédia*

⁶ Haller László: *Telemakus bujdosásának története*. Kassa 1758². 3–4.

⁷ A „nigaud” (ostoba) szóból.

publikálásának idején Franciaországban valóban túlhaladott álláspont a fiziko-teológia, Magyarországon azonban ugyanebben az időben még jelentős szerepet játszik a korai felvilágosodás folyamatában. Nálunk ugyanis – hitvédelmi funkciója mellett – hozzájárul a teológiai műveltségnek természettudományos ismeretekkel való gazdagításához.⁸

Ez a szándék érvényesül késő-barokk kegyességi irodalmunk érdekes alakjának, Szőnyi Benjáminnak a munkásságában is. Szőnyi ismerte Derham *Physico-Theologia*jának 1730-as hamburgi német kiadását⁹, a janzenista Charles Rollin-nek pedig ugyancsak fiziko-teológiai célzatú munkáját, *Gyermekek' Fisikája* címmel, ő ültette át magyarra.¹⁰ Költészetének alapgondolata is az, hogy a természetben közvetlenül kimutatható a teremtő Istennek mindent célszerűen elrendező tevékenysége. Schez Péter és Haller László műveivel kapcsolatban még csak természetábrázolásról beszéltünk, amely egy – valójában el nem hitt – mitológiai fikció köré csoportosul, Szőnyi Benjámin írásaiban viszont az élő és az élettelen világ bemutatott jelenségei egy ideológiai koncepció erővonalaiiban helyezkednek el, ezért az ő esetében már nem csupán természetábrázolásról, hanem természetszemléletről van szó. Nevezetes énekeskönyvének, a *Szentek Hegedűjének* XXXIX. éneke például *Az Istennek a' Természetben lévő munkáiról* címet viseli.¹¹ Tulajdonképpen a 8. zsoltár átköltése, a Szenci Molnár Albertnél olvasható kilenc strófa helyett azonban itt negyvenkettő áll. A bővítések többek között az égitestek mozgásának törvényeiről, a vadállatok és a madarak életmódjáról, a domborzat és a folyóvizek összefüggéséről szólnak. Még a legkisebb élőlények is a teremtő nagyságát bizonyítják:

Nem szégyen szólnunk Tetüről, balhárul,
Mert bizonyságok Isten hatalmárul:
E világ őket el-nem vesztheti,
Bár minden erejét réa veti.

⁸ A fiziko-teológiának az 1780-as, 1790-es években betöltött – a korábbiaktól több szempontból eltérő – eszmetörténeti funkciójával, vizsgálódásunk időhatárai miatt, nem foglalkozunk.

⁹ A *Gyermekek' Fisikájában* pl. már a címlap hátoldalán utal rá egy megjegyzésben.

¹⁰ Pozsony 1774. Rollin szóbanforgó műve tulajdonképpen csak egy fejezete *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres* c. terjedelmes pedagógiai értekezésének.

¹¹ Az 1762-es (első) kiadásban a 92–97. lapon.

Ezek munkára ébreszik a' Restet,
Menten meg-szállják a' rosz tunya Testet,
Faraót meg aláza ezekkel,
Héródest tsapá Isten Tetvekkel.

Pók, Méh, Sellyembogár mint kis Mesterek,
Mit téznek? tsudálhatták az emberek,
Az Hangyához küldetünk tanulni.
Bizony méltó rájtok el-bámolni.

Buffon ironikusan „rovarteológiá”-nak nevezte az effajta elmefuttatásokat, a rovarok csodálatos életmódjának tanulmányozása azonban sokáig kedvelt témája volt a fiziko-teológia művelőinek: Derham és Pluche abbé is hosszan értekezett róluk. Már utaltunk arra, hogy ez a természetszemlélet a teremtett világ célszerűségét hangsúlyozza, így alapvetően teleologikus jellegű. Szőnyi szerint például a tenger vize azért sós, hogy meg ne bűdösödjék, a fenevadak azért alusznak nappal, hogy az emberek bátrabban jár hassanak-kelhessenek, sőt:

Ezek kevesebbet-is fajzanak,
Hogy embernek kevesebbé ártsanak.

A katolikus Molnár János 1775-ben megjelent *Pásztor-ember* című munkájának ugyancsak az a célja, hogy a természet jelenségeit bemutattva, olvasóival fölismeresse a teremtő nagyságát. Elmagyarázza a Nap helyzetének és az évszakok változásának a kapcsolatát, a szívdávány és a villám keletkezésének folyamatát^{1 2}, könyvének legnagyobb részét pedig – Buffon-nak és másoknak a műveire támaszkodva – a különféle állatfajok bemutatásának szenteli. Buffon részletes állatleírásai az egyes fajoknak először a természetét (portrait moral-ját) ismertetik, majd külső megjelenésüket, végül az életmódjukat. Molnár könyvének jóval rövidebb fejezetei mindebből csak egy-két gondolatot vesznek át, azokat is főként a portrait moral-ra vonatkozóan. Az oroszlánról például megállapítja, hogy „a' természete [...] bizonyos nemes bátorságot, 's kegyességet mutat; 's hogy aprólék ellenséggel meg-nem méltóztatik ütközni”^{1 3} (az eredetiben: „son courage [est] magnanime, son naturel sensible. On l'a vu souvent dédaigner de petits ennemis [...]”) – de hamarosan rátér a különböző antik és újabb szerzőknek az oroszlánok-

^{1 2} A villámokat még nem Franklin felfedezéseinek a nyomán!

^{1 3} *Pásztor-ember*, 118.

ról szóló érdekes történeteire (köztük Androclus históriájára). Molnár János műve tehát összehasonlíthatatlanul alacsonyabb, anekdotázó szintet képvisel, mint Buffoné, pedig az enciklopédisták még ez utóbbit sem tartották igazi tudósnek. A rovarokról szóló részben¹⁴ azután Molnár teljességgel magáévá teszi Pluche abbénak Buffon által is elvetett „rovarteológiai” szemléletét.

A *Pásztor-ember* érdekességét elsősorban az biztosítja, hogy nemcsak a természettudományt próbálja a késő-barokk hitvédelem szolgálatába állítani, hanem egyúttal a rokokó által kedvelt pásztorköltészet tematikáját is. Ábel, Jákob, Dávid, a betlehemi pásztorok és Jeanne d'Arc („az Aureliai Vitéz leányzó”) példájával bizonyítja, hogy a pásztorok élete kedves az Isten előtt – de csak akkor, ha ellenállnak a restség meg a szerelem kísértésének.¹⁵ Az egyházi és a világias erkölcs konfliktusa a magyar nemesi rokokó alapvető problémáját jelenti¹⁶, Molnár János azonban még kategorikusan elutasítja a világiasság gondolatát.

3. A természetábrázolás demitizálásában, illetve a természetszemlélet laicizálódásában jelentős szerepe van a nemesi rokokó világkép kibontakozásának. Ami a mitológiát illeti, továbbra is számos antik isten, faun, szatír, najád és nimfa bukkan fel a költeményekben. Mivel azonban a rokokó idegenkedik a monumentális barokk konstrukcióktól, az említett szereplők már nem valamiféle kozmikus történés keretében lépnek elénk, hanem az ember által megfigyelt természeti jelenségek díszítő elemeivé fokozódnak le. Schetz Péter gigászi harcot vívó hőseivel szemben Faludi mitológiai alakjai (*Az Erdő* című költeményben) legfeljebb trombitálnak, ásítanak, vakaródnak, az orrukat fújják, mosdóvizet készítenek, fejnek, legeltetnek, beszélgetnek és táncolnak – egyszóval: emberi méreteket öltenek. A rokokó természetábrázolásban tehát háttérbe szorul a mitológia strukturáló szerepe: funkcióját a tájban gyönyörködő ember megfigyeléseinek egymásutánja veszi át, a csodás elemek már ennek rendelődnek alá. A szemlélődő ember fontosságának megnövekedése egyúttal az első lépést jelenti a természetszemlélet laicizálódása felé. Késő-barokk fiziko-teológiai irodalmunk alap-

¹⁴ 179. kk.

¹⁵ 208–212. (Jegyezzük meg, hogy Faludi pásztorai e kísértésnek már nem mindig állnak ellen; ld. IV. eklogáját.)

¹⁶ Ld. Szauder József: *Faludi Udvari embere*. Bp. 1942., ill. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*. Bp. 1976. Bevezetés és VII. fejezet.

képletét még úgy vázolhatnánk, hogy létezik egyfelől a természet, másfelől Isten, s a természetből megszámlálhatatlan nyíl mutat Isten felé. Rokokó nemesi költészetünkben Isten és a természet mellett mintegy harmadik tényezőként jelenik meg az ember a maga elmélkedéseivel, morális töprengéseivel.

A folyamat már meglehetősen korán, Ráday Gedeonnak állítólag 1735-ből származó, *Tavaszi estve* című versében tetten érhető. A hangelatos alkonyati séta részletes leírását – ahol egyébként csak elvétve fordulnak elő mitológiai lények – Ráday „a mindenség Atyja”-nak magasztalására használja föl, e magasztalás azonban szoros egységbe kapcsolódik saját lelkiállapotának bemutatásával¹⁷:

Hogy kevésé elszélesszem a nappali gondokat,
Kisétáltam az erdőre: boldog Isten! mely sokat
Láték, a mi szent neved dicsérésére indíta,
S már a bennem elalvó kis szikrához tüzet szíta.

A mű erős szubjektivitására utal az egyes szám első személyű igealakoknak, a felkiáltásoknak és a tanakodó kérdéseknek a gyakorisága. Egy csodálatosan szép, de elfutó patak látványa az élet mulandóságára emlékezteti a sétálót¹⁸:

Boldog Isten! mi az ember! s mi az ember élete?
Van is, nincs is, mint az árnyék, úgy elnyargal gyors hete,
Mint ez a csörgő patak. Jaj hát, oh gondolatlan lélek,
Hogy fogy így el a világ fényvesztése? bizony félek

S tartok tőle, hogy megbánod, mikor a nem várt halál
Mint a lesbe vont ellenség kicsap, rád üt s lekaszál.

A költeménynek ez a tájleírásból töprengésbe átváltó második része már a Németh G. Béla által önmegszólítónak nevezett (s lényegénél fogva az ember intellektuális vívódását kifejező¹⁹) verstípusnak a sajátosságait mutatja.

Faludi Ferenc költészetével kapcsolatban irodalomtörténeti köz-helyszámba megy természetábrázolásának idillikus volta, rokokó bája:

¹⁷Gróf Ráday Gedeon összes művei. Összegyűjtötte s bevezette Váczy János. Bp. 1892. 49.

¹⁸I. m. 51–52.

¹⁹Németh G. Béla: *11 vers*. Bp. 1977. 17.

Királyi multság erdőkbenn sétálni,
 Árnyékos útszáin fel 's alá járkálni:
 Fülemülék' éneklésén,
 Gyenge szellők legyezésén,
 Örömet nevelni,
 Kedve szerint élni.²⁰

Faludi leírásait már nem terheli a természet okának, keletkezésének és céljának a kifejtése, a teológiai és a kozmogóniai szempontokat kirekeszti belőlük. A világ múltja és eljövendő célja helyett a jelenvaló pillanatok törekeny szépségére figyel s arra, hogy mi az ember viszonya ehhez a szépséghez. Orczyéval több ponton érintkező patriarkális nemesi felfogása a városi életformával szemben a természetes élet boldogságát hangsúlyozza. Az *Erdő* című versének szereplői

...Így járnak az erdő dolgát,
 Ide semmi gond nem fér:
 Itt találja nyugodalmát,
 A' kit bú, és bánat vér.

Isten hozzád, Város! azért,
 Boldog, a' ki ide tér:
 Multságért, vig óráért,
 Senki vámot itt nem kér.²¹

A várostól való elfordulás hirdetésében nem kell feltétlenül Rousseau hatását látnunk: a rokokó irodalom egyik igen kedvelt témájáról van szó. Érdekes viszont, hogy Csokonainál, akinek a műveiben a természetbe való visszavonulás már kétségtelenül összekapcsolódik Rousseau eszméivel, Az *estvében* a Faludi-féle „senki vámot itt nem kér” motívuma is visszatér.²² Hasonlóképpen megtalálható Faludinál a Csokonai által *A tihanyi ekhóhoz* című versben megrajzolt remetesorsnak a képe is, az előkelő világ megtagadásának és a természetbe való végső beleolvadásnak a gondolatával:

²⁰ A' *Tavaszi*. Ld.: *Faludi Ferentz' Költeményes Maradványai*. Első kötet. Győr 1786. (A továbbiakban: KM) 25.

²¹ KM 52.

²² Ld. a „Te vagy még egyedül, óh arany holdvilág” kezdetű részt.

A' kemény kő sziklák' kietlen kebelébenn,
 Járatlan barlangok' el rejtett mély öblébenn,
 A' vadon erdők közt találtam kedvemet,
 És lelkem ki hültig itt töltöm életemet.

A' büszke szín világ sétáljon fris bársonybann,
 Egy kevés rongygyal is bé érem én azonbann:
 Ma hónap a' kígyók fel bontják testemet,
 Az apró férgetskék el osztják béletemet.^{2 3}

A rokokó nemesi költőnek a természet iránti patriarkális nosztalgiája magától értetődően messze áll még Csokonai szövegének plebejus társadalmi töltésétől, képanyaguk azonban rokonvonásokat mutat.

Faludinak Vergilius mintájára írt (s a barokk pásztorköltészet hagyományaiából is merítő) eklogái ugyancsak természeti környezetben jelenítik meg az ember örömeit és gondjait. Különösen érdekes az *V. Pásztor ének*, amelyben a jezsuita rend feloszlatása miatt személyes válságba jutott költő korábban derűs képeit sötét tónus váltja föl, addigi értékrendjének megingását a világ harmóniájának megbomlásával fejezi ki:

Fel fordúlt a' világ, el törött tengelye,
 Régi járásának se nyoma, se helye.
 A' hegyek költöznek, a' sütő nap meg áll.
 A' föld körülötte kerengőbe járkal.

 Bűdös már a' rózsza, méreg az orvosság:
 Zászlót emel, tombol a' gonosz ravaszság.
 Fehér már a' holló, fekete a' hatytyú;
 Másnak örökébe száll a' hitván fatytyú.^{2 4}

Nyilvánvaló, hogy itt nem a természet objektív folyamatai érdeklik elsősorban Faludit, bár utal arra, hogy az egyház a 18. században a heliocentrikus világkép kérdésében is megváltoztatta álláspontját. A Galileit elítélő határozat visszavonására egyébként – 1757-ben – épp egy olyan periódusban került sor, amikor a jezsuitákat már egyre inkább háttérbe szorították az oktatásban.^{2 5} Faludi tehát nem vélet-

^{2 3} A *Remete*. KM 63–64.

^{2 4} KM 120., 121.

^{2 5} Ld. Tarnai Andor megállapítását az irodalomtörténeti kézikönyv 2. kötetében, 553.

lenül kapcsolja össze a rendjének sorsán érzett fájdalmát azzal, hogy a Nap megáll, a Föld pedig keringeni kezd. A vers fókuszában azonban nem ez a természettudományos probléma áll, hanem egy életfelfogás válsága, s a költő ezt az erkölcsi vívódást vetíti bele az élő és az élettelen világ jelenségeibe.²⁶ Természetszemlélete még nem filozófiai, hanem moralizáló jellegű, ez a moralizáló felfogás azonban már inkább az ember helyét keresi a világban, mint Istenét. Az erkölcsi szempontnak a természet ábrázolásához viszonyított elsődlegessége különben minden bizonnyal hozzájárul Faludi tájleírásainak több kutató által hangsúlyozott díszletszerűségéhez, staffage-jellegéhez.²⁷

*

A 18. századi természetszemlélet laicizálódásának folyamata – mint ahogy azt Szauder Józsefnek *Az estve és Az álom keletkezéséről* írt alapvető tanulmánya bemutatta – Bessenyei, majd főként Csokonai munkásságában teljesedik ki.²⁸ A mitologizáló, a fiziko-teológiai és a moralizáló megközelítés után ekkor bontakozik ki a filozófiai természetszemlélet, amelyre már közvetlenül hatnak a francia felvilágosodás eszméi. Az ovidiusi, az ószövetségi-zsoltáros, illetve a theokritoszi-vergiliusi hagyományok után költészetünkben megjelenik a lucretiusi modell. *Az estve és Az álom* Csokonaija számára a természet már nem transzcendens erők érvényesülésének a színtere vagy egy morális életfelfogást tükröző jelkép, hanem saját törvényekkel rendelkező, organikus rendszer, amelybe az ember is beletartozik.

VÖRÖS IMRE

²⁶ Érdekes egybevetni ezzel a *Téli éjtszakák* negyedik fejezetének azt a szép részletét, amelyben a trónjáról elűzött Dardanus király a szerencse forgandóságát – Faludi kedvelt témáját – az évszakok, az árapály, a Nap, a Hold és az időjárás változásaira hivatkozva próbálja megmagyarázni vele együtt bujdosó leányának. Révai Miklós kiadása, Pozsony 1787. 91–92.

²⁷ Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom – világirodalom*. Bp. 1961. I. 364. – Baróti Dezső: *Írók, érzelmek, stílusok*. Bp. 1971. 65.

²⁸ Szauder József: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 220–269. A fiziko-teológiai irodalomnak Csokonaira való hatásával kapcsolatban ld.: i. m. 225. kk. A Szauder József által vizsgált két vers végleges szövegének kialakulásához „az út a fiziko-teológián és annak megtagadásán át vezet” (i. m. 242.).

VITA

JUHÁSZ GYULA „HORÁCI”, ILLETVE VERGILIUSI SORÁRÓL

VÁLASZ PÉTER LÁSZLÓNAK*

Amikor megköszönöm Péter Lászlónak közleményemhez (*Juhász Gyula „horáci sor”-a József Attilához*, It. 1977/2. 491–493.) tett megjegyzéseit, helyesbítését, kiegészítését, szabad legyen hivatkoznom cikkem kezdő mondataira. Nem Juhász Gyula-kutatóként, hanem szülőként ragadtam tollat – az általános iskolák 8. osztálya számára készült *Irodalmi Olvasókönyvet* nézegetve – az irodalmi igazság védelmében.

Nem az idézett „horáci sor” *„Durate et vosmet rebus servate secundis” Tartsatok ki és őrizzétek meg magatokat a jobb jövőnek* – használati körét vizsgáltam Juhász Gyula életművében. Péter László hívta fel a figyelmemet, hogy hol és hányszor alkalmazza a kedvelt „horáci sor”-t Juhász Gyula. Minthogy a szakirodalom – pontosabban Szalatnai Rezső¹ – már tisztázta a sor szerzőjét, helyes lett volna az általános iskolák 8. osztálya számára készült *Irodalmi Olvasókönyv* 11. kiadásában az elég bőséges lábjegyzetben *Vergilius* nevét, mint a sor szerzőjét megemlíteni. Fontosnak tartom ezt azért is, mert a legfrissebb kutatási eredmények nem jutnak el a tanulókhöz, de még igen sokszor a szaktanárokhoz sem (a „horáci sor” helyesbítése 13 éven keresztül nem került be a tanítandó anyagba!), a 8. osztályos irodalomkönyvet viszont minden tanulónak és tanárnak kézbe kell vennie, hogy tanulja, ill. tanítsa azt. Ezért talán mégsem volt fölösleges a tankönyv

*E cikk közlésével a szerkesztőség a vitát e hasábkon berekeszti.
A szerk.

¹ Szalatnai Rezső: *Juhász Gyula hatszáz napja*, Bp. 1962. 139.

kapcsán az említett József Attilához írott Juhász Gyula-levéllel foglalkozni.

Valószínű, az évek folyamán sok magyartanár felfigyelt már Juhász Gyula tévedésére, fel is hívta rá tanulói figyelmét anélkül, hogy a hibát korrigálta volna cikkben, tanulmányban. Magam is ezt akartam tenni először. Azonban egyre foglalkoztatott a gondolat, miért is cserélhette fel Juhász Gyula Vergilius és Horatius nevét, hisz latintanár lévén jól ismerte a latin klasszikusokat. Ismétlem, cikkemből nyilvánvaló, hogy elsősorban a tévedés filológiai okát kutattam. Később gondoltam rá, nem ártana talán a pontos vergiliusi helyet is megjelölni, ui. ha Szalatnai fel is hívta a figyelmet az egyik, Babitshoz írott Juhász Gyula levél kapcsán Vergilius névére, helymegjelölést nem adott. Mint írtam: „Jó néhány helyen utánanéztem az említett Juhász Gyula-levélnak (nem leveleknek), de a „horáci sor” helyes korrigálását nem találtam meg”.

Így Péter László sem élt azzal a lehetőséggel, hogy a korrigálási előírásoknak megfelelően az 1969-ben megjelent, általa szerkesztett kritikai kiadásban² szereplő „horáci sor” szerzőjét helyesen *Vergiliusra* javítsa, sőt *Ovidiust* szerepeltet javításként. A Péter László által figyelmembe ajánlott monográfiában Szalatnai már 1962-ben korrigálta az említett sort helyesen *vergiliusi sorra*. A rossz, sőt tovább rontott adat Szalatnai javítása után 7 évvel mégis bekerült a kritikai kiadásba. A kritikai kiadást megbízhatónak, mértékadónak tartottam. Akkor bizonytalanodtam el kissé, amikor az Ovidius-„korrekciót” megtaláltam. Ovidius szerzőként való bekapcsolását a kritikai kiadásba alighanem Belia könyvének³ egyik jegyzetével lehet magyarázni. Belia az 1911. szept. 8-án Babitshoz írott levélhez fűzött jegyzetében⁴ a következőket írja: „–*Durate et*

² Juhász Gyula ŐM. 6. Bp. 1969. 551.

³ *Babits–Juhász–Kosztolányi Levelezése* Bp. 1959.

⁴ Uo. 316. Az Ovidius-hely, ahonnan az átalakított idézet származik: Ovid., *Tristia* I 1. 1: „Parve, nec in video, sine me, liber, ibis in Urbem.”

vosmet rebus servate secundis: Tartsatok ki, és készüljetek föl jobb időkre. — *Sine me versus, ibis in urbem*: Nélkülem még, versem, a városba; átalakított idézet Ovidiusból. —” Belia helyesen ismerte fel a gondolatjel után következő latin sor forrását Ovidius személyében. Az előzőekben említett „Ovidius-korrekciót” valószínűleg a gondolatjel figyelmen kívül hagyása eredményezhette a kritikai kiadásban, ahol a két latin sor magyarázata vonódhatott össze Juhász Gyula kedvelt idézetei felsorolásánál. Juhász Gyula egész levelezését nem olvastam előző cikkem írásakor, csak a József Attilához írottakat és a rá vonatkozókat, de helyreigazítást nem találtam. Péter László alaposan félreértette a korrigálásra vonatkozó javaslatomat. Juhász Gyula leveleinek kritikai kiadásában a korrigálást nem úgy gondoltam, ahogy Péter László értette (ti. az eredeti levélbe belejavítani!). A költő szövege természetesen szent és sérthetetlen még akkor is, ha hibát tartalmaz, ezt a kritikai kiadások szabályzatával egyetértve én is vallom. A korrigálás módját nem jelöltem meg, hisz nyilvánvaló, hogy a javítás csak lábjegyzet formájában történhetik, ahogy azt néhány sorral feljebb a tankönyvben végzendő javításra vonatkozólag pontosabban is megjelöltem.

Péter László figyelmeztetése nyomán előlvastam néhány Juhász Gyula-levelet, elsősorban azt nézegettem, amelynek kapcsán Szalatnai elvégezte a javítást. Szakolcai tartózkodása idején írta ezt a levelet Juhász Gyula 1911. szept. 8-án. A levélben található mondat, amelyben a latin idézet szerepel, így hangzik: „Horatius szavai: *Durate et vosmet rebus servate secundis*, egy régi stoikus barátom *devise* él és munkál bennem ércesen”. (Szalatnai R.: *Juhász Gyula hatszáz napja*. Bp. 1962. 138.). A gondot csak az okozta, hogy Péter László vitacikkében⁵ ue. a mondat így hangzik: „Horatius szavai: *Durate et vosmet rebus servate secundis*, egy régi stoikus barátom *dervise* él és munkál bennem ércesen”. Nem értettem, hogy került a más kultúrkörhöz tartozó *dervis* szó a szövegbe. Az említett

⁵ Péter L.: *Juhász Gyula „horáci sorához”*. It. 1978/1. 217.

stoikus barát természetesen Horatius, de ki az ő *dervise*? Nem tudtam elképzelni, hogy Juhász Gyula Horatius említésekor miféle *dervisre* utalhatott. A mondat így feltűnően értelmetlennek tűnt. Azt hittem, a nyomda ördöge tréfálkozott, amikor a Péter László által idézett szövegbe a *dervis* szó került. Annál is inkább, mert Szalatnainál a francia *devise* szó szerepel. Nem csalódtam, tényleg a nyomda ördöge okvetetlenkedett, de már 1959-ben, amikor Belia könyve⁶ megjelent, amit Péter László a figyelmembe ajánlott. Fatális véletlenek játéka, hogy 1978-ban ismét *dervis* szerepel a mondatban. Hogy melyik szót használta a költő, az nem kétséges. Egyébként az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Babits-hoz írott levélben⁷ egész világosan, félre nem olvashatóan szerepel a *devise* szó.

A fentiek alapján elengedhetetlen a mondat helyes idézése Juhász Gyula leveleinek majdani kritikai kiadásában. A költő szövege szent és sérthetetlen kell hogy maradjon a *devise* eredetiben hagyásával. Az előbbieken alapján megállapíthatjuk, hogy Juhász Gyula kedvelt *devise*-e, *jelmondata* tehát az a „horáci sor”, amelyet Vergilius írt híres eposzában az *Aeneis*-ben.

Péter László 1972-ben írt jelentős tanulmányában (*Juhász Gyula névtelen cikkeinek felismerése stilussajátságai alapján. Jelentéstan és stilisztika*, Bp. 1974. 455.) Juhász Gyula azon kedvelt idézetei között emlegeti a „horáci sor”-t, amelyek támpontot nyújtanak Juhász Gyula névtelenül megjelent írásainak azonosításához. Itt már feltűnteti a vergiliusi eredetet, de pontos helymegjelölés itt sem található. Tény tehát, hogy Juhász Gyula kedvelte és sokszor használta az idézetet szó

⁶ Ld. 3. jegyz. 198.

⁷ (Jelzet: Fond.III. 659.) A levél kritikus helyének szóbeli tolmácsolását hálásan köszönöm Illyés Katalinnak, az Országos Széchényi Könyvtár főmunkatársának.

szerint is, módosítva is, de a következő kérdésekre — tudomásom szerint — eddig még nem kaptunk magyarázatot.

a) Miért kedvelte a sort a költő?

b) Miért tévesztette össze a két klasszikus költőt Juhász Gyula?

c) Miért, ill. mikor idézi szó szerint, ill. módosítva a sort?

A fenti kérdések megfajtásához segítséget nyújt maga Juhász Gyula, de az általa szó szerint, vagy tartalmilag idézett Vergilius is. Juhász Gyula levelezését olvasva feltűnik Babitshoz írt egyik levelének kezdősora.⁸

„Kedves Mihály,

Szeged, 1907. okt. 13.

post tot discrimina et catastrophas rerum itthon vagyok azzal a bizonyos súlyos idegalgiával. . .”

A vergiliusi indíttatásra Belia is utal a levélhez írott magyarázatában:⁹ „kissé átalakított idézet Vergilius Aeneiséből”. Tehát egy módosított latin idézet, ahol Juhász Gyula nem nevezte meg a szerzőt, mint ahogy nem tette ezt egy Babitshoz szóló későbbi levelében sem,¹⁰ ahol a sokat emlegetett „horáci sor”-t idézte módosítva. Péter László szerint¹¹ sem a költő nevére, sem az idézetre nem emlékezett itt-ott pontosan Juhász Gyula, hanem „tartós, állandó tévedésként” használta írásaiban. Ezzel az állítással szemben szeretném megkockáztatni azt a feltevést, hogy nem valószínű a költő tájékozatlansága a klasszikus idézet helyét illetően. Ha megnézzük a Babitshoz írt, fentebb már említett leveleket (1907. okt. 13. és 1912. ápr. 7. előtt), észrevehetjük, hogy a módosítva használt latin idézetek tartalmilag annak a szervesen összefüggő vergiliusi

⁸ Ld. 3. jegyz. 158.

⁹ Uo. 291.

¹⁰ Uo. 200.

¹¹ Ld. 5. jegyz. 217.

szövegegységnek sorai, amelyben Aeneas a sok kint átélt társait bízta kitartásra:

„*per varios casus, per tot discrimina rerum
tendimus in Latium, sedes ubi fata quietas
ostendunt, illic fas regna resurgere Troiae.
Durate et vosmet rebus servate secundis.*”

Verg.: Aen. I. 204–207.

Nézzük meg, hogyan módosult a sor Juhász Gyulánál!

post tot discrimina et catastrophas rerum. . .
(1907. okt. 13.)

Hasonló a tartalom, de a részben megváltozott szavak mégis mássá tették a mondanivalót. A *catastroph*a főnév használatával még jobban hangsúlyozta a költő aggasztó állapotát. Juhász Gyulát ekkor az öngyilkosság gondolata foglalkoztatta, leveleinek hangja lemondó, kétségbeesett. Magányosságában, reménytelenségében „életkontár”-nak nevezte magát a Rozsnyai Kálmánhoz szóló 1907. okt. 8-i levelében. (*Babits–Juhász–Kosztolányi Levelezése*. 292–293.) A Babitshez szóló későbbi levele írása idején (1912. jan. 8.), amikor ismét módosítva idéz: „Én a *durate et rebus servate vos secundis* aegise alatt élek, ha élet az enyém”, ugyancsak testi-lelki mélyponton van. A Nyugat nem közölte verseit, reményt sem látott erre, Szakolcáról is bejelentés nélkül távozott egy időre, valódi vagy vélt sérelmei miatt. Tehát a levél írásakor is válságban volt a költő, az idézet is pontatlanul, ill. módosítva szerepel nála. Itt azonban nem helytálló az, hogy „kissé átalakított idézet Horatiusból”,^{1 2} vergiliusi itt is az idézet, mint az előbbi Babits-levél kezdősorában. A módosítás itt sem lehetett véletlen, hisz a versmérték csakis a pontos idézetet diktálhatta a költő fülébe. A fentebb feltett kérdéseimre ezek után megkísérlek feleletet adni.

^{1 2} Ld. 3. jegyz. 317.

a) Juhász Gyula azért választhatta *devise*-évé Vergilius sorát, mert hasonlóan érezte saját sorsát Aeneas és társai sorsához, szenvedéseikhez, hányattatásaikhoz, de Vergiliusnál megtalálta a kitartásra buzdító szavakat is, melyeket mind a maga, mind a mások biztatására szívesen használt.

b) Hogy a két klasszikus költő nevét miért tévesztette össze? Ezt már előző dolgozatomban próbáltam filológiailag magyarázni. Még annyit azért e kérdéshez: Juhász Gyulában éltek a vergiliusi sorok talán középiskolás, talán egyetemista korából, minden bizonnyal memoriter is tanulta azokat, de az évek folyamán közömbössé vált számára, melyik aranykori költő írta e sorokat, csak a *mondanivaló* volt fontos, egyre fontosabb számára, ezért is lett a „Durate et vosmet rebus servate secundis” sor a költő jelszava. Így válik talán hihetővé, hogy Juhász Gyula Vergilius szavait idézgette, miközben a horatiusi híres Dellius-óda kezdősorainak hasonló mondani-*valójára* is gondolt.¹³

c) Végül a szó szerinti, ill. a módosított latin sorokhoz néhány szót. A vizsgált levelek alapján feltételezhető, hogy amikor a költő nagyon elesett állapotban, válságban volt, akkor írta a módosított vergiliusi sorokat, de nem nevezte sem „horáci”-nak, sem vergiliusinak azokat. A klasszikus latin idézetek *Juhász Gyula-sorokká* váltak ekkor, sok-sok megpróbáltatása között velük biztatta magát, hogy érdemes élnie, tovább küzdenie.

Amikor viszont körülményei bizakodóvá tették, akkor szó szerint idézett, pl. az 1911. szept. 8-án keltezett, Babitshoz írott első szakolcai levelében is, itt ui. reménykedő a hangulata, hitte, hogy a versei megjelennek majd a Nyugatban. Ugyanígy szó szerinti idézettel buzdította a pályakezdő József Attilát is 1922. aug. 18. előtt írt levelében. Juhász Gyula helyzete ekkor konszolidáltabb, szűkebb patriája ragaszkodott

¹³ Horatius. *Ódák* II. k. 3.

hozzá, megbecsülte, Szeged és környéke szellemi elitjéhez tartozott, volt tehát ereje nemcsak magát, de másokat is biztatni a szebb jövő reményével.

Feltételezéseim mindössze néhány levélen alapulnak, véleményem alátámasztására vagy cáfolatára szeretném azonban Juhász Gyula leveleit, prózai írásait tovább vizsgálni.

Péter Lászlónak ismételten megköszönöm, hogy cikkemhez írt hozzászólásával a Juhász Gyula-művek filológiai vizsgálatának folytatására ösztönzött és ehhez kapcsolódva további elírások korrigálásához segített.

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

ADY-E VAGY STEINFELD NÁNDOR?

Az It 1978/2. számában Tolnai Gábor hozzászólott Adynak Baróti Marikához írt leveleit közreadó cikkemhez. Hozzászólásával kapcsolatban 48 oldalon fejtettem ki álláspontomat, ennek publikálására azonban terjedelmi és egyéb okokból nem volt módom, a megadott szempontok szerint* rövidíteni pedig nem kívántam. Így csupán a fölkerésemre készített írásszakértői véleményt teszem itt közzé néhány megjegyzéssel, amelyek megmagyarázzák, hogy miért tartom továbbra is valamennyi levelet Ady-autográfának.

1. A két írásszakértő véleménye homlokegyenest ellentmond egymásnak. Ennélfogva a hozzászóláshoz mellékelt íráselemzés legalábbis problematikus, és nem lehet elfogadni „a kérdés végleges tisztázása”-ként.

2. Tolnai azt mondja, hogy Steinfeld a szeme láttára „megtévesztően 'adyul'” vetett papírra néhány sort. Ezt az írást, mely most az egyetlen tárgyi bizonyíték lenne, a hozzászóló – bár szenzációs voltát azonnal fölismerte – elmulasztotta

*A szerkesztőség csak terjedelmi kifogást emelt.

A szerk.

megőrizni. — Ide kívánczok, hogy a hozzászóláshoz mellékelt íráselemzés nagyszámú „lényeges eltérés”-t sorol föl a biztosan Adytól származó írás, valamint a Baróti Marikának 1913. november 2-án küldött levél írása között, de egy szóval sem említi, hogy bármiben is hasonlitanának egymáshoz, vagy tapasztalni lehetne az utánzás szándékát. Talán helyes lett volna még a hozzászólás közzététele előtt közös nevezőre jutni abban a kérdésben, hogy tudott-e Steinfeld „megtévesztően ’adyul’ ” írni, vagy pedig írása merőben különbözött az Adytól, noha állítólag utánozni kívánta azt.

3. Az inkriminált levéllel egyidőben és azonos nyomtatott felzetű levélpapíron írt Ady Boncza Bertának. Az MTA Könyvtárában őrzött levél dátumozatlan, és a borítékja sincs meg, de a címzett ráírta a kézhezvétel napját: „November.—3.—1913.” (Jelzete: K. 10/26.; megjelent: Új Írás 1963/7. 818–819.) Bertukának ezt írja Ady: „. . . itt vagyok, ahol a madár is alig jár s ahol *fölséges, aranyos*, szép még mindig az *ősz*. [. . .] Ide *pihenni* s egy szindarabon *dolgozni* jöttem s ha kibírom, *itt remetéskedem* egészen télig.” A Baróti Marikának írt és a hozzászóláshoz csatolt íráselemzés által nem Adytól származónak minősített levélben pedig ezt olvassuk: „. . . ez idő szerint *itt remetéskedem* [. . .] Itt ez a késői *ősz aranyos, fölséges. Pihenek*, olykor *dolgozgatok*. . .” (A kiemelések mindkét idézetben tőlem valók — S. P.)

4. Megemlítem, hogy a Baróti Marikának írt egyik levelet a 472. szám alatt több mint két évtizede közölte az *Ady Endre Válogatott levelei* című összeállítás, melyet 1956-ban adott ki a Szépirodalmi Könyvkiadó a „Magyar Századok” elnevezésű sorozatában. „A sorozat szerkesztője Tolnai Gábor” — olvasható a kiadvány címlapjával szembeni előzéklapon.

A hozzászólásban inkriminált levél nem Adytól, illetve Adytól való származásán, mint egyedüli nem szubjektív mozzanaton áll vagy bukik mindaz, amit Tolnai emlékeinek fölidézésével Steinfeld szájába ad; tehát hogy egyrészt „ő írta a válaszleveleket Baróti Marikának”, másrészt az Adynál „tömegesen

jelentkező asszonylevelekre jórészt ő válaszolt”. Minthogy a levél eredete hivatott bizonyítani az első állítás igazságát, ez utóbbi pedig a másodikét, a föntiek mindkét állítást megalapozatlannak mutatják. Ha a titkár principálisa megbízásából levelezett, nem utánozta annak írását, és világosan föltüntette, ki és kinek a nevében ír. Így írta meg a Baróti Marikának küldött 1914. III. 4-i dátumozású pár soros üzenetet, valamint a Bruckner Rizának, a Sándor Lászlónénak (Nyanyucinak) és Csinszkanak címzett leveleket. (Lásd: It 1977/4. 943.; valamint az *Ady Endre Válogatott levelei* 470., 505. és 515. számú darabját és jegyzeteiket; továbbá Vitályos László: *Ady–Léda–Csinszka*. Bp. 1977. 143.) Semmilyen kritikailag helytálló bizonyíték sincs rá, hogy egyébkor másként járt volna el.

SCHWEITZER PÁL

ÍRÁSSZAKÉRTŐI VÉLEMÉNY

Készült: Schweitzer Pál – irodalomtörténész – 1051 Budapest, V. Münnich Ferenc u. 18. szám alatti lakos megbízása alapján.

A vizsgálat tárgyai:

(Kérdéses anyag)

1. 1 db 23 × 29,5 cm méretű, világoskék színű, „Hűvösvölgyi – park – pensio – részvény – társaság Budapest Hidegkúti út 74–76–78” szövegű fejrészes papírlapon levő „*Kedves, kicsi kollégám, maga bizonyosan rossz és. . .*” kezdetű, „*...láthatnám. Szeretettel üdvözlí Endre bátyja*” befejezésű, fekete színű tintával írt kézírás. (A levélen a Petőfi Irodalmi Múzeum bélyegzőlenyomata szerepel.)

(Összehasonlító anyagok)

2. *Ady Endre kézírásai:* 1 db 17,3 × 22 cm méretű, sárgult – levélpapíron „*Édes jó Lacim most talán nekem kellett volna. . .*” kezdetű, „*...egy kicsit velem is. Nagyon szeret Adyd*” befejezésű, fekete színű tintával írt kézírás. (A. 116/1) A levélen a Petőfi Irodalmi Múzeum bélyegzőlenyomata szerepel. A levél Hatvany Lajosnak címzett, 1914. január 17-i keltezésű, postai bélyegzőlenyomattal ellátott borítékban.

1 db 17,1 × 21,7 cm méretű nagyságú – sárgult – papírlapon „*Vasárnap Tisztelt és kedves képviselő úr, szerda óta. . .*” kezdetű, „*...nagy becsüléssel küldi üdvözlését tisztelő híve Ady Endre*” befejezésű, fekete színű tintával írt kézírás. (A. 153/1) A levélben a Petőfi Irodalmi Múzeum bélyegzőlenyomata szerepel.

Kérdés:

a „*Kedves, kicsi kollégám, maga bizonyosan rossz és. . .*” kezdetű, „*...láthatnám. Szeretettel üdvözlí Endre bátyja*” befejezésű levél kézírása származhatott-e Ady Endrétől?

Vizsgálat:

a vizsgálat tárgyát képező kézírások grafikai anyagát közvetlen megfigyeléssel, optikai eszközök segítségével – elszigetelt minősítő és összehasonlító (mennyiségi–minőségi) módszer alkalmazásával vizsgáltam. A vizsgálat folyamán külön-külön elemeztem a vizsgált kézírásokra jellemző általános és különös írásmozgás-sajátosságokat. A szemléltetés érdekében fényképtáblázatok készültek – lásd az 1-től 12-ig sorsz. fotomelléleteket –, amelyeken a piros színű jelölések a megegyező képzésekre utalnak.

Az előbbieken jelzett eszközök segítségével vizsgálva a világoskék színű, fejrészes papírlapon levő „*Kedves, kicsi kollégám, maga bizonyosan rossz és. . .*” kezdetű, „*...láthatnám. Szeretettel üdvözlí Endre bátyja*” befejezésű – fekete színű tintával írt – inkriminált kézírásokat, majd azokat összehasonlítva A d y E n d r e kézírásaival megállapítható, hogy azok m e g e g y e z n e k írásfejllettségben, lendületben, arányokban, kézfelemelésekben, egyszerűsítésekben, kéznyomás és kézsúlyzásokban, valamint az alábbi grafikai sajátosságokban:

- (1) az – N – csonka indításában és kettős vakhurokkal történő képzésében;
- (2) az – y – fejrészenek laposan nyújtott megoldásában;
- (3) a – t – kettős hurkolással képzett gótikus alakjában;
- (4) a – gy – egyszerűsített szerkezeti megoldásában;
- (5) a – g – fejrészenek lapos hurokkal történő vonalvezetésében;
- (6) a – v – aszimmetrikus alakjában;
- (7) az – e – lapos és öblös fejrészképzésében;
- (8) a – d – egyénien egyszerűsített alakjában;
- (9) az – a – c-ből induló lapos oválalakjában;
- (10) a – z – nyújtott tetővonalában és öblös hurokkal történő szárképzésében;

- (11) a – h – kiegészítővonalának hajlításmódjában;
- (12) az – i – rövid törzsében és csonka befejezésében;
- (13) az – f – kettős hurokkal képzett alakjában;
- (14) az – s – szögiesen megtört, a törzsvonalat metsző vonalvezetésében;
- (15) az – n – fonalas alakjában;
- (16) az – o – 11 óra irányában nyitott oválképzésében;
- (17) a – b – kiegészítővonalának nyújtott megoldásában;
- (18) a – P – tetővonalának indításában és grafikai alakjában;
- (19) a – tt – n-re emlékeztető elnagyolásában és áthúzóvonalának elhelyezésében;
- (20) az – on – kötésmódjában;
- (21) az – r – latin típusú alakjában és hurkolt törzsmegoldásában;
- (22) a – j – törzsének formájában és befejezésében;
- (23) az – n – nagy ívvel történő indításában;
- (24) az – E – vonalvezetésében;
- (25) az – e – kis horoggal történő befejezésében;
- (26) az – ü – fonalas megoldásában;
- (27) az – l – törzshurkolásában és lefelé tartó befejezésében;
- (28) a – k – francia r-re emlékeztető alakjában és lefelé hajló, horgas befejezésében.

A kiemelt megegyező képzéseken túl továbbiak is kimutathatók.

Alapvető eltéréseket e vizsgált kézírásoknál nem találtam. Az előforduló apróbb eltérések csupán eltérő mozgástulajdonságok, amelyek a megengedett írásingadozási övön belül helyezkednek el, s azok a kéz-eredet meghatározása szempontjából jelentőséggel nem bírnak.

Vélemény:

a lefolytatott vizsgálatok alapján megállapítottam, hogy a világoskék színű, fejrészes papíron levő

„Kedves, kicsi kollégém, maga bizonyosan rossz és. . .” kezdetű,

„. . .láthatnám. Szeretettel üdvözli Endre bátyja” befejezésű – fekete színű tintával írt – levél kérdéses kézírását

ADY ENDRE

írta.

Budapest, 1978. április 18-án.

(dr. Móré Imre)

P. H.

ii. szakértő

s. k.

szepelyes embernek
nem vagyor egyen
vaporak ^{19/2} ^{7/8} ¹⁵ ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁵
degen ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁵ ¹⁶
mon. Veger is Rize
baktakam magam
epitogint in remek

A városi, 1097
14
13
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

menye megérkezem.
Csak egyzóni em nyug
tájon is közönöm e
pár ¹²¹korral. Régi
vagy ²⁶becsüléssel ²⁷
külön ¹²kihozatal ³
szedő ²⁵hivet
Rady ²⁴Early

hatalban. Kétség

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

szabványosítás. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

MÉGEGYSZER AZ AUTOGRÁFIA KÉRDÉSÉRŐL*

Schweitzer Pálnak sajnos nem csupán az itt megjelent vitacikkre kell válaszolnom, hanem egyúttal ugyane kérdésről már korábban (1978. aug. 27-én) az Új Tükör című közművelődési hetilapban közreadott írására is. Sajnos, mert a mostani, szakszerűsége törekvő fogalmazásával ellentétben, Új Tükör-beli megnyilatkozásában az érveit aligha erősítő, inkább gyengítő, gyanakvó: írásomban hátsó gondolatokat sejtető, gúnyolódó hangnemben fogalmaz. Annál sajnálatosabb ez a – közszellemünknek hála – régen elavult „vitastilus”, mivel én magam udvariasan, a fiatal Ady-kutató levélpublikációja iránti megbecsüléssel szoltam egy olyan kérdésről, ami nemcsak nekem, hanem problémája volt már Ady kortársainak, hajdani barátainak – köztük Móricz Zsigmondnak – nem csupán gondolatvilágában, de feljegyzésében, írásában is.

Az Új Tükör-beli „vitacikk”-re ugyanott (1978. szept. 10.) csak röviden reagáltam. Válaszom lényege ez volt: „. . . vitapartnerem jórészt gúnyolódó hangnemmel kísért ellenérvei nem győztek meg. Cáfolásukra azonban alkalmasabb fórumnak tartom – a filológiai elemzés színterét – a szakfolyóiratot.”

Schweitzer két megnyilatkozásának tárgyi érvei egyébként szinte teljesen azonosak, így az itt olvasható szövegre, s az Új Tükör-belire együttesen válaszolhatok, mégpedig a mostani cikk pontjainak sorrendjében:

1. A levelezést közreadó Schweitzer-cikkhez kapcsolódó, problémafelvető írásomban mondtak alátámasztására – felesleges részletezni – egy 1913. nov. 2-i keltezésű, Baróti Marikának címzett levél megvizsgálását kértem Ujlaki Lajos igazságügyi kéz- és gépirásszakértőtől. A véleménye ez volt: a kézírás „nem származik Ady Endre kezétől”. Vitapartnerem

**Schweitzer Pál és Tolnai Gábor vitacikkeinek közlése után a szerkesztőség a vitát nem kívánja folytatni.*

A szerk.

helyesen járt el, – az Új Tükörben így nyilatkozik erről: – „... íráselemzéssel szemben csak íráselemzés állhat helyt hitelesen. Dr. Móré Imre igazságügyi kéz- és gépirás-szakértő vizsgálatának végkövetkeztetése így hangzik, a 'levél kérdéses kézírását Ady Endre írta'”. Ehhez Schweitzer Pál sportnyelvből kölcsönöz a hetilapban összegezést: „1 : 1 az eredmény...” Folyóiratunkban pedig ekként: „... a hozzászóláshoz (már-mint az enyémhez) mellékelt íráselemzés legalábbis problematikus, és nem lehet elfogadni 'a kérdés végleges tisztázása'ként.” Vitánkna Schweitzer részéről való ilyen kiindulópontjára talán nem is kellene megjegyzést tennem, hanem rá kellene bíznom a továbbiakat a két magas szintű írásszakértőre. Szerény megjegyzést azonban mégis tennem kell: az 1 : 1-es eredmény ugyanis – a sport helyett – az ortopédia kifejezésével élve, a laikusok számára alig észrevehetően, de a kéziratkutatók szemszögéből egy kicsit sántít. Sántít, mert vitapartnerem *nem ugyanazt az Ady-kéziratot* bocsátotta dr. Móré Imre írásszakértő rendelkezésére, amellyel Ujlaki Lajos vetette össze a Baróti Marikának küldött kérdéses levelet. Igaz, mondhatja a laikus, ez is kétségtelenül Adytól származó kézirat. Azonban a vita tárgyilagosságát jobban biztosította volna, ha nem ez az autográf kerül Móré Imre kezébe.

2. „Tolnai azt mondja, – olvassuk az itteni fogalmazásban – hogy Steinfeld a szeme láttára 'megtévesztően adyul' vetett papírra néhány sort. Ezt az írást, mely most az egyetlen tárgyi bizonyíték lenne, a hozzászóló – bár szenzációs voltát azonnal fölismerte – elmulasztotta megőrizni.” E kétértelmű mondat Új Tükör-beli változata pedig már gyanúsításként fogalmazódik: „Ez az írás most valóban hiteles tárgyi bizonyíték volna, csak hogy nem mutatható föl, mert a látogató (már-mint e sorok írója) bár 'szenzációként hatott rá', nem kérte el és nem őrizte meg... így Garay obsitosával kénytelen elmondani, hogy 'most el is hihetik, nem is, kigyelmetek.'” Ez esetben sem szeretnék e régen elavult vitastílusban válaszolni. Csupán néhány kérdés Schweitzer Pálhoz: –

Milyen „hiteles tárgyi bizonyíték” alapján állítja, hogy e sorok írója „nem kérte el” Steinfeld Nándor írását? – Ugyanis a helyzet ez volt: nem kellett elkérnem. Ady hajdani titkára – nem kis büszkeséggel – nekem ajándékozta a leírt szöveget. És kérdezem tovább: – fölényeskedve fogalmazó vitapartneremet, aki kisfiú volt akkor, én emlékeztessem arra, mi történt Magyarországon 1944. március 19-ével? És ennél is súlyosbabb körülményekkel október 15-től a felszabadulásig? – Nem a Steinfeld-féle írás volt a legnagyobb veszteségem a hazai fasizmus végső elaljasodásának esztendejéből, még irodalmi tekintetben sem!

Összegezve: az elmondottak okán történt, hogy e sorok írója „elmulasztotta megőrizni”, hogy „nem mutatható föl” a jelzett dokumentum.

Schweitzer hozzászólásának ugyane pont második felében mondottakra feleslegesnek tartom válaszolni. A kérdés egyébként is a két írásszakértő hatáskörébe tartozik.

3. És most a Baróti Marikának 1913. november 2-án küldött vitatott levelében és a – nyilván ugyanazon a napon fogalmazott – Bertukának november 3-án érkezettben olvasható „azonos szavak”. Schweitzer itteni szövegében kommentár nélkül, az azonos szavak kiemelésével érvel. Az Új Tükörben így: „Itéljen mármost a kéziratgyűjtő, de minden józan gondolkodású ember is: megtanulhatja-e egy 19 éves fiatalember néhány hetes ismeretség után úgy ’a költő gondolkodásának szellemé’-t, hogy ennyire egyformán járjon az eszük?” Az azonos szavakat Schweitzerrel ellentétben nem tartom bizonyítéknak arra nézve, hogy a vitatott levelet Ady írta. A két idézet szerintem inkább azt bizonyítja – a filológus nem mellőzheti a stílusösszevetéseket –, hogy a Bertukának küldött levélben a költő hangjával, atmoszférateremtésével találkozunk, a másikon pedig – érdemes az olvasónak a két levél egészét is átfutni – a néhány szóazonosság ellenére, a válaszolás udvariasságát alig túllépő, szürke mondatokkal találjuk magunkat szemben, Ady stíluseréje nélkül. Az ilyen eltérések

többet bizonyítanak, mint a néhány szóösszezsengés, amelyeket – isten bocsáss! – a bennfentes titkár maga is kimásolhatott az ugyanazon napon Csinszkának írt levélből. Újra mondom, az összezsengő szavak nem bizonyítanak, annál többet sejtetnek az alapvető stíluseltérések, sőt éppen ezek a kézírásnak Ujlaki Lajos írásszakértői véleményét támogatják. Ne haragudjék Schweitzer Pál, a „józan gondolkodású ember”-nek egy nagy költő esetében érdemes talán a stílusvonásokra is felfigyelni.

4. Miként az előbbi pontban, ez esetben is, egy általa teljességgel végig nem gondolt ténnyel – úgy véli vitapartnerem – dezavualhatja álláspontomat. Az Új Tükörben írja: „A látogatás (mármint Steinfeldnél 1941-ben tett látogatásom) után 15 évvel pedig megjelentek a Szépirodalmi Könyvkiadó 'Magyar Századok' sorozatában *Ady Endre válogatott levelei*. Ez az átfogó válogatás a 446. oldalon közli Baróti Marikának írt egyik levelet. S ha visszalapozunk a kiadvány címolddalával szemközti előzéklapra, roppant meglepetéssel fogjuk ott olvasni: 'A sorozat szerkesztője Tolnai Gábor.' Másfél évtized emlékét akkor valószínűleg még nem érezte eléggé érettnek, és úgy gondolta, hogy jobban fog rá emlékezni, ha további 22 évet vár vele, míg publikálja.”

A Schweitzer-féle sajátos „vitastílus” a fenti mondatokban éri el az – ő sport-terminológiáját követve – országos csúcst. Talán furcsa is lesz, hogy az ő gondolkodási és fogalmazási módjával ellentétben, válaszként éppen az irodalomtörténész számára is kötelező ízlés- és illemkérdését kell emlegetni. A levelezés közreadásakor ekként írt Schweitzer Baróti Marikáról: „Ahogy az évek múltak, az asszony egyre inkább átadta magát az Adyhoz fűződő fiatalkori emlékeinek, újságcikkeket íratott róluk, amelyekben Ady 'hófehér szerelme és fogadott lánya'-ként szerepelt.” Igen, Marika alakját így valami publicisztika-glória övezte. Az egyik újságcikk – a sajtó alá rendező hivatkozik rá –, már címével jellemzi a légkört, ami Ady „hófehér szerelmé”-t körülvette: *Újabb regény Ady körül.* –

És a *Magyar Századok* sorozatban megjelent *Ady Endre válogatott levelei* című kötet? – Munkálatai még Baróti Mrika halála előtt 1954-ben indultak meg. Vajon ízléses lett volna-e nem sokkal a halál után egy ellenkező előjelű publicisztikai szenzáció előidézése? Aligha. Annál inkább sem, mivel annak idején nem másként, mint amikor a levelezés publikáció kapcsán felszólaltam, problémafelvetésemet szűk körű tudományos kérdésnek tartottam. Semmiként sem olyanak, amilyen hangnemben Schweitzer visszhangzott. Reagálási módja talán valami súlyos világpolitikai helyzet felmerülése kapcsán lehetne indokolt.

Mert hiszen arról van szó csupán, hogy az *Ady Endre aláírású* leveleknek egy csoportja, vagy egy csoportjának egy része *autográf*, vagy *nem autográf* kézirat-e? Régi példával világítva meg a problémát: – Bethlen Gábor, vagy Rákóczi Ferenc levelezésében a *nem autográf* írásoknak nem volna jelentősége? – Igenis van. Magángyűjtők és közgyűjtemények egyaránt megbecsülik, s életművük korpuszában nyilvánosságra kerülnek. Ugyanúgy értékek Ady autográf levelei mellett azok is, amelyeket nem sajátkezűen írt; hiszen nem a költő ellenében jöttek létre, hanem az ő intenciói szerint és tényeket, adatokat őriznek élete útjára vonatkozóan.

Végül, Schweitzer Pál itt közreadott írásának utolsó bekezdéséhez. Kénytelen vagyok ismét idézni a Lédával történt szakítás utáni időszakra vonatkozóan Ady Lajosnak és magának Steinfeld Nándornak a szavait, majd Móricz Zsigmondnak általános jellegű följegyzését. A költő bátyja ekként ír: „Az egyre gyűlő, s választ, autogrammot, fényképet, találkozást sürgető levelek egy részére mégiscsak válaszolni kellett. Erre a munkára vállalkozott az akkor 18 éves, naiv Ady-rajongó 'Nándor fiú'. . .” Steinfeld pedig ekként nyilatkozott: „Vállalkoztam rá, hogy segítségére leszek a levelek elintézésében, s ő örült, hogy megszabadult ettől a gondjától.” (A kiemelések mindkét esetben tőlem – T. G.) *Apám regénye* című könyvében Móricz Virág édesapja hagyatékából, Móricz Zsigmond

sajátkezű följegyzéséből idézi Ady Endre szavait: „– Milyen ravasz vagy! Nem adsz autogrammot! De én meg a titkárommal íratom. Az irodalomtörténet feladata lesz, hogy most már állapítsák meg, melyik az eredeti, melyik a hamisítás! — és kajánul nevetett.”

Korábbi hozzászólásomban már idézett szavakat ismételten le kellett írnom, mivel Schweitzer Pál ezeket — sem az Új Tükörben, sem folyóiratunkban — még csak említésre sem méltatta.

TOLNAI GÁBOR

A HOMÁLYBÓL

A KOLOZSVÁRI HUMANISTA KÖLTÉSZET KORSZAKOLÁSÁNAK PROBLÉMÁI

I. Heltai Gáspár és a Hunyadi-kultusz felekezet feletti költészete

A reneszánsz irodalom kibontakozásában négy fontosabb egymás utáni és egymás melletti szakaszt különböztetünk meg:

1. a Janus-filológia és a neoplatonizmus kialakulását;
2. a Hunyadi-kultusz kibontakozását;
3. a különböző fokozatú reformációs tanok elterjedését;
4. a manierizmus és újsztoicizmus formabontását és formateremtését.

A Hunyadi-kultusz tárgyalását nemcsak a Heltai-évforduló tette számomra szükségessé, de az a tény is, hogy nem foglalkoztak ezzel a fontos szellemi irányzattal mindeddig, vagy legalábbis nem a jelentőségének megfelelően tárgyalták.

A Hunyadi-kultusz a szakramentárius irányzat kialakulása után tetőzött, Heltai körében. Bonfini Tíz Könyvének részleges kiadásában öltött testet, és megalapozott valami felekezet feletti nemzeti célkitűzést és valami olyan nemzeti célt, amire az együtt élő népek építhettek, s még ma is építhetnek, mert konstruktív nemzeti célt szolgált. Ez a nemzeti sors szinte minden közép- és kelet-európai nép sorsával állította párhuzamba a magyar nép ébredő nemzeti öntudatát, és a Hunyadi család köré szövődött, amely eredetére nézve is több néppel tart fenn kapcsolatot, és több nép legendáiba is szövődött néppárti politikája miatt. Heltai reformációval, reneszánszsal kapcsolatos tevékenysége egyik legfontosabb mozzanatának tekinthetjük e téren kifejtett munkásságát.

A 16. század legjelentősebb magyar prózaírója különösen ezópusi meséiről, bibliafordításáról, hitvitázó röpiratairól, *Krónikájáról* és haláltánc-énekeiről ismeretes. Ehhez azonban még hozzátartozik latin nyelvű munkássága is: Bonfini Tíz Könyve Mátyás királyra vonatkozó részének kiadása, latin hitviták szerkesztése, sőt a latin nyelvű verselés is, amint a mellékelt egyetlen vers bizonyítja. A szász polgári családból származó író – amint ismeretes – Wolphardusnál mintegy három évtizeddel később – annak halálakor – 1554-ben telepedett le Kolozsvárt, ahol mint nyomdatulajdonos is rendkívül fontos munkásságot folytatott.

Egy emberöltőn át így mint író, könyvkiadó és reformátor körülbelül olyan fontos szerepet töltött be a reneszánsz irodalomban, mint Kazinczy a felvilágosodás idején. A Wittenbergből hazatért humanista prédikátor végigjárta a reformáció összes fokozatait: előbb lutheránus, aztán (1559-ben) kálvinista, majd (1569-ben) unitárius papi teendőket látott el, akárcsak Dávid Ferenc, akinek szélesebb értelemben véve a köréhez tartozott. Azonban az epikus és lutheránus Schesaeus nem fogja megtagadni így sem Heltai előbbi érdemeit, amint *Pannónia romjai* című hőskölteményéből kitűnik (jóllehet ez a műve az unitárius mozgalom virágkorában, 1571-ben keletkezett):

Aztán az eleven hit hirtelenül tovaáradt,
Minden partig elérve, akárcsak a bővizű forrás
Folyama. Ősi Kolozsvár első új hitű papja
Heltai Gáspár volt, aki nagynevű érdemes ember.
Helyes az ítéletben, harcos, jártas a tettben.
És ékes szavú, bölcs Ciceró nyelvén magyarázva,
Megszelídíti a népet – akárcsak az Orpheus ajka,
Melynek az éneke a sziklát is vitte magával –
S szavaiból, művéből gyarapodott ez a város.

(Heltai és a kolozsvári reformáció – *Pannónia romjai*. I. k.)

De Heltai nemcsak higgadtabb vérmérséklete folytán különbözött Dávidtól, hanem abban is, hogy világibb, profánabb gondolkodás jellemzi írói munkásságát és tárgykörének megválasztását. Különösen Bonfini-kiadásával, de a *Krónikájával* és *Cancionaléjával* is, hatott a Hunyadi-kultusz élesztésére, amely egyfajta felekezetfelettséget, demokratikus és türelmi szempont érvényesítését segítette elő. Ezt a reformáció későbbi differenciálódása idején nem kellett megtagadnia sem neki, sem azoknak, akik ajánlásokat írtak a Bonfini-kiadáshoz. Pedig szép számmal voltak: Paksi Mihály, Thury Farkas Pál, Tordai Ádám, Decsi Gáspár, Miskolczi Puah Pál, Hunyadi Demeter, Gyulai Pál, Lucas Cracerus Bistriciensis, Kopácsi Ferenc, Péchi János, Tolnai Bálint, Zilahy János, Kolozsvári Serarius György, Szikszai Ágriola Demeter, Pesti János, és – hogy a legjelentősebből el ne feledkezzünk – Szikszai Fabricius Balázs. A szótáríró Fabricius első versének eredetijét a Bonfini *Historia inclyti Matthise Hunyadis* Heltai-féle részleges kiadásához írta 1565-ben:

Mind, akik szeretettel érdeklődtek
 Boldog Paeoniának hírnevéről,
 Harcokról a királyoknak rendkívül
 Híres tetteiről – akiknek tiszta
 Életében erény virult s dicsőség –
 És Pannónia híre oly nagy volt, hogy
 Felnőtt az egekig, s bejárta földünk:
 Örvendeztetek annak, hogyha ránk száll
 Tiszta ősi nemesség hős apáktól.
 És kik nemtelenek vagytok, s nincs semmi
 Ősi fuvalom undok lelketekben,
 S gyorsítjátok a leskelődő romlást,
 Ész nélkül rohanók a kárhozatba,
 Oly mértéktelen itt a meghasonlás,
 Hogy szándokotokat nem fordítjátok
 Békés terveitek javára. Ó, ti
 Gaz vezérek, akik mit sem törődtek
 Romlásába rohant hazánk üdvével,
 Tán Pannónia véres harca tetszik? !
 Mondjatok legalább most szívből hálát,
 Bátor férfiakat dicsérve; mindezt
 Kérik őseitek, mert rút dolog: nem
 Szólni jámbor atyák tettéről.

Benne Mátyás korát állítja szembe a korabeli nemesi anarchiával, a békés korszakot a török pusztítással, a néppárti királyt az önkényeskedő uralkodóval, amiből mind János Zsigmond, mind a Habsburgok elleni célzata kitűnik:

– Amit ékesen olvashattok újra –
 Itt megismeritek, s ifjú virágnak
 Tűnjék Hunyadi Mátyás halhatatlan
 Fényes hírneve. Most teljes készséggel
 Mindnyájan törekedjete, hogy roppant
 Hősrünk ritka dicsőségét elérjük.
 Higgyétek, hogy a hírünk újra fel fog
 Csapni egykori hírnevünk csúcsára,
 Csak mind egyet akarjunk, s bátran vállalt
 Dolgainkban az Isten is segít majd,
 Hogy Marstól szabaduljunk végre.

Ámen.

(*Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta*)

Fabricius kétévi kolozsvári tartózkodása idején egyik gyűjtőpontja volt annak a Hunyadi-eszményű körnek, amely főként az ő tanítványaiból alakult ki Heltai körül.

Heltai ezért lehetett annyira központi alakja kora irodalmának: ezért lett a *Krónikája* Zrínyi kedvenc olvasmánya, és ezért hatott közvetve egész Arany Jánosig, sőt a jelenkorig, több vonatkozásban is. Nagyszabású bibliafordítói tevékenységet folytatott Gyulai Istvánnal, Ozorai Istvánnal, Vízaknai Gergellyel, Egri Lukáccsal, Eszéki Imrével és Tövisi Mátyással, bár ez a kör nem tartozik szorosabban a mi gondolatmenetünkbe. Viszont figyelemre méltó dolog Heltai műve, az együttélő népek közös hagyományainak egyik jelentős letéteményese, és ugyanakkor népköltészetből kisarjadó, önálló nemzeti irodalmak ösztönzője. És ez nemcsak magyar, de latin és német nyelvű munkásságára is érvényes, bár az utóbbiak életművének kisebb részét alkotják. Latin verse szabályosabb mértékű pongyola formájú magyar verseinél. Eszmei tartalma szervesen beleillik az életműből kirajzolódó Heltai-képbe. Tőle csak egyetlen latin vers maradt fenn. 1570-es ajánlásában gyakorlott latin verselőnek bizonyult, és egyéniségének megfelelő higgadsággal, tárgyilagossággal foglal állást az antitrinitáriusok oldalán. A gyulafehérvári hitvita anyagát közli, azt az anyagot, amely már 1568-ban megjelent a Heltai-nyomdában, de akkor még kálvinista állásponton volt az író. Viszont a második, 1570-es kiadás idején már ő is unitárius, ennek érdekében közli a verset is (bár annak inkább pápaellenes éle van, mint kálvinista ellenes, hiszen a „latiumi iskola” ellen szól):

A bölcs szózatok összeszedése segíti a legfőbb
 Jót, mert az igazat nem látod egyedül.
 Ámde a nyelvtüzelő ellenséges vita újból
 Ködbe borítja a már tisztázott tanokat.
 Így hát bölcsebb volt mellőzni a szörnyű vitázást
 S távol tartni a kéz túl heves indulatát,
 Mintsem a békédet harapós könyvekre fecsérel.
 Míg a harag keserűn büszke babért követel.
 Ámde mivel a magasba tűrő jóság az igazság
 Védelmére tüzel mint Krisztus csapatát,
 Úgy véljük, hogy ezért elmondjuk a hitbeli harcot,
 Melyet a latiumi iskola tábora szít,
 Hogy kicsinyelt egyházunknak szép díseit és az
 Éjszaka rút cseleit mind kiderítse a fény.
 Egyik fél hamisat mond, másnak az érve igazság,
 Meg ne zavarjon a szó, s vedd üdvözetemet.

(A tisztos olvasóhoz, az. 1568-as gyulafehérvári hitvita előszava)

Heltai latin verselése tehát önmagában véve nem jelentős, de annál jelentősebb a körülötte kialakuló latin poézis, amely legalább egy kötetre rúg, és a kor égető kérdéseit veti fel, amint Szikszai Fabricius verséből is kitűnt. Fokozottabb kulturális igény és németellenesség szól például Paksi Mihály ajánlóverséből:

Mint a homéroszi lanton dicsért büszke Achilles,
Kinek az érdemeit zengi a kései kor,
S mint a latin nép, melynek öröklét lett a jutalma,
Pádova sarjáért, Róma virága miatt —:
Mátyás éppugyanúgy a legelső férfiú minden
Hős vezető közt, kit szült csak az itthoni föld.
Féltek tőle királyok, a harcias Ausztria is félt,
Győzve, felülmúlta hírban az ősokeket is.
Ő volt csak egyedül méltó, hogy Bonfini tolla
Tartsa az elmúlás mostoha sodra fölé.
Mit akar itt az irigység? Mért is okozna gyönyört, ha
Gyűlölt sírba kerül annyi nagy emberi tett?
Mind, aki jószívű, gyűlöl, irigység, Heltai gondos,
Jótekonny keze most büntet a vétkeidért.
Ahogy a jámborsága miatt hírt nyert Biton egykor,
És Kleobisznak az ég ritka jutalmat adott.
Heltai a haza éke marad, mert könyve feléleszt
Több száz évet, amely csúf feledésbe merül.
Kedves utókor, hogyha szeretnél tudni a húnok
Hosszas dolgairól, nézd meg e szép sorokat.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta)

Heltai Gáspár 1565-ös Bonfini-kiadása nemcsak annyiban idézi a múltat, hogy a Hunyadiak korát szembeállítja Zápolya századával, de Heltai filológusi magatartásában is van valami, amit a közvetlen elődtől, Adrianus Wolphardustól vett át: a vallási türelem. Úgy látszik, ezt a jó hagyományt a leginkább ő élesztette, ő tartotta ébren összes kortársai közül. Nem véletlenül idézi azt az emlékezetes segesvári vitát, ahol Szántai István kassai reformátor vitatkozott Szegedi Gergely nagyváradi ferences baráttal a szentmiséről. Különösen Kálmáncsehi Sánta Márton és Enyedi (Wolphardus) Adorján arbiteri megértő magatartása ragadta meg Heltait: „Egyebet nem mondhatnak, hanem: amit szól, amit disputál és tanít, merő igazság. Mert tiszta szentírást szól és forgat. A barátok, papok dolga semmi nem egyéb, hanem csak fabula, emberi

vélekedés és heában való csacsogás”. (Heltai Gáspár: *Háló*. Kolozsvár. 1570. – Lásd: Esze Tamás: *Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhe-lyen*. ItK. 1970. 567.) Ami a Hunyadi-kultusz élesztését illeti, Heltai nemcsak Bonfini-kiadásával, de *Krónikájával* és *Cancionaléjával* is hozzájárult egy olyan tudományos és demokratikus társadalmi szemlélet kialakításához, amely később – a reformáció differenciáltabb szakaszában túlélte az elkeseredett hitviták, sőt a még későbbi nacionalista elfogultság idejét is. A Hunyadiak még nem tartoztak a reformáció képviselői közé, s így tanítványainak és munkatársainak sosem kellett megtagadniuk a Heltai munkásságban való részvételüket, bár ők különbözõ protestáns felekezetek tagjai lettek. Népi szemlélete és népies beállítottsága Zrínyire is, Aranyra is hatott éppen ezért. Az antológiára terjedő ajánlóversek úgy tüntetik fel a Hunyadiakat és főként városuk nagy szülöttjét, Mátyást, mint követendő példát a törökök elleni küzdelemben. Törökellenes törekvését talán a még ifjú híres humanista Gyulai Pál ajánlóverse fejezi ki a legnagyobb erővel (bár az említett nevek bármelyikét idézhetnénk):

Ha Görögországot boldoggá tette Homérosz,
Aki egész Tróját fogta dalába dicsőn;
Ha Liviust, aki Pádova sarja, s a rómaiaknak
Tetteiről írt, szép dicsfény illeti meg:
Akkor a Bonfini érdeme sokkal előbbre való, mert
Több pannón vezetőt csillagos égbe emelt.
Csúnya dolog volt, hogy hosszas feledés pora lepte
Nemzetségüket és egykori büszke nevük.
Így hát Bonfini műve, amelyet Heltai Gáspár
Ritka tehetséggel, gondosan és buzgón
Mátyásról kiad, aki szerencsés csillag alatt jött
Erre a földre, egész földünk díszé gyanánt.
Féltek tőle a távoli népek, a skótok, a hinduk,
Félve vigyázták őt mind a pogány törökök.
Ily fejedelmet nem szült még soha sem Babilon, sem
Harcias Afrika, sem nilusi dús televény.
Gyors tüze tiszteletet szerzett neki szerte e földön,
Mint a magas Jupiter mennydörgő tüzei,
Győztes harcaiban letiporta örökön az ozmán
Zsarnokot, és rabigát tett a nyakába dicsőn.
Mert boldog diadal volt osztályrésze a földön,
A Duna, Száva folyón nem volt úr a török.
Rajta tehát, Pannónia szomorú népe, fogadd el
Hősi királyodnak nagynevű érdemeit.

Mert nem is istenes az, aki semmibe veszi a hősök
 Bátor erényeit és égbeli tiszta hitét.
 Hogy népednek mekkora volt a híre, hatalma,
 Bonfini írása ékesen arra tanít.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta)

Kopácsi Ferenc dedikációja szinte egy törökellenes kiáltványnak is beillene, akárcsak a korabeli manifesztumok, amelyek keresztes háborúkra budítják Nyugat-Európát. Talán ez is meghúzódik a Mátyás-kultusz mögött, legalábbis ebből a versből nyugodtan gondolhatunk a kiadvány illyenszerű céljára is. Persze, elsősorban a hazai erőket akarja mozgósítani, ébren tartani a török veszéllyel szemben, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy ez esetben is a támadás lenne a legjobb védekezés:

Nem kicsi dicsfény az, ha a hajdani férfiak írott
 Műve a kései kor népeihez szólhat.
 Örül Achilles a drága homéroszi dalnak, amelyben
 Égbe emelte a sok hellaszi hadvezetőt.
 Örök a hírneve, dísze a jámbor, nagy Aeneasnak,
 Aki Itália új földjén lett a király;
 Széles e földet uralta a gyarmatain Görögország,
 S hősi Themisztoklész szerte dicsérte ezért.
 Így a magyar fejedelmek közül is annak a híre
 Hoz örömet, akitől a haza nyert valamit;
 Mátyás szép diadalmát s népe nevét hadi tettel
 Vívta ki, és a világ sokra becsülte ezért.
 Mint a régi királyok hős ivadéka, csodásan
 Tündöklő diadalt harcaival aratott.
 S így a háborúzó, veszedelmes vad török akkor
 Nagy birodalmában nem volt sose nyugodt,
 Míg bőséggel harcokat indított, s hadakat vezetett, és
 Fenyegető erejét féltve vigyázta a föld.
 Míg országát messzire terjedt híre uralta,
 Nemzete fénye dicső fényeiben ragyogott,
 S büszke viselt dolgaért, győztes fegyvere folytán
 Bonfini az egekig vitte a népe nevét
 És a hősi csatákat, amiknek e föld a szülője,
 Szemléletre előállította nekünk.
 Jóllehet eddig a lenti világnak barna vizébe
 Rejtőztek, de ma már csillog igaz fényük;

Heltai Gáspár bölcs esze, jámborsága, erényes
 Ügybuzgalma miatt újra elénk tárul.
 Te, aki látod a munkásságnak a fényeit, immár,
 Kérd Istent, hogy ilyen lenne megint ez a föld.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini művét kiadta)

Talán éppen a halogatások miatt kap németellenes színezetet az ajánlások nagy része.

Az ajánló versek között vannak olyan részletek is, amelyek határozott rokonszenvet tanúsítanak Mátyás demokratizmusa iránt. Így például Péchi János (Johannes Quinquecclesiensis) Heltai népi mozgalmak iránti szimpatijának megfelelően, azt dicséri Mátyás uralkodásában, hogy megfélemlítette az önkényeskedő zsarnokokat, kényurakat:

Féltek tőle királyok, a zsarnoki bossz fejedelmek.
 Megfékezte kemény jobbja a zsarnokokat.

(Epigramma Heltai Gáspárhoz, mikor Bonfini könyvét kiadta)

A kolozsvári schola diákköltői közt volt egy Kolozsvári (Claudio-politanus) előnevű is, aki bizonyára földije lehetett a néppárti uralkodónak. Érdekes, hogy ez a földrajzi közelség megérződik az ajánlóvers viszonylag közvetlenebb hangvételén. Már maga a megszólítás is erről tanúskodik:

Ó, te királyok büszke királya,
 Ki diadalmaid árán hoztad a dús javadalmat,
 Paeon férfaink szép dísze, sosem feledett név.
 Nemzeti tisztességünk, népünk hírneve vagy te;
 Jaj, csak nehogy a néma napok nagy csendje boruljon
 Rád, s ne maradjon a földre lesújtva öröknevű híred,
 És nehogy elpusztuljon ezáltal is annyi dicső tett!

Nem feladatunk jelenleg Bonfini történeti munkájának méltatása, csupán annyiban érintjük, amennyiben kapcsolatban áll a Hunyadi-kultuszt propagáló latin nyelvű költészettel. Egyrészt természetesen a Heltaihoz szóló ajánlóversekkel foglalkoztunk, de ezentúl a Bonfini-kiadás versekben visszhangzó hatása is érdekelt bennünket, ha nem is fogunk részletesebben foglalkozni véle. Említhetjük Sommerus János Mátyásról szóló versét és versrészleteit 1567-ből. Hasonló munkaként idézhetjük az erdélyi szász humanista *Leonhardus Uncius Poematum libri septem*.

de rebus ungaricis (Cracoviae 1579) című verses krónikáját, ahol – a már kialakult Hunyadi-kultusz hatása alatt – magasztalja Mátyás királyt és kiemeli kolozsvári származását („Claudi est o polis et patria”). Külön fejezetbe kíváncsoznék a latin és a magyar nyelvű költészet kölcsönhatása ebben a vonatkozásban is. Mindenesetre az külön figyelmet érdemel, hogy több Dózsaival foglalkozó költő volt érzékeny a Hunyadiak történetére, így például az antitrinitárius Sommerus és Bogáti Fazekas Miklós, aki Görcsöni Ambrus Mátyásról szóló négyrészes énekét folytatta (*Az ötödik része Mátyás király dolgainak mind haláláig*. Kolozsvár. 1577.) Valamennyien Heltai szellemtársai. Bonfini történeti munkája szinte olyan fontos próbaköve irodalmunknak, mint Janus szellemi hagyatéka; ismerjük, „súlyát és jelentőségét, népünket és életrajzát – különösen külföldön – századokon keresztül versenytárs nélkül reprezentálta, hatása máig ér” – állapítja meg Kulcsár Péter (K. P.: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Humanizmus és reformáció. Bp. 1971. 1.) Amint az 1503-ban keletkezett sírvers írja róla, halhatatlanná vált Tíz Könyve által (amelyet nemcsak élesztett, de ki is egészített, időszerűsített Heltai és köre):

Itt Campania sarja, a Bonfini hamva enyészik;
Művelt szerző volt, és jó tollú tudós.
Csonthai itt, lenn nyugszanak. Ám ami több a halálnál,
Tíz Könyvét ezután őrzi örökre e föld.

Amint már rámutattunk, Mátyás portréjának németellenessége is kirajzolódik. Különösen sokan hasonlítják a nagy királyt Achilleshez (Paksi Mihály, Thurzy Farkas Pál, Tordai Ádám, Decsi Gáspár, Kopácsi Ferenc), mások Aeneashoz vagy Themistoklészhez, Nagy Sándorhoz. Az előbbiekből természetesen következik, hogy Bonfini Homérosszal, Vergiliusszal vagy Titus Liviusszal kerül párhuzamba. Ebből a fényből nem kis visszfény száll a kiadás gondozójára és végrehajtójára sem. Heltai nagy köztiszteltetben marad éppen ezért még ellenfelei előtt is. A város közeletében és a reformáció életében egyaránt tevékeny részt vesz, úgyhogy teljes érvényű – nemcsak lutheri szakaszára vonatkozatható – Schesaeusnak róla rajzolt portréja, amelyet már idéztünk.

Hogy történetesen a reformáció legracionálisabb képviselője az, aki a várost legjobb saját hagyományaira emlékezteti, szintén nem tekinthető véletlennek, hiszen a reformáció éppoly szerves része a reneszánsznak, mint a humanizmus.

II. A kolozsvári manierizmus problémái a latin nyelvű költészetben

A kolozsvári humanizmus történetében van egy olyan szakasz, amely a reneszánsz eddigi kimért keretébe nem illeszthető belé. És nem is egyetlen irányzatról, de kettőről van szó: a karteziánusok és a coccejánusok mennyiségileg sem megvetendő költői terméséről. Időrendben valamivel a karterziánusok poézise bontakozik ki először. Ha az irodalom egészét vesszük alapul, kétségtelenül a barokk az uralkodó irányzat, de mellette az irodalom egyes ágaiban még tovább él a túl mély györeket vert humanizmus is. Úgy látszik a latin költészet is ezek közé tartozott, mert nem hagyható figyelmen kívül Szathmárnémeti Sámuel és a körének, főként Szathmári Pap János költészete, de még a velük rokonítható Bethlen Miklós latin nyelvű verselése sem.

Általában véve elhallgatják ezt a költészetet mind az irodalomtörténeti munkák, mind az irodalmi lexikonok, mind a monografikus tanulmányok. Pedig az irodalomtörténészek tudatában vannak, hogy „Erdélyben sokáig tovább élő reneszánsz-humanista hagyományok szellemében még a 17. század középső évtizedében is készült néhány színvonalas történeti feldolgozás”. És itt főként Bethlen János és Bethlen Farkas latin nyelvű történeti munkáit említik. (Lásd: *A humanista örökség – A magyar irodalom története*. II. Bp. 1964. 209.) Ez a megállapítás azonban sokallta – vagy legalább ennyire – érvényes arra a karteziánus eszméket közlő késő humanista költészet termékeire is, amely formailag majdnem érintetlen maradt a manierizmustól. Csak nemigen figyeltek fel – illetve nem alkalmazták azt a rendkívül éles és helyénvaló megfigyelést, amely szerint a descartes-i racionalizmus szervesen a humanitas erasmianából alakult ki a magyar reneszánsz irodalomtörténetben, annak folytatásaként. Amint Trencsényi-Waldapfel Imre *Erasmus és magyar barátai* című tanulmányában megállapítja, Nadányi Mihály 1657-es levelére hivatkozva, a humanista erdélyi irodalom sok esetben tanult stílust a karteziánusoktól: „Hűsz évvel Descartes főművének megjelenése után az erdélyi élet erőszakos keretei között a karteziánizmusnak ilyen elemeivel festi a beszélgetés emberhez méltó formáját: Beszéded bátor legyen s distinctus et clarus. . . Jó rációk nélkül temere semmit se statuálj. . . Az mikor racionálkodol sentenciádat eskütevással ne bizonyítsd. . .” Végül a tanulmány írója így vonja le azt a tanulságot, amelyet a mi esetünkben nagyon lehetett volna alkalmazni: „Így tölti meg új értelemmel Descartes racionalizmusa azt a tanácsot, amelyet már Erasmus Nyájas beszélgetéseinek Pedagógiai intelmek című fejezetében adott tanítványainak a párbeszéd Pedagógus szereplője.” (I. m. *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Bp. 1966. 132.)

Apáczai egykori iskolájában, a reformátusok kollégiumában neves filozófus versírók vannak Szathmári Pap János és Szathmárnémeti Sámuel személyében, akik másokat is karteziánus szellemű dedikációk vagy epitáfiumok írására ihletnek. Descartes dualista szellemű bölcsellete, a klasszicista esztétika alapja, igaz, de ezek a versek a reneszánsz időkből fennmaradt műfajok, és mind funkciójuk, mind szerkezetük, de latin nyelvük is az alkalmi humanista költészet túléléséről értesítenek bennünket. Az ő költészetükre különösen áll az előbbi megállapítás. A késő humanizmusnak ezzel a változatával is számolnia kell annak tehát, aki a kései latin poézissel foglalkozik. A fokozott intellektuális vonás itt is nyilvánvaló, sőt a moralizáló hajlam is, csak hogy racionálisabb a tartalom, és puritánsabb a stílus, mint a manierizmus és neosztoicizmus esetében volt.

A humanista eredetű ajánlóvers és az epitáfium is igen tartós műfajnak bizonyult, mert még a 17. század második felében is virágzik. Igaz, hogy stilisztikai kellékeiben gyakran viseli magán vagy a tudományos értekezések puritánságát, vagy a barokk jegyeit – hiszen a barokk százada ez már –, de funkciója, verselése, nyelve, sőt szerkezeti felépítése is még mindig a műfaj humanista eredetére emlékezteti az olvasót. Így Pap Jánosnak és a karteziánus filozófia többi képviselőjének alkalmatosságra írt versei ezt bizonyítják. Apáczai egykori iskolájában élnek, Kolozsvárt Descartes dualista és racionalista eszméi, ahonnan – úgy látszik – mégsem halt ki a nagy úttörő szelleme. Talán még abban is őt követik, hogy verssel ajánlanak egy-egy bölcséleti baráti művet, hiszen – amint már említettük – Apáczai is írt hasonló verseket. Szathmári Pap János, a *Philosophia prima seu metaphysica* (A legfőbb filozófia vagy metafizika) című könyvében híres karteziánusnak bizonyult. Melékelt ajánlóverséből, amelyet az ugyancsak karteziánus Szathmárnémeti Sámuel doktori disszertációjához írt, Descartes szelleme árad:

A dolgok két rendszere nincs, csak az emberi létben

Meg, de nem ösztöne, ám szelleme élteti őt.

Éljen a ténynek megfelelően, ki igazán él;

Van, ki tagadná, hogy teste s a lelke övé? !

Értetni azt, hogy a testtől elvált lelkek örökké

Boldogok: ez műved, munkád feladata.

Nem gyötrelmes néked e munka barátom; igyekszel

Győzni e munkán, és nem tart fent akadály.

Táru előtted a természet mély titka: a lélek

Élete; érveidet fejti ki józan eszed.

Rajta, nehogy megtörjön az ebbeli fáradozásban

Ritka kitartásod, hogy kimutasd az erényt.

Ha bizonyítva, ilyen nemű érveit adja az elméd,
Úgy a különb élet szép hasznára leszen.

(Szathmárnémeti Sámuelnek *Exercitii philosophico-metaphysici de perenni duratione mentis című értekezéséhez*)

Ez a funkciójában, műfajában és stílusában humanista ajánlóvers a barokk kellős közepén, 1682-ben látott napvilágot. Karteziánus vonása főként világosságra való törekvésében, logikailag körvonalazott képeiben és értelmileg jól tagolt mondataiban, valamint dualista szellemében áll. Ezek lényegében barokkellenes, klasszicista elvekként is értelmezhetők lennének, pl. a francia irodalomban, de nálunk csak 100 év múlva beszélhetünk a klasszicista költészetről, így nem kétséges, hogy késő humanista versekkel van dolgunk ez esetben.

Apáczai utódai közül Szathmárnémeti Sámuel egyik legjelesebb képviselője a racionalista filozófiának, amint *Metaphysica contracta* (Rövid metafizika) című tanulmánykötete bizonyítja. Se szeri se száma azoknak az értekező jellegű műveknek, amelyeket a nagy, köztiszteletben álló tudósnevelőnek ajánlottak tanártársai, egykori tanítványai. Tudós volta miatt nem eléggé személyes ez a líra; ez általában jellemzi azokat akik Descartes szellemében művelik a költészetet, de tegyük hozzá, hogy gyakran Erasmus követőinél is találkoztunk ilyen harmadik személyt kedvelő önjellemzéssel. Viszont az epitáfium viszonylag több személyes elemet tartalmaz itt is – már műfaja folytán is:

Szatmár szült meg; jóra tanított szerre: Kolozsvár,
Utrecht, majd azután, Franeker és Leiden.
Majd hazatérve, Kolozsvár tisztséggel fogadott, és
Júdea nyelvének tisztelt papja gyanánt.
Jött a görög meg a bölcselet és szónoklati tárgyak,
Hogy nevelő lettem, második Apafinál.
Majd eme tisztem után kegyesen vett vissza e város,
És azt bízta reám, mit végeztem előbb,
Ebben a tisztsben harmincnégy esztendeig éltem;
Most megtörve a gondtól, ostromlók seregétől,
Lelkem az Úrnak adom, testem a földbe kerül.

(*Saját sírfelirata*)

Ez a sírvers már szinte a kései reneszánsznak is a legutolsó terméke, hiszen 1717-ben keletkezett. Viszonylag több személyes elemet tartalmaz, mint a dedikáció, hiszen tárgya magára a költőre vonatkozik.

Különösen a befejező részből árad az elégikus költői hangulat; kárpótol bennünket az előbbi eléggé száraz adathalmaz átfutásáért.

Apáczai egykori tanítványa, az erdélyi emlékiratírás nagy alakja, Bethlen Miklós nemcsak abban hozható kapcsolatba halhatatlan mestérével, hogy büszke rá, és hogy nagy elismeréssel ír nevelői képességéről, de abban is, hogy az írásban mindig a józan gyakorlatiasságot tartja szem előtt. Ez a racionista ars poetica íratja vele azt a humanista szellemű latin verses épisztolát is, amelyet fiához intéz bécsi fogságából.

Drága fiam, kit a kedves Júlia szült e világra,
Ő, kire még maga Vénusz és a tiszta Minerva
Is szeme sarkából nézett csak sanda-irigyen, –
Szemem elé jött versekkel teleírt lapod immár,
S jól esik elnéznem gyerekes soraid vezetését;
Mégis jobb, ha a börtön nélküli próza a célod,
Mert természeti törvény, hogy lábunk szabadon jár,
S ifjúi dolgokat ismervén, kezdjük csak a táncot,
Melynek a törvényét a tudós síp szabja kimértté;
Légy te előbb csak szónok, mint netalán hiú költő.

(Levél József fiához)

A karteziánusok kissé tehát óvakodnak az ünnepélyesebb, díszesebb, kevésbé ésszerű vers stílusától, mint a természetesebben ható prózától. Benne van ebben talán a barokk poézis szélsőségei elleni védekezés is, de azon túl Apáczai reáliák iránti érdeklődése is, aki az irodalom lényegének a megértését egybekötötte az élet gyakorlati vonatkozásai-val és a természettudományokkal. Ezért kéri az európai polgári kultúrát ismerő Bethlen Miklós is a fiát, hogy Archimédeszt kövesse, illetve a természet titkait igyekezzék először megtanulni. Legyen olyan, mint a nagy ókori természettudós volt:

„qui naturae nominatur filius unus”,

(akit a természet egyetlen fiának neveznek). Valószínűleg ezeknek az okoknak tudható be, hogy kissé sovány költői termése volt a karteziánus irányzatnak. Ez az újabb szintézis nem találta még meg a néki teljesen megfelelő költői formát, de a vele kapcsolatos, a manierizmustól érintetlenebb, kései humanista poézist így sem hagyhatja figyelmen kívül az irodalomtörténet. Ami azonban a coccejanus irányzat latin nyelvű költészetét illeti – amint látni fogjuk –, az sokkalta gazdagabb lesz.

A humanista költészet utolsó erőteljes hullámverését a Tótfalusi halálára írt gyászversek képezik. A kiteljesületlen irányzat, mintha csak jelképesen is, egy nagyszerű, de derékba roppant élet példáján buzdulna fel utoljára. S maga az is jellemző félhűbéri-félpolgári viszonyokra, hogy latinul siratják el a kollégium tanárai, diákja, a nagy mester segédei azt, aki felbecsülhetetlen érdemeket szerzett éppen az anyanyelvű műveltség széles körű kibontakozásában. Kis Miklós még Enyedről hozta magával a coccejánus szellemet, és Pápai Páriz sírig tartó barátságát. Mindkettő a gyakorlati tudományosság, a tudatos népszolgálat felé ösztönözte őt, aki mind bibliakiadói, mind nyomdászai ténykedésében a kultúra demokratizálódását követte. Hollandiai tapasztalatai végképp meggyőzték őt az ipar fontosságáról. Ezért döntött a nyomdászat mellett. Európai hírneve és rendkívüli keresete ellenére is hazajött, hogy Apáczai tragikus sorsát vállalja.

Az *Exemplar viri* halotti kárta versei eszmeileg egységesebbek, mint formailag. A verselésben – különösen az intellektuálisabb beállítottságú íróknál – már a manierizmus és a barokk öncélú virtuozitása itt-ott határozottan megmutatkozik, így Vízaknai András sorközeinek iniciáléiban és sorvégződéseiben ugyanazokra a jelszavakra törekszik. Tholdi Miklós anagrammákat alkalmaz. Csengeri Pál sorközi rímeket használ eléggé kiszámíthatatlanul. Szokatlan szeszéllyel rímelteti a disztichonok egymás utáni szavait Técsi Zakariás (quaerat – erat; vulnere – nere; excedere – de re; ore – fore), amihez hasonló eljárást nem gyakran találunk a humanista költészetben. Azonban így is viszonylagos puritán mérséklet szabályozza ezeket a formai játékokat, az, ami nagyon is jellemző a kálvinista ihletésű humanista költészetre. Gyakoriak a humanista sablonokra emlékeztető közhelyszerű szentenciák, így pl. Martonosi Mihály, Baczoni Máté, Almási Benjámin és Miklósvári (Sebe) Miklós sirverse az átlagműveltségű és -képességű humanista értelmiség színvonalán nemigen emelkedik túl. Az élet mulandóságáról elmélkednek szinte minden eredetiség nélkül. Ifj. Csepregy Turkovics Mihály verse pedig prédikációszerű. Nincs meg bennük még az a leheletnyi költőiség sem, amely Técsi (L) Mihály négy sorosát jellemzi, miközben egy nagyon is általános témát, az emberi élet mulandóságát, hasonlítja a természethez:

Jaj, ahogy elszáll dísz a levélről, báj a sziromról;
Erdőkről a levél, földekről a virág:
Éppúgy ingadozik, lehanyatlik az emberi hírnév;
Lángokat űz el a víz, vizeket űz el a láng.

(Misztótfalusi Kis Miklós halálára)

Alkalmi latin verseket ír Pápai Páriz Ferenc is: *Békeóhajítás* című, epitáfiumszerű verse mennyire személyes és megható vallomása egy megtört, de meg nem alkuvó életnek:

Mint békét szerető ember hirdettem a békét
 Munkámmal, s igazam érve nem egyszeri volt.
 Még a saját jogom is mellőztem a béke ügyéért,
 Ebbeli tiszteletem semmi se múlta felül.
 S tartósan nem örülhettem soha mégsem e jónak;
 Békeszerelmem nem adta, csupán a reményt,
 Téged kérlek ezért, legjobb békém, békés olajágam,
 Aki a pajzsod alá hívsz már, Krisztus uram.

(*Békeóhajítás*)

Ennek a versnek, bármilyen késő humanista termék is, a legszebb békeverseink antológiájában lenne a helye. Majdnem minden könyvének már a címében is benne van a béke szó (*Pax animae; Pax corporis; Pax aulae; Pax sepulchri* = A lélek békéje; A test békéje; Az udvar vagy a bölcsesség békéje; A sír békéje): Élete, munkássága is ihletője, gyűjtő-pontja a barokkba hajló humanista poézisnek. Késő humanista sokoldalú munkássága időben egybeesik a nagy román humanista, Dimitrie Cantemir életművével, aki szintén tudós és író egyénisége ennek az átmeneti kornak. Még bibliai megalapozású racionalizmusukban is vannak párhuzamok. Úgy látszik, a humanizmus keleti hullámai időben tovább gyűrűznek, mert a legújabb összefoglalások, megemlékezések Cantemirt is többnyire a humanisták, és nem a barokk írók közé sorolják. Így pl. Petru Vaida, Iorgára, Panaitescura és George Calinescura hivatkozva, humanistaként tárgyalja a román irodalomnak ezt a központi egyéniségét, európai rangú megalapozóját. (Lásd: P. V. *Dimitrie Cantemir și umanismul*. Minerve. Buc. 1972. Különösen a *Problema umanismului românesc* és a *Motivul umaniste în opera lui Cantemir* című fejezeteket.) Pápai Páriz Ferenc pozitív szerepét sem csökkenti az a tény, hogy az irányzat kései képviselője, illetve azzal, hogy annak tartjuk, nem akarjuk csökkenteni szintetizáló jelentőségét a magyar irodalmon belül.

A coccejánusok vallási indítású költészete józan gyakorlatiassággal igyekszik értelmezni a reformáció legfőbb szellemi forrását: a bibliát. Ennek a gyakorlati tudományosságnak a középpontjában állnak a béke ügyének, az általános kulturális fejlődésnek, a földi boldogság elérésének felvilágosodás előtti korszerű kérdései. A bibliai racionalizmust képviselő erdélyi coccejánusok (Pataki Tóth István, Dési Márton,

Kaposi Juhász Sámuel, Tótfalusi) költészetétől a németekig, svájciakig, franciákig egyaránt megtisztelik verseikkel. És ami számunkra annyira lényeges, ismerője a román népköltészetnek, és barátja a román népnek, ami az első időmértékes román vers megírására ihleti Mihai Halici román humanista tudóst:

Írok egészségről – a románok Phöbusa – szállva
 Hozzatok, kiket a szent tudomány hona tart!
 Honnan várjuk az ismeretet, tudományt; a szerencsés
 Amsterdammak a könyv hozta a megbecsülést.
 Szent törvények emelték Genf város falait fel.
 Párizs, Leyda, fogadd, hogyha Ferenc odaér!
 Nyújtsátok nővéreiként kezetek neki; rajta,
 Testvér, cimbor, nő menjen elé mielőbb!
 Kérjük, jó urak, asszonyok és valamennyi magister,
 Béke jelül sőt hozzatok és kenyeret.

*(Óda Pápai Páriz Ferenchez, amikor Bázelen
 doktorrá avatták)*

Különös jelentőségű, hogy hazai talajra épül, és a közvetlen valóság-
 ból fakad ez a népi szemléletű latin poézis, amely elsősorban a román és
 a magyar nép testvéri együttműködését szolgálja, amint Pápai Páriz és
 Mihail Halici barátsága bizonyítja. A coccejánusok költészete nemcsak
 tartalmasabb, de gazdagabb is, mint a karterziánusoké. Úgy látszik, a
 túlzott racionalizmus intellektualitása – amely eredményes a tudomá-
 nyos fejlődésben – nemigen kedvez a lírai termésnek. Ezzel szemben a
 coccejánusok termése érzelmileg, formájában változatosabb. Mérsékel-
 tebb manierista stílusjegyeket itt még könnyű találni, és a versformák is
 keverednek. Pápai népi szellemű író tehát, s ezen az sem változtat, hogy
Ódát ír a kisgyermek II. Apafi Mihályhoz, amelyben az általa elképzelt
 szelíd, emberségű, szellemi életet élő fejedelmi eszményt rajzolta meg.
 Valószínűleg II. Rákóczi Ferenccben látta megvalósulni elképzelését, aki-
 nek őszinte híve lett, mert II. Apafit Bécsbe internálták a Habsburgok.

TÓTH ISTVÁN

RADIKÁLIS VÍGJÁTÉK 1848-BÓL

Dobsa Lajos: MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE

1848 szépirodalmi termékei között, amelyek a forradalom oldalán, annak eszmei támogatására íródtak, párájt ritkítóan szerencsétlen utóéletű Dobsa Lajos vígjátéka. Hogy saját korában milyen események, eszmeharcok akadályozták sikerét, arról elemzésünkben szólunk. A darabnak csak előjátéka jelent meg nyomtatásban,¹ és a benne kifejtett radikális eszmék mellett főként ez a tény hátráltatta megismerését később is. Bayer József csak az előjátékot ismerte, Vértessy Jenő nem is említi.² A Dobsa Lajos színpadi műveiről értekező Élő Gabriella közli ugyan a darab cselekményét, de mélyre nem néz; nem említi, hogy a vígjáték léptette föl az első magyar színpadi „communistát”, értékelésében pedig erre szorítkozik: „Egyáltalán a személyek jól vannak rajzolva, valamennyien tipikus alakjai a 48-as Budapestnek.” A cselekményvázlatot Dobsa monográfusa, Diószeghy András is átvette tőle.³

A felszabadulás óta sem változott a helyzet. Amíg a márciusi fiatalok írásai sorra megjelentek, Dobsa darabját elkerülte a kiadói figyelem. Geréb László a munkásügy irodalmi ábrázolásáról értekezve, olvasta a kéziratban maradt szöveget, de a színpadi „communist” monológiát összefüggéseiből kiragadva, téves következtetésekre jutott, amikor a színművet radikálisúfólónak bélyegzi. Az ő megállapítását ismétli meg Pándi Pál.⁴ És hogy a kör bezáruljon, Dobsa életművének legújabb értékelője, Hegedüs Géza ismét nem ismeri a vígjátékot.⁵ Pedig a *Márczius Tizenötödike* az egyetlen irodalmi bizonyítéka annak, hogy a márciusi fiatalság nemcsak a naprakészebben reagáló műfajokban (verssekben publicisztikában, politikai röpiratokban) fejtette ki nézeteit, hanem a színpad közéleti szószékként való felhasználására is törekedett.

¹ *Jegyváltás a gőzösön*, Életképek 1848. szept. 10. A vígjáték kézírata: OSzK Színháztörténeti Tár N. Sz. M 90. (súgópéldány) és 90/1. (rendezőpéldány)

² *A magyar drámai irodalom története*, Bp. 1897. II. 48–9., ill. *A magyar romantikus dráma (1837–50)*, Bp. 1913.

³ Élő Gabriella: *Dobsa Lajos színművei*, Bp. 1912. 7–9.; Diószeghy András: *Rotaresti Dobsa Lajos*, Makó 1927. 8–9.

⁴ *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907*, Bp. 1961. (Irodalomtörténeti Füzetek 34.) 11., ill. „Kísértetjárás” *Magyarországon*, Bp. 1972. II. 372.

⁵ Hegedüs Géza–Péter László: *Dobsa Lajos emlékezete*, Makó 1974. (A Makói Múzeum Füzetek 13.) 21.

A színdarab címe sem a vértelen pesti forradalom napját idézi, amely a legkényesebb liberálisokat is kielégíthette, hanem Pálffy Albert március 19-én megindított radikális lapját és annak munkatársi gárdáját, eszmei háterszágát jelenti.

A radikális vigjáték megírására Dobsa Lajos személye kiválóan megfelelt. Újabbban – Martinkó András kutatásai nyomán – már tudjuk róla, hogy a színésznek állott Dobsa 1846-ban fontos kapocs volt Petőfi és Győr városa között, ahonnan második ott-időzése idején röppentek fel a hírek az első magyar falanszter terveiről⁶. Vitán felülinek látszik, hogy Petőfi (a Pesti Divatlap 1845. február 9-i számában) sem csupán a Nemzeti Színházban vendégszereplő tehetséges fiatal színész útját kívánta egyengetni, amikor Dobsa szerződtetését sürgette, hanem eszmetársát is ajánlotta, akinek jelenléte megerősítené a színházon belüli radikális csoportot, amelyet Egressy Gábor és Czakó Zsigmond nevével fémjelezhetünk. A szerződtetési tervek kudarca után, 1846. október 1-én Nyugat-Európába induló Dobsa első, felületesebb, itthon szerzett ismereteit az újszociális eszmékről ott tovább gyarapíthatta. A februári párizsi forradalomnak szemtanúja, sőt résztvevője lett; vezetője annak a francia köztársaságot üdvözlő magyar küldöttségnek, kinek maga Lamartine válaszolt köszönő szavakkal. (A Pesti Hírlap március 29-én közölte Dobsa erről szóló tudósítását.)

Hazatérését Vahot Imre Pesti Divatlapja 1848. május 13-án jelenti és egyúttal közli azt a szándékát, hogy a francia forradalomról szerzett élményeit mihamar könyv alakban is kiadja. Pestre érkezésének napja eszerint (figyelembe véve a Pesti Divatlap hetenkénti megjelenését) május 6. és 12. közé tehető; első hazai politikai szereplése május 12-én történik, amikor – Petőfi Sándor, Pálffy Albert, Degré Alajos és Glembay Károly társaságában – tagja a budai vérengzés ügyében a minisztériumhoz küldött delegációnak. Dobsa itthoni fellépése olyan pillanatban következik be, amikor a forradalmi baloldal veszélyhelyzete fokozódik, és ennek következtében kiszorulásuk a tényleges hatalom közeléből lényegében befejezett tényné válik. Közvetlen élményei és megírható hazai tapasztalatai csak ettől számítva lehetnek, a korábbi eseményekről azonban – úgy tűnik – radikális barátai révén alaposan tájékozódott. Hírlapi cikkei (1848 júniusától) a Márczius Tizenötödike hasábjain a népképviselői országgyűlés választási visszaéléseivel, a pecsovics-politika visszásságaival foglalkoznak, tematikájuk ösztől kibővül a republikanizmus közjogi fejtegetéseivel⁷.

⁶ Martinkó András: *Petőfi útja a győri Hazánkhoz*, in: *Petőfi és kora*, szerk. Lukácsy Sándor és Varga János, Bp. 1970. 81–142.

⁷ Erről részletesebben szól Hegedüs G.–Péter L.: i. m. 11–14.

Dobsa világnézetének két összegező megfogalmazása *Az 1848. évi francia forradalom* (Pest, 1848) és a *Márczius Tizenötödike* c. vígjáték – Geréb László megállapítását vitatva, a kettőt eszmei szempontból harmonikusnak látjuk. A párizsi forradalomról szóló füzet didaktikus szándéka minduntalan kiütközik: a francia revolúció követendő példái-val és elkerülendő buktatóival akar hatni idehaza, a „Maga kárán tanul a magyar” idézett közmondást megelőzendő. Példáit ennek megfelelően válogatja meg. Elmondja, hogy Párizsban is kísérletet tettek arra, hogy a polgárokat a nép ellen ingereljék (Pesten március 20-tól⁸), hogy a nép és a katonák testvérek (ennek hiánya volt tapasztalható a budai, május 10-i vérengzésen) stb. Állást foglal a sok vihart kavart vörös szín használata ügyében és hivatkozik a párizsi esetre: „... a nép vörösnek akarta a köztársasági színt, de Lamartine felelt, elmondá az e színnel kapcsolatban levő emlékeket, a Márs mezejét, hol e szín oly véresen szerepelt s a nép lecsendesült, elfogadta a három színű zászlót...⁹”. Néhány esetben azonban a franciaországi élmények már a forradalmi baloldal hazai vezetőinek terminológiai hatása alatt fogalmazódnak meg: a munkások érdekképviselője Vasvári Pál hatását mutatja, a gaminek forradalmi szerepe pedig Petőfi június 11-én, az Életképekben publikált cikkének zárópasszusát idézi. Az elvi alapokon és szilárdan republikánus Dobsa azonban könyve több helyén egyértelműen elhatárolja magát a „communistáktól”. Vonatkozóan ismét Lamartine-t idézi és utolsó párizsi élményei is ebben a tárgykörben mozognak: „200 000 polgárt láttam fegyverbe öltözni öt perc lefolyása alatt (midőn az volt a híre, hogy 300 000 Communista jön kirabolni a várost). . .”

A *Márczius Tizenötödike* c. vígjáték keletkezési idejét pontosan nem ismerjük. Az előjáték, mint említettük, szeptember 10-én jelent meg; ez azonban nem szerepel majd a színházhoz benyújtott szövegben, amelyet október 9-én regisztrált Obernyik Károly, a Nemzeti Színház dráma-bíráló bizottmányának jegyzője. Az utolsó időpont, amelyre a dialógusban utalás történik, augusztus 25.: Csilling Boldizsár táblabíró panasz-kodik unokaöccsére, akitől február 25-én kapta az utolsó levelet Párizsból és „hat hónap óta hallgat” (II. felvonás 7. jelenet). A megírás

⁸ Vö. Petőfi naplójának március 20-i bejegyzésével, a német polgárok szította antiszemita hangulatról, amely a március 15-én demonstrált egység első tudatos megbontása.

⁹ Ugyanerre az esetre, hasonló értelemben Birányi Ákos is hivatkozott: Nemzeti Újság 1848. ápr. 4. *A vörös szín*. A színszimbolika európai és hazai történetére l. Lukács Sándor tanulmányát: „... és piros zászlókkal”, Kritika 1967/11. és 1968/1.

valószínű időpontja augusztus vége, szeptember eleje, amikor a politikai helyzet újra és sürgetőbben vetette fel azokat a kérdéseket, amelyeket a forradalmi baloldal már április–májusban szorgalmazott. Ezek közül a forradalom önvédelmének megszervezése, a kormány határozatlanlága és a táblabíró-politika kigúnyolása közvetlenül is cselekménymozgáttá vált a színpadon.

Noha a szerzőnek ez az első darabja, a színész Dobsa már alaposan megismerhette a teátrumi mesterség fogásait. Az alaphelyzet a Scribe nyomán haladó francia tucatkomédiák dramaturgiai sémája és szerelmi cselvígjátékot ígér: Orányi Géza, a Márczius Tizenötödike levelezője – „communista” barátja segítségével – megszerzi a zárdában nevelt és féltve őrzött Hermina kezét, akit nevelőapja, Piffli Aloys Csilling Boldizsár Heves megyei táblabíróhoz adna feleségül. A véletlen folytán nagybácsi és unokaöccs lesz így szerelmi vetélytárs. Dobsa a cselekmény szerelmi szálában mintegy összefoglalja az 1840-es évek magyar vígjáték hagyományát, amely igen erős francia hatás alatt állott. Piffli a sokszor színre vitt leányőrző, akinek házát valósággal ostrom alá kell fogni és cselekkel bevenni, emellett kapzsi és fukar is. Csilling, a Pestre érkező táblabíró, szintén színjáték hagyományt összegez: *A feleskei nótárius* típusát, aki a városba kerülve komikus kalandok szenvedő alanya lesz. De a radikális fiatalok kerülve komikus kalandok szenvedő alanya lesz. De a radikális fiatalok kerülve komikus kalandok szenvedő alanya lesz. De a radikális fiatalok kerülve komikus kalandok szenvedő alanya lesz. De a radikális fiatalok kerülve komikus kalandok szenvedő alanya lesz. De a radikális fiatalok kerülve komikus kalandok szenvedő alanya lesz.

Eszméi tekintetében azonban Dobsa nem gazdálkodik a máséból, és a vígjáték hagyomány rétegének lehántása után hozzáfoghatunk az izgalmasabb elemzéshez: milyen események szolgáltak a cselekmény alapjául, kik állhattak modellként a szerző előtt, milyen világlátást tükröz 1848 egyetlen radikális vígjátéka? Dobsa a cselvígjáték minden fordulatát és szereplőjét politikai-közéleti motívummal is jellemzi. Piffli Aloys nemcsak ellenszenves és komikus gyámtya, de politikailag veszélyes

figura is, mert ő a kamarilla pesti vezérágense. Csilling, aki a kormányt támogató táblabírák élén érkezik Pestre, egy füst alatt keres feleséget és főispánságot – házassági törekvései időlegesen Piffelhez kötik. A verestollas unokaöccs, Orányi és a pecsovics-nagybácsi konfliktusa így nem csupán szerelmi–nemzedéki, hanem politikai–világnézeti is. Ettől a technikától az elsőműves szerző darabja ugyan kissé hosszadalmas lesz (négy felvonás, hét ábrázolat), növekszik viszont történeti forrásértéke. A forradalom gyors történései napjaiban, sietősen megírt színműben ugyanis eldolgolatlanul, jól felismerhetően bukkannak fel az azonosítható események.

A Márczius Tizenötödike május 13-i számában közölte a Heves megyei Casino-társaság tiltakozását a radikális lap cikkei ellen, amelyekkel az a Batthyány-kormány bizonytalannak, felemásnak érzett politikáját támadta. A 19-i szám szerint Heves vármegye állandó választmánya is hasonlóan foglalt állást és június 20-ra delegációt szándékozott Pestre küldeni, hogy a kormányt támogatásáról biztosítsa. További fogódzó a cselekményhez a délvidéki szerb támadás híre és az ellenük induló önkéntesek toborzása: május 16-án jelent meg Batthyány miniszterelnöki rendelete tízezer nemzetőr kiállításáról. A májusban történtek mellett áprilisi eseményekről is szó esik a darabban; minthogy ezekről Dobsa csak hallomásból értesülhetett, ábrázolásuk stilizáltabb. A „communista” Kondor a házbérek és a háziurak ellen szónokol. Ez a valóságban a sokat vitatott pesti, április 19-i népgyűlés témája volt, melyről ma már világosan látjuk, hogy provokatív, jobboldali megmozdulás, amely antiszemita és antiradikális zavargásokhoz vezetett¹⁰. Nyitott kérdés, hogy a márciusi fiatalság és a velük ekkor már kapcsolatban álló céhlegények mennyiben ültek fel a provokációnak. Kétségtelen, hogy az ekkor letartóztatott tizennégy tüntető mindegyike szegénysorú volt és a fiatalok is újra meg újra mentegetőzni kényszerültek e tömegkapcsolatuk miatt. Vasvári Pál már április 15-én a Pest megyei választmány ülésén sürgette az iparoslegények sérelmeinek orvoslását, mert ellenkező esetben rendbontás születhet, sőt ugyanekkor idézte egy verestollas barátját, aki azzal fenyegetett meg egy céhmestert, hogy a radikálisok üldöztetését a polgárok részéről a céhlegények mozgalmának serkentésével fogják visszatartani¹¹. Jókai az általa szerkesztett Életképek május 21-i számában ezeket írja: „Ki a zsidóbujtogatásnál

¹⁰ Sarlós Béla: *A pesti munkásság forradalmi harca és programja 1848-ban*, Századok 1955/1. 78–86.

¹¹ *Vasvári Pál válogatott írásai*, szerk. Fekete Sándor, Bp. 1956. 290–1.

verekedett, ki imitt-amott éjjelenként macskazenézett, ki a háziurakat késsel, vagy kanócczal fenyegette, az nem a forradalmi fiatalság volt.” Vasvári június 4-én ugyancsak az Életképekben még világosabban fogalmaz: „De találkoztak olyan sötétlelkűek, kik a zajló néphullámokat szentségtelen célokra használták fel. . .” Urbán Aladár állította fel az érdekes és logikus hipotézist, hogy a május 8. és 10. között lezajlott és végül a 10-i budai vérengzésbe torkollott macskazenék is provokációk következményei, mintegy újabb támadása a reakciónak a forradalmi ifjúság és baloldal lejáratására^{1 2}.

A jelenséget a radikálisok szemszögéből vizsgáló Dobsa itt egyértelmű ábrázolást ad és Urbán Aladár feltevését igazolja. Kondor, a „népszónok, communista, a macskazenék hőse” az ellenszenvtüntetéseket mindenre alkalmas politikai fegyvernek tartja: a háziurak ellen éppúgy, mint a reakciós tisztek ellenében, sőt barátja szerelmi cseleit is ezzel támogatja. Némileg demagóg és erősen rajongó alkata azonban Kondort eszközzé teszi Piffli Aloys kezében. A reakció beépített ügynöke a „rác Csevis”, aki a népgyűlések és a macskazenék legfontosabb provokátor-szervezője, és buzgalmával kivívja a félrevezetett Kondor legteljesebb bizalmát. „Dicső gyerek, eredeti példány, talpig magyar ember, barricadeur, proletarius, communista!” – áradozik róla a III. felvonás IV. ábrázolatának 1. jelenetében. Kondornak csupán a macskazene fegyveres szétverése nyitja fel a szemét.

Az a tény, hogy a házber elleni tüntetések április közepén, a májusi macskazenék és az itt állomásozó olasz katonaság júniusi fellázítása a nemzetőrség ellen Dobsa ábrázolásában egyazon kamarai mesterkedés eredménye és ennek időleges áldozata Kondor – igen sokatmondó. Szemléletesen mutatja, hogy Dobsa a hazai élmények hatása alatt mennyire radikalizálódott. Párizsról szólva még Lamartine szónoklatát emelhetjük ki a vörös szín ellen, itthon azonban a legjobb barátait a verestollasok táborában találta: hatásukra a vígjátékban mind Orányi, mind Kondor verestollas csákót visel nemzetőrként. Amíg a francia forradalomról szóló kis kötetben a „communista” minden esetben (az egyenlőség-eszme túlzó híveként) a magántulajdon elleni fellépésével magát a forradalmat veszélyeztette és 1848 nyarán a szó itthon is felforgatót, sőt fosztogatót jelentett^{1 3}, Kondor alakja ennél jóval differenciáltabb, bár Dobsa nem azonosul vele. Szónoklata az I. felvonás

^{1 2} Az 1848. május 10-i katonai vérengzés a budai várban, Hadtörténeti Közlemények 1968/1. 71–92.

^{1 3} A „communista” hazai, zavarosan használt fogalomkörére 1848-ban l. Lukácsy Sándor: *Petőfi arca előtt*, ItK 1963/3. 284.

I. ábrázolatának 3. jelenetében elsőként idézi magyar színpadra a vagyonegyenlősítők hiánytalan gondolatmenetét: „Övék a ház? És ki építette azokat a házakat? Ők é – vagy proletárius társaink a kőműves legények? Ők a ház urai! Most csak egy úr van a világon, de ez az úr nem a házbirtokos, mert ez nagyobb a házbirtokosnál, nagyobb a házbirtokos házánál, mert barricadnak rontja le azt, le kell rontania – ez az úr a nép! Ti vagytok az legfölségebb polgártársaim!” Dobsa elhatárolódását a fenti szónoklatot követő passzus mutatja, amely – Jancsi inas kérdésére – már a kommunizálás fonákját igyekszik bemutatni, egy szándékolt logikai törés közbeiktatásával: „Minden embernek utczával lesz a háza, kivévn a mostani zsarnok bitorló birtokosokat. (. . .) Kiadjuk árendába a mostani birtokosoknak.” Mégis: a zárójelenetben Géza „jó fiú”-nak nevezi Kondort, megköszöni segítségét és ami ennél sokkal fontosabb, a népgyűlésen nemcsak toboroz a szerbek ellen, hanem – hallgatói felszólítására – maga áll élükre s mint választott önkéntes hadnaggyal találkozunk az első magyar színpadi „communistával” a darab zárójelenetében.

Dobsa ábrázolásának javára írhatjuk, hogy a provokáció három hulláma közül a kortárs közvélemény számára kezdetben csupán a harmadik, az olasz katonákkal történt incidens tűnt egyértelműen bujtogatás következményének. A vígjátékba is beépül az a valóban megtörtént eset, hogy az olasz katonaság (miután június 1-én megtagadta a felesketést a magyar alkotmányra) június 11-én éjjel véres összetűzésbe keveredett az oda beszállásolt magyar önkéntesekkel a Károly-kaszárnyában. Vasvári Pál egyik cikkvázlatában leírja a bujtogatók érvelését is: „Ti olaszok, azt hiszitek, hogy a magyar őszinte barátotok. Pedig nem így van. Ime, ezen önkénteseket azért gyűjtik, hogy fölfegyverezve Olaszhonba küldjék őket a ti testvéreitek gyilkolására.”¹⁴ Dobsa éleslátása a provokáció felismerésében és leleplező ábrázolásában Petőfiével és Vasváriével vetekszik, s mutatja is mindkettőjük szó szerinti hatását. Akár Petőfi május 6-án röpiratban megjelent naplójának egyik bejegyzésében, Dobsa is felrója Pifflnak, hogy szegényen jött Magyarországra, itt gazdagodott meg és most befogadó hazája ellen tevékenykedik (II. felvonás, III. ábrázolat, 1. jelenet). Két jelenettel később az ágens „jó fejszé”-nek, azaz eszközének nevezi Kondort és megrója ügynökét, miért nem támogatta erőteljesebben a házbér ellen tüntetőket. Mire Csevecs ijedten mentegetőzik, Piffli maga is háztulajdonos és egyébként is: „ez communisticus és nem reactionarius mozgalom lett volna.” Ezután elhangzik az utasítás az olaszok fellázítására, szinte szó szerint azonosan a Vasvári-idézet megfogalmazásával – eredményeképpen a

¹⁴ I. h. 294.

III. felvonás VII. ábrázolatában a színfalak mögött már zajlik is a Károly-kaszárnyai összetűzés.

Az áprilisi–májusi események (házbértüntetések, macskazenék, toborzás) és a júniusban történtek (Heves vármegye küldöttsége Pesten, az olasz incidens) mellett Dobsa az apróbb mozzanatokban többször utal valóságos, de későbbi tényekre. A Széchenyi-ligetben játszódozó életkép rikkancai Charivarit, Népelemet, Radicallapot is kínálnak. Ez 1848 júliusát idézi, éppúgy, mint Piffel kitétele („Radetzky Milanoba ment”), ami a custozzai csata utáni helyzetre, július utolsó napjaira emlékeztet. Nevezetes toborzó népgyűlés, hasonló a vígjátékban emlegetetthez, július 17-én zajlott le, bár nem simán, minthogy szónoka, Kecskés Ede ügyvéd felhasználta az alkalmat arra, hogy a kormány erélytelenségét bírálja és támadja a polgárokat.

Összegezően a vígjáték mozzanatairól azt mondhatjuk, hogy Dobsa az április 19. és (a korábban említett példával) az augusztus 25. közötti eseményeket sűrítette cselekménnyé, közülük valóban a legfontosabakat emelte ki és ábrázolásában a kamarillai provokációk sora támadja a forradalmi baloldalt, amelyhez ennek legradikálisabb, „communista” elemei szolgáltak időlegesen megtévesztett eszközül. Igényesnek nevezhetjük a vígjáték befejezését is. Dobsa kerüli az olcsó megoldásokat, a műfaj szabta boldog végkifejlet nem jelent egyúttal politikai színváltozást is. Csilling kibékül unokaöccsével – de nem áll be nemzetőrnek. Piffel „megtisztelése” macskazenével és Csevecs lelepleződése a kamarilla kétségtelen veresége Pesten, ám jövőbeli sorsuk és szerepük (radikális figyelmeztetésként jelenlétükre és potenciális veszélyességükre) nyitva marad a IV. felvonás végén.

Nem kevésbé érdekes kérdés, hogy kik szolgálhattak modellnek Orányi Géza és Kondor figurájához. Az előbbit Dobsa önéletrajzi vonással is felruházta: részt vett a francia forradalomban. Géza és nagybátyja azért nem ismerik fel eleinte egymást, mert az ifjú prédikátumát használja családi név gyanánt. Erre is van élő példa, a Márczius Tizenötödike vezérkarában így használta nevét *Csernátorny Cseh Lajos*. Nehezebb a válaszadozás Kondor mintáját illetően. A „communista” ifjú kettős megítéléséről szoltunk: nemzetőr, a Márczius Tizenötödike baráti köréhez tartozik, Orányival együtt lakik, de verestollas barátai is túlzónak tartják. „Óh nyomorult dolog, mikor az embert nem bírják felfogni még környezői se. Geiza is csak gúnyol” – panaszkodik az I. felvonás I. ábrázolatának 4. jelenetében. Ilyen sajátos helyzete – jelenlegi ismereteink szerint – 48 nevesebb szereplői közül egyetlen nevesebb politikusnak volt: az említett Kecskés Edének, az Egyenlőségi Társulat tagjának. Áprilisban ő fogalmazta meg „Kenyeret a népnek!” c. falragaszában a céhek eltörlésének nyílt követelését és javasolta egyúttal a puszták

szétosztását a földnélküliek között. (A plakát hangvételét Széchenyi is „egészen communistá”-nak nevezi április 23-i naplóbejegyzésében.) Említett júliusi toborzóbeszédéért néhány napig letartóztatásban volt és ekkori állásfoglalását a Márczius Tizenötödike köre is helytelenítette, éppen Csernátony Lajos megfogalmazásában! Kondor színpadi figurájának mintáját tehát elsősorban benne kereshetjük – bár meg kell mondanunk, hogy a Márczius Tizenötödike körüli radikális csoport számos tagját ma sem tudjuk még azonosítani a lapban használt álnevük alapján. Ki volt például „Kopogó”, aki a májusi macskazenékről tudósított, vagy „Donogán”, aki az egyetemi ifjúsági szószólójaként közölt az újságban? ... Egyébként a Kondor álnév is előfordult Vahot Pesti Divatlapjában, még a forradalom előtt (1848. február 27.); az *Ohajtás* c. lírai vers írója jegyezte így versét.

Dobsa október 9-én benyújtott darabját – a sűgőkönyvön olvasható bejegyzés szerint – november 2-án fogadta el a drámabíráló bizottság és továbbította Erdélyi János igazgatóhoz. November 12-én Jókai, aki maga is tagja volt a bizottságnak, az *Életképekben* adott előzetest a darabról, kiemelve belőle azt a mondanivalót, ami egységes platformja volt a márciusi fiataloknak: „A színmű sok ügyességgel van szerkesztve, némelly helyen sok találó satyrával ostorozva a nemzetet annyi végveszélybe hozott táblabírói bizalom-szavazási jeleneteket.”¹⁵ A bemutatóra azonban csak december 18-án került sor. A késedelem szembeszökő, hiszen Erdélyi a Nemzeti Színház drámai rendezőségéhez intézett levelében már október 18-án arról beszélt, hogy a műsort fel kell frissíteni, különben a színház „semmivé lesz az élet, újságokban dús színpada mellett.”¹⁶ Dobsa darabjáról a színházon belül is megütköztek a vélemények, amint arról Szentpétery Zsigmond vigjátéki rendezőnek Erdélyi Jánoshoz intézett, 1848. november 29-i levele tanúskodik.¹⁷ Ebből megtudjuk, hogy gr. Ráday Gedeon országos főigazgató, aki ez idő tájt csak ritkán avatkozott a színház ügyeibe, ezúttal közbelépett: nem adott pénzbeli hozzájárulást a díszletek készíttetéséhez, ami a sok színhelyen játszódó darab esetében újabb halasztást eredményezett. A vitákra utal Szentpétery javaslata is, hogy Dobsát szintén értesíteni kell a késésről, „nehogy valami cselet gondoljon”.

Az együttes mégis színre vitte a darabot, sőt – a lehetőségekhez képest – a legjobb színvonalon. A rendezőpéldány tanúsága szerint Szentpétery csupán a bécsi forradalom Pestre látogató küldöttségére

¹⁵ Sarlós i. m. 92 -5 és Lukácsy i. m. 1968/1. 14.

¹⁶ *Erdélyi János levelezése*, sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona, Bp. 1960. I. 329–30.

¹⁷ Uo. 333.

vonatkozó utalásokat húzta ki, amelyek Windischgrätz támadása idején már valóban nem voltak időszerűek. További egy-két helyen aktuálisabb utalásokkal frissítette fel a szereplők névsorát, hogy ezzel is mérsékelje a hosszú átfutási idő okozta esetleges érdeklődéscsökkenét. Piffl kamarillai ügynökből „Latour levelezője” lett, Csevecs „Jellasicch bérlettjeként” szerepel. A december 18-i bemutató bérletszünetben történt és – a kormánybiztosként távollevő Egressy Gábort leszámítva – a legjobb szereposztásban. Orányit Lendvay Márton játszotta, Kondort pedig Szigeti József. Az utóbbi szerepet tehát nem komikusra osztották, hanem a színház második hősére, Lendvay követőjére és majdani szerepköri utódjára. Ezért semmi okunk nincs annak feltételezésére, amit egyébként a rendezőpéldány bejegyzései is tagadnak, hogy a színészi játék bármiben is ellene munkált volna az írói szándéknak: az első magyar színpadi „communista” enyhe iróniával ábrázoltan, de végeredményben pozitív hősként lépett színpadra. Csilling táblabíró hálás szerepét maga a rendező, Szentpétery játszotta, míg a kisebb szerepekben László József, Komlóssy Ida, Éder Lujza nevével találkozunk. A bemutató 622 forint 33 krajcár bevételt hozott, emellett rendelkezünk a közönség pontos, számszerű megoszlásával is (zárójelben az egyes üőhelyfajták maximális befogadóképességét adjuk meg):

Földszint	(700)	429
II. emelet	(150)	75
Karzat	(700)	551
Földszinti zártszék	(200)	162
II. emeleti zártszék	(66)	65
Támlásszék	(12)	11
Páholy	(48)	27

A páholyokat egységesen négyszemélyesnek számolva, 1401 fő váltott jegyet, ami 69,3%-os látogatottságot jelent^{1 8}. A szabadságharc napjaiban, amikor a közönség érdeklődése a hadihelyzet és a politika függvényében erősen ingadozott és szinte napról napra változott, Dobsa vígjátéka tekintélyes publikumot vonzott; az általános érdeklődésre mutat a közönség viszonylag egyenletes eloszlása az egyes üőhelyfajtákon. A darab újabb előadására azonban már nem került sor, sem ekkor, a főváros kiürítéséig, sem 1849-ben. Vidéken – jelenlegi adataink szerint – sehol nem játszották: a radikális vígjáték, színpadi „communistájával”, verestollas hőseivel a Csilling Boldizsárok lakta helységekben aligha számíthatott volna sikerre.

KERÉNYI FERENC

^{1 8} A *Nemzeti Színház pénzzsedői naplója*, Magyar Színházi Intézet Kézirattár, 55.2364. I/VI. d.

SZEMLE

MODERN HUNGARIAN POETRY*

Mintha a *New Hungarian Quarterly*-nak egyik külön számát kapná kézbe az olvasó: ugyanazok a jellegzetes betűk, ugyanazon a sárgás papíron. A *New Hungarian Quarterly* ugyanis több éve már rendszeresen tájékoztatja az angolszász világot a legújabb magyar irodalom eseményeiről, s természetesen a mai magyar költészetéről is. Mindez főleg Vajda Miklósnak, e kötet szerkesztőjének, az érdeme. Több száz versfordítást közölt a *New Hungarian Quarterly*-ban, többnyire neves angol és amerikai költők segítségével, néha meglepő sikerrel. Ezzel a fáradtságos munkájával legalább annyit elért, hogy az angol közönség többé nem panaszkodhat arról, hogy semmit sem tud a mai magyar irodalmi világról, – ami a második világháború előtti helyzethez képest igen figyelemre méltó haladást jelent. Viszont a magyarok sem panaszkodhatnak többé, hogy a magyar irodalmat nem ismerik külföldön. Nagyon biztató jel, hogy az elmúlt harminc év alatt több angol fordítás jelent meg, mint bármikor korábban (s ne felejtjük el, hogy Jókai igen népszerű író volt a század elején). Ami a magyar költészetet illeti, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László és Pilinszky János versei mind nagyobb gyűjteményekben, illetve önálló kötetekben szerepelnek, s az antológiák száma is növekszik. Ez már jelentős eredmény, s a mai magyar írók sokat

*Edited and with an Introduction by Miklós Vajda. Foreword by William Jay Smith. Corvina/Columbia University Press, New York, 1977. xxiv + 289 p.

köszönhetnek a szerkesztők és fordítók hosszú és áldozatos munkájának.

A *Modern Hungarian Poetry* hatalmas kötet. A modern magyar költészetet bemutatja Kassák Lajostól és Füst Milántól kezdve az élő klasszikusokon át egészen a fiatalabb (bár nem egészen fiatal!) nemzedékig. A legfiatalabbak, Veress Miklós, Petri György és Várady Szabolcs már a második világháború alatt születtek. Összesen 41 költő szerepel benne 190 költeménnyel. (S itt érdemes összehasonlítani egy átlagos *Szép versek*-antológiával, amely valamivel több költőt és verset foglal magában. Ez azonban csak a mai magyar költészet gazdagságára, s egyben a válogatás nehézségeire mutat rá. Az elosztás arányos: Illyés Gyula 1937 és 1974 között írott verseinek egy jókora csokra, Vas Istvántól és Weöres Sándortól 10–10 darab, 17 rövid, tömör Pilinszky vers, Nagy László 11 költeménye, hogy csak a jól ismert neveket említsem. Pedig hézagok is vannak: az itt szereplő költők mind a második világháború után éltek és írtak, tehát nincs benne József Attila, Radnóti Miklós sincs. És természetesen vannak olyan élő költők is, akiket szívesen látna itt az olvasó. Mégis, tekintetbe véve a válogatás és még inkább a fordítás problémáit, a szerkesztő általában igazságos képet ad a mai magyar költészetről. Minden antológia végeredményben a szerkesztő személyes ízlésétől függ – s minden olvasó természetesen más összeállítást tudott volna ajánlani. Minden antológia unalmas vagy rosszul sikerült verseket is tartalmaz, s bár ebben kevés az ilyen, a *Modern Hungarian Poetry* ebben a tekintetben nem kivétel.

Az antológia fő hangsúlya a lírai verseken van, bár egy-két hosszabb költemény (Juhász Ferencről és Nagy Lászlótól) – nagyon helyesen – szerepel benne. S a lírai vers pontos fordítása az egyik legnehezebb feladat. Már háromszáz évvel ezelőtt Cervantes elismerte ezt a problémát, azt állította, hogy még a legjobb fordítás is olyan képet nyújt, mintha hátulról néznénk egy flamand gobelint: a minta talán kitalálható, maga a kép azonban nem, s inkább a munkamódszert lehet bámulni, mint

a kép szépségét, mert ott hátul a bogok és szakadt fonalak hálózata köti le figyelmünket. Cervantesnek igaza van: minden fordítás, bármilyen jó, mégis ferdítés egy kicsit. Babits híres megállapítása a legjobb magyar versről nem állja ki a próbát. Shelley *Óda a nyugati szélhez* című költeménye tényleg igen szép Tóth Árpád fordításában – de a szél mégis magyar, nem olyan vad és erőszakos, mint az eredeti versben, s az egész óda csiszoltabb, raffináltabb, mint Shelleyé. Magyarországon a nyugati szél az Alpokról fúj a szárazföldön át, Angliában az Atlanti-óceán háborgó, dühöngő erejével nekiront a vidéknek. Tehát a magyar fordítás mégis Tóth Árpád jellegzetes bélyegét viseli, mert nemcsak kitűnő fordító volt, hanem nagyon öntudatos költő is. S ez áll a *Modern Hungarian Poetry* legtöbb fordítására is. Itt van például Edwin Morgan számos fordítása. Morgan stílusát Angliában jól ismerik, s ezek a magyarból fordított versek mintha Morgan-költemények lennének. Tehát olyan költők, mint Szabó Lőrinc és Orbán Ottó, akinek a stílusa nagyon elüt egymástól, mégis azt a benyomást keltik, hogy ugyanazt a költői nyelvet és stílust használják. Nyelvhasználati, stílusbeli, sőt világnézeti eltérések is elmosódnak az angolban, mert Edwin Morgan költői nyelvhasználatán, stílusán át olvassuk ezeket a verseket. Ez nem azt jelenti, hogy rossz fordító, éppen ellenkezőleg, nagyon híven adja vissza az eredeti szöveget, sőt sokkal közelebb áll az eredetihez, mint egyes szerzők, akik inkább saját egyéni verseiket adják elő. George Macbeth például tudatosan átalakította Nagy László verseit, Robert Graves pedig nagyon tetszetős költeményekkel szerepel, ám ezek kétségtelenül jellegzetes Graves-versek, s egyáltalán nem Devecseri Gáboréi. Alan Dixon viszont nagyon jól visszaadja a magyar versek feszültségét és szófukarságát, különösen Nemes Nagy Ágnes és Csoóri Sándor esetében. Ugyanez áll Tony Connor Nagy László-fordításaira.

S ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés: lehet-e a költő jó fordító? Elméletben a jó költőnek jó fordítónak is kellene lenni, s a bevezetésében William Jay Smith nyomatékosan adja

elő ezt a meggyőződését. Nagyjából egyetértek vele, de mégis nagy különbség van itt a magyar és az angol hagyományok között. A magyar költő mindig fordított, s fordításai szerves részét alkották költői munkájának. Angliában viszont nincs ilyen hagyomány, s a költők általában lebecsülik a fordító tevékenységét, másodrendű munkának tekintik. Ha pedig mégis fordítanak, saját bélyegüket rányomják az eredetire – amint ebből a kötetből is kitetszik.

S még egy problémával szembe kell néznünk. Mostanában legalább két angol nyelv van. Nagy és egyre növekvő különbségek vannak az angliai és az észak-amerikai angol nyelv között. A *Modern Hungarian Poetry* fordítói szépen mutatják ezeket a különbségeket, s ez nagyon különös ízt ad, ha történetesen angol és amerikai fordítók párhuzamosan foglalkoznak ugyanazzal a költővel. Ilyen esetben az angol fordítás általában hű, a nyelv és stílus eléggé konzervatív, sőt unalmas lehet. Az amerikaiak sokkal szabadabban bánnak az eredetivel. Daniel Hoffmann szaggatottsága például sokszor elhomályosítja az eredeti vers kifinomultságát (s itt Nemes Nagy Ágnes *Szobrok* című versére gondolok), s néha laposnak bizonyul, mint például Illyés Gyula *Teremteni* című versében:

Az odalett O. K., that one died. (37).

Mindez természetesen egy másik, sokkal nehezebb kérdésre vezet. A legtöbb költő-fordító nem tud magyarul, tehát kénytelen nyersfordításból dolgozni. Ez azt jelenti, hogy minden verset tulajdonképpen kétszer kell fordítani, először magyarból angolra, s csak azután versre. Ez a folyamat pedig legalább annyi veszedelmet rejt magában, amennyit Karinthy Frigyes oly szellemesen mutatott meg jól ismert *Műfordítás* című karcolatában. Szembetűnő fordítási hibákról nincs itt szó, inkább olyan kis szavakról, amelyek valószínűleg elkerülték a nyersfordítók figyelmét, aminek az eredménye néha a mondathangsúly eltolódása. Tehát a poén néha elmarad, vagy az egész költemény elveszti szépségét. Sok ilyen példát lehet idézni, az itt következők azonban megfelelnek a célnak:

Meg *kell* hoznom az áldozatot, meg *kell* halnom

(Füst Milán: *Ha csontjaimat. . .*)

‘I am sacrificed, I am a man dying.’

Itt *még* napsütés?

(Illyés Gyula: *Közelgő csönd*)

‘Is the sunlight here?’

csak a nők mosolyognak

(Vas István: *Így lett vége*)

‘the women smile’

(kiemelések tőlem)

Olyan költemények is vannak, amelyekből a fordító más úton elvesztette az eredeti hatást. Jó példája ennek Kalász Márton *Örökség* c. verse, amely így kezdődik:

Sohase *láttam* (“I never saw”).

A fordításban pedig – amely egyébként jól sikerült – ez áll: “I don’t see”. Néha a magyar szöveg szűkszavúsága indokolatlanul hiányzik az angolból. Kassák Lajos *Fiatal lovasában* a megszólítás (üdv neked!) így hangzik az angolban: “Let me praise you!” És Garai Gábor *Magyarul* című versében a *százszor kiírtott* nem egyezik az angol “suppressed a hundred times”-szel.

Az ilyen figyelmetlenségek elég bosszantók a vers közepén, de különösen szerencsétlenek, ha az utolsó sorokban fordulnak elő, mint Ladányi Mihály *Lenin* c. versében:

Azzal köszönök majd a jövőnek,

ha véletlenül

felém tekint.

T’ll cheer the future with it

If I see it coming in.’

Úgy látszik, néha a fordító annyira el volt ragadtatva az eredeti virtuóz nyelvjátékától, hogy egy-egy igen rövidre fogott magyar vers csak ügyes szójátékként szerepel az antológiában. Weöres Sándor *Hegyi tája* jó példája ennek (s egyébként elvesztette alcímét: *Szimbólum az emberről*). Igaz, az angol fordítás rövid és szűkszavú, mégis már a hangulata s hatása. S a *Kisfiúk témáira* című versében sokat áldozott a fordító az angol rím kedvéért – bár meg kell hagyni, hogy az angol rím szabályok sokkal szigorúbbak a magyaréinál. De ilyen problémát bizo-

nyára meg lehetett volna oldani, ha az eredeti nyersfordítások pontosabbak lettek volna.

Bevezető tanulmányában Vajda Miklós helyesen mutat rá arra, hogy vannak kitűnő magyar versek, amelyeket egyszerűen nem lehet eredményesen lefordítani angolra. A válogatásban sajnos néhány ilyen, kevésbé sikerült, fordítást is lehet találni. Ilyen például Váci Mihály *A leg-korszak* c. költeménye. Az eredetiben a *leg-* megisméltése szembetűnő, az angolban a "most" szó elvész a sorokban, bár eléggé jól hangzik. De vannak nagyon jó fordítások is. A Hughes-féle Pilinszky-versek megőrzik a magyar szöveg ridegségét és szűkszavúságát. Nemes Nagy Ágnes és Tornai József költeményei csodálatosan jól hangzanak. S itt érdemes megjegyezni, hogy a kötött formájú versek általában jobban állják a fordítási próbát, mint a szabad versek.

Marad azonban egy örökös probléma: az úgynevezett *translationese* kérdése. A *translationese* egy sajátos, mesterkelt nyelv, amely bizonyítja Cervantes igazságát. Több vers olvasása után az ember úgy érzi, hogy a fordítás és az eredeti között van valami nagy akadály, s ezt a furcsa se nem angol, se nem magyar nyelvhasználat képezi. Ez különösen szerencsétlen Vas István esetében, akinek a versei ebben a kötetben terjedőseknek, nehéz nyelvűeknek látszanak. Minden fordítás ezzel a veszéllyel jár, de a *translationese* külön nehézséget okoz az angol nyelvben. Ennek a magyarázata esetleg a fordítási gyakorlat viszonylagos ritkasága Angliában, vagy az az általános érzés, hogy a fordítás mégis másodrangú foglalkozás, s nem érdemli a fáradságot. (S itt meg kell jegyezni, hogy az angol olvasók nemigen kedvelik a fordításokat.) A magyarból való fordítással kapcsolatban azt is meg kell hagyni, hogy az angol nyelv és stílus nehézkesnek tűnik a magyarhoz képest, s nem tudja visszaadni a költői finomságát. Pedig az angol nem szükségszerűen nehézkes nyelv. Csak át kell lapozni az *Oxford Book of Twentieth Century English Verse* c. kötetet, amely a nyelv frissességét és meglepő erejét szépen bizonyítja.

Ami a *Modern Hungarian Poetry* témakörét illeti, az olvasó gyorsan ráeszmél arra, hogy bizonyos témák ismételten előfordulnak. Meglepő például az, hogy mennyi vers foglalkozik az öregséggel és a halállal. Az öregebb költőktől ez talán várható lett volna, de – hol vannak a fiatalok? Az antológia legfiatalabb költője 34 éves, ami egyáltalán nem fiatal, különösen a múlt század átlagához képest. A mi századunk, úgy látszik, az öreg költők kora. Vagy még a fiatalabb költők is annyi élményt túléltek már, hogy azt a látszatot keltik, már öregeknek születtek? S azután az angol olvasó bizonyára meg fog lepődni azon, hogy annyi magyar költő a magyar nyelvért tud rajongani (Illyés Gyula: *Koszorú*, Garai Gábor: *Magyarul*). Viszont kevés olyan verset talál ebben a válogatásban, amely azt engedi sejtetni, hogy a magyar irodalom mégis egy *littérature engagée*.

A bevezető tanulmány nagy meglepetést okoz: itt semmi féle tájékoztatást sem kap az olvasó arról, hogy milyen kapcsolatai vannak a modern magyar irodalomnak a többi európai irodalmakkal. Egyébként konkrét adatokat közöl, tanulságos képet ad a modern magyar irodalom fejlődéséről – de teljes elszigeteltségben, mintha más hasonló esetek nem léteznének a világon. Ez nagy kár, s egyben megnehezíti a be nem avatott olvasó feladatát. Sőt fokozza azt az érzést, hogy a magyar irodalom mindig befelé néz s csak saját múltjából, hagyományából meríti költői ihletét.

Mégis a *Modern Hungarian Poetry* sok reményt ébreszt. Minden hiányossága dacára eleven képet nyújt egy modern, életteli irodalomról s költői világáról. Ha visszatekintünk a múltba, Bowring híres *Poetry of the Magyars* óta nincsen olyan tevékeny fordítói korszak, mint a miénk. A magyar irodalom útja az angolszász világban már sokkal biztosabb mint volt, mondjuk, harminc évvel ezelőtt. A haladás lassú ugyan, de reményt keltő. S ebben a *New Hungarian Quarterly* és a *Modern Hungarian Poetry* jelentős szerepet játszik és fog játszani, mert ez csak a kezdet.

GEORGE CUSHING

A VILÁGNÉZET EREJE

Tóth Dezső: ÉLŐ HAGYOMÁNY, ÉLŐ IRODALOM

Tóth Dezső legújabb kötete igen sokféle indíttatású és témájú írást tartalmaz, amelyeket – s ez most nem közhely és nem recenziói „fordulat” – világszemlélete hoz és tart egységben, s mindegyiket okossága mélyít el.

A 772 oldalas könyvben a reformkor különböző íróiról és problémáiról éppúgy olvashatunk, mint Aranyról, Móriczról, Radnótirol, valamint mai irodalmunk fontos kérdéseiről, Weöres és Juhász lírájáról, sőt az ismeretterjesztés, az ízlésfejlesztés helyzetéről, tennivalóiról. A felsorolást lehetne bővíteni, mert műveket is elemez (Petőfi, Füst, Gyergyai A., Déry, Camus) és a drámaátírásokról, valamint irodalomelméletéről is olvashatunk. E témák változatossága miatt azt hihetnénk, nagyon vegyes színvonalú írásokat tartalmaz a kötet; azt hihetnénk, nem pusztán benső érdeklődés viszi ennyi témához, hanem irodalompolitikai megfontolások és szükségszerűségek. Hiszen ki tudhat egy azonos szinten írni a fentiekre és Tolsztojról és Sartre-ról és Horváth János irodalomszemléletéről stb. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az írások műfaja igen széles körű, valóban csodálkozhatunk e kötet vitathatatlan értékén. Hiszen, gondolhatjuk, kinek van annyi szellemi rugalmassága, hogy mondanóját mélyen és hitelesen legyen képes elmondani irodalomtörténeti tanulmányban és összegyűjtött munkák bevezetőjeként és recenzióként és ünnepi megemlékezésekben és vitairatban és újságcikkben és felszólalásban és ún. olvasónaplóban egyaránt.

Ha nyilván nem azonos is egy költő és egy irodalomtudós, -kritikus, annyi hasonlóság van közöttük, hogy mindkettőnek a jelentősége – vagy épp jelentéktelensége – sokkal inkább kiderül, ha munkáit kötetben olvassuk, s nem külön-külön csak megjelenésük időpontjában. Mindkét esetben az élethez, a valósághoz való átfogó viszony – vagy annak hiánya – bontakozik ki a kötetek olvastakor.

Tóth Dezső írásai is megjelentek már. Akkor, az irodalomtörténeti témájúak kivételével, írásainak súlyt adott – ne tegyünk úgy, mintha nem így lenne – Tóth Dezső munkahelye és munkaköre, ami természetesen szükségszerű velejárója minden irodalompolitikus megnyilvánulásainak. Ha ezeket kötetbe gyűjtik, eltűnik ez a háttér, és ugyanakkor a megnyilatkozásokat nem erősíti az adott pillanat politikai aktualitása sem, a jelen folyamataiban való belszólás lendülete, az adott jelenben folyó viták érzelmi környezete sem. A történelmi hitel és érvény, a gondolat ilyen értelmű igazsága marad vagy maradhat meg egy kötetben.

A kérdés persze, hogy milyen esetben vagy mitől marad meg? Említettük: a világnézettől és az egyéni adottságoktól.

A világnézettel együtt jár – elvben mindig, a gyakorlatban korántsem – a valóságismeret, a valósághoz való jó viszony. Tóth Dezső ezt a költői életművek értékének meghatározásába is bevezeti: Radnóti lírájának – írja – „legvégső és személyes jelentése, de tulajdonképpeni esztétikai értéke is ezen a pontos helyzetértelmezésen alapszik” (425.). A valósághoz való viszony általánosságban sohasem csak azon múlik, hogy valaki milyennek tudja, milyennek és mennyire ismeri a valóságot, hanem alapvetően azon is, mennyire teszi át – akár szellemi – tevékenységébe, amit tud a valóságról. Hiába tudja ui. valaki, hogy pl. a költő ma nem az egyedüli kimondója a társadalmi és egyéni lényeknek, ha akár verseiben, akár tanulmányaiban úgy tesz, mintha egyedüli lenne. Tóth Dezső mindig hasznosítja, a kérdések elemzésében felhasználja valóságismeretét, amely nála nemcsak a nagy történelmi mozgásirányoknak, hanem a magánélet szféráit kormányzó törvényeknek az ismerete is. Ezért mondhatja szubjektív hitellel is, hogy „az irodalom közéleti megnyilatkozása ma végül is ’csupán’ egy hang – fontos hang – abban a minden rétegre kiterjedő országos eszmélkedésben, amely a szocialista demokratizmus kibontakozásának következménye, de szüntelen forrása is” (527.). Aki a szocialista ember benső világát jól ismeri, az tudja, hogy „Nem nehezebb, hanem könnyebb út ma pl. egyenlősít hirdetni, a célból utópiát, a kommunizmus eszméjéből demagógiát formálni, mint a munka szerinti eloszlás elkerülhetetlen egyenlőtlen-ségét annak összes ellentmondásával együtt (. . .) vállalni” (499.). A mindennapok emberének és a művészetnek együttesen jó ismeretéről vall, amit a Szabó család sikeréről ír: a műsor iránti igény és nagy érdeklődés azon vágyból fakad, hogy az ember „szeretné önmagát azok között az életfeltételek között, azoknak a mindennapoknak a közegében látni, amelyben él, küszködik, dolgozik, szenved és örül” (535.). A valósághoz való szoros kapcsolatból költőkre, befogadókra egyaránt érvényes igazságot is ki tud mondani: ha élménnyé válik, hogy a szocializmus „minden eddigi emberi eredmény és törekvés összegzése”, hogy az „emberpusztító erejükben és immoralitásukban mind többet produkáló katasztrófákon – világháborúkon – átesett s még irtózatosabbra képes 20. századi ember reménységének letéteményese” a szocializmus, akkor „attól a pillanattól kezdve a felelősség is nagyobb, akortól a magunkra vett terhek, gondok, aggodalmak is megnőnek, történelmivé és egyetemessé terebélyesednek” (480.). A jó valóságismeret mondatja vele, hogy „Rossz ízléssel, elmaradt művészeti kultúrával nemcsak hogy nyugodtan ’meg lehet élni’, de a közegellenállás hiányában akár büszkélkedni is lehet vele” (571.).

Persze ez a valóságismeret a világnézeten alapszik és a valóság egészét átfogja, s ezért képes Tóth Dezső minden kérdést az egészbe ágyazottan elemezni.

Az egészbe helyezéshez mindig szükség van tudatosságra és elméletre. Tóth Dezső írásainak egyik – legalábbis számunkra – legszimpatikusabb vonása, hogy minden vonatkozásban elítéli az elméletellenességet. Ismeretes ui., hogy sok, magát marxistának tudó kritikus és még több irodalommal foglalkozó ember – pl. nem kevés tanár – nagymértékben elveti – ha nem az irodalmi folyamat egészével, de az egyes műalkotásokkal kapcsolatban – az elméletet, a tudatosságot, a művekhez való értelmi, intellektuális viszonyt. Tóth Dezső már Bajza Józsefet megdicséri, mert „az egész magyar irodalmi életet jellemző 'teóriátlan-ság' ellen vette fel a harcot” (94.). Mindig hangoztatja a helyesen alkalmazott elmélet jogosultságát; pontosan tudja: „a művészetekhez való tudatos viszony növeli, elmélyíti a műélvezetet”, s ezért hadakozik az ellen a szemlélet ellen, amely „idegenkedve, fenntartásokkal fogad mindent, ami a művészetekkel kapcsolatban tudatos, fogalmi, gondolati” (744.). A marxista–leninista világnézet nem képzelhető el magas fokú tudatosság nélkül, s ez a művészetekkel kapcsolatos befogadói viszonyra is érvényes. Tóth Dezső ezen túl még nagy szellemi bátorsággal szembeszállt azzal a nézettel is, hogy az elmélet terminus technicusait kizárólag sznobizmusból lehet csak használni: „Az esztétika, a művészetelmélet és -történet ún. 'terminus technicusai', tudományos elnevezései csak helytelen értelmezésük vagy használatuk esetén válnak a művészet elleplezőivé, akadályokká a művészet és széles tömegek kapcsolatában” (737.).

Azért is jó, hogy épp ő teszi ezt meg, mert írásai tanúsága alapján nem lehet vitatni alapvető igényét a realizmusra és az irodalomról szóló írások olvashatóságára. Realizmust követel, melyet így határoz meg: az az ábrázolási módszer, „amely valamilyen módon érzékelteti az ábrázolt helyzet létrejöttének társadalmi genezisést, amely azt mind egymásra ható ember cselekvések eredőjét képes bemutatni, s így pusztán ennek révén – bármiféle 'tanulmány' vagy cselekménylezárás nélkül is – képes a legsúlyosabb konfliktusok emberi feloldhatóságát sugallni. Ez az, amit – ha jól tudom – realizmuson értünk” (536.). A magasrendű realizmus igénye abból is kitűnhet, hogy – persze 1959-ben, tehát *Az esztétikum sajátossága* megjelenése előtt – Lukács György realizmus-konceptióját kevesellte, mondván: „Lukács Györgynél sokban a kritikai realizmus esztétikája abszolutizálódott. . .” (312.). Bajza József és Henszlmann Imre vitájában is a realizmus és a romantika összeütközését veszi észre (122.); s Garay János *Árpádok*járól írván azt látja meg, hogy a történeti epika Arany felé haladó ágában ekkor jelenik meg a realizmus. A

szocialista realizmus és az érte való harc a felszabadulás utáni irodalommal kapcsolatos írásainak mindig fő gondolatszála. 1968-ban külön cikkben foglalkozott vele az ekkor kiadott *Szocialista realizmus* című kötet kapcsán. Ugyanebben az évben írott cikke, *A szocialista realizmus jellegzetességei a felszabadulás utáni magyar irodalomban* talán a legjobban mutatja egyszerre a realizmusigényt, a valósághoz való kitűnő viszonyt és a problémáknak az egészbe ágyazott kezelését. Ez abból az egyetlen mondatból is kitűnik, melyben azt írja, hogy ha feladata a címben jelölt probléma, akkor „ez lényegileg a magyar szocialista irodalom konkrét sajátosságainak elemzését jelenti, s ha így fogjuk fel, mindjárt előrebocsátanám: irodalmunk szocialista tendenciájának sajátosságait vizsgálni aligha lehet irodalmunk egészétől elvonatkoztatva” (503.). Megállapítja, hogy a szocialista és nem szocialista irodalom egymáshoz való viszonyának „legmegbízhatóbb történelmi kontrollja: maga az élet, maga a társadalmi valóság” (510.). S természetesen nemcsak igen jó irodalmi érzékét, de a valósághoz való kitűnő viszonyát tükrözi, hogy 1968-ban észreveszi azt a negatív tendenciát, amely azóta megerősödött: az „absztraktba hajló példaszituációk” megjelenését a történelmi regényekben, drámákban (520.). Ugyanezt bizonyítja, hogy 1963-ban meglátott egy másik bajt, amely azóta ugyancsak szélesedett: „mintha volna egy olyanfajta tévhit, hogy a költői szemlélet gazdagodásához, az eszközök finomításához, egyáltalán a feltárt lírai anyag terebélyesedéséhez valamiképp a lelki élet intimebb, mélyebb szféráinak felásásán, befelé forduláson keresztül vezetne az út”. Ugyanezt 1976-ban már így fogalmazhatja: „érzékelhető a személyiség mai kibontakozásának egy individualista hangsúlyú visszavetítése” (556.). Az elméleti tudatosságának és a valóság szemmel tartásának példája a következő gondolat: „a szocialista realizmust jellemző alapvető sajátosság: a pártosság biztosította különös érzékenység a történelmileg új iránt” (523). Szinte magától értetődő természetességgel észrevenni és egyértelműen alaptétellé tenni ezt a társadalmi és mégis pszichológiai tényezőt – a pártosság adta különös érzékenységet – csak akkor lehet, ha valaki jól ismeri az ember pszichológiai, ideológiai, társadalmi valóságszegmentumait, s ha ezeket egységbe helyezi.

Nemcsak a Tóth Dezsőben élő kultúrpolitikusnak, de az irodalomtudósnak és -kritikusnak egyik legjellemzőbb vonása, hogy bármiről szól, szól a mához. Ez annyit jelent, hogy az irodalomtörténet problémái közül nemcsak azokat elemzi, amelyeket az adott kor vagy az irodalomtörténeti fejlődés vetett fel, hanem olyanokat is, amelyek mint feladatok, kérdések ugyan a régi korban is élők voltak, de mai aspektusuk is van. Ennek a gondolatkörnek a mottója lehetne: „Petőfi időszerűségének egyik eleme kétségkívül azon alapszik, hogy az igazi

polgári forradalmárok szubjektíve mindig többre törtek a megvalósíthatónál, eszméik egy hányada ezért ma is önvizsgálatra, elégedetlenségre, küzdelemre intő közvetlen üzenet” (250.). Más mondatainak felhangja szól nekünk: „nálunk a polgári átalakulást támogató államhatalom híján, gazdasági, kulturális életünk kiépítését, intézményeinek létrehozását mindig mintegy közadakozásra, a nemzeti közvélemény áldozatkészségére: tehát morális erőfeszítésre kellett elsősorban alapozni” (24.). Ebből kiérezhető az áldozatkészség és morális erőfeszítés mai szükségessége. Természetesen nem úgy, hogy ebből hozunk létre intézményeket, de úgy, ahogy pl. a rossz, elmaradott ízlés megszüntetésére szólít fel, „érvelő, magyarázó, türelmes meggyőző” érveléssel, emberek mozgósításával (751–752.). Ez nem kíván mai viszonyaink között semmivel sem kevesebb áldozatkészséget és morális erőfeszítést, csak más-faját, mint a reformkori.

Hadd említsünk meg egy olyan nézettöredéket, amely egyik-másik írásában, rendszerint mellékes megjegyzésként vagy „felhangként” felbukkan, s amely az irodalomszemléletet érinti. Horváth Jánosról írván alapjaiban nagyon okos megállapításokat, egy helyen (296.) elmarasztalja, mert a műalkotások megítélésében az időt is beiktatja. Tóth Dezső szerint Horváth János „a maradandó művek titkát nem tartalmi hatasukból, ellenkezőleg, valamely esztétikai minőséggé való ’letisztulás’-ából kívánja megérteni”. Érvként mondja, hogy a „tartalmi elem” az, „aminek révén a mindenkori irodalmi alkotás elsősorban a legkövetlenebbül kapcsolódik az élethez és társadalomhoz” (297.). Ugyanekkor jegyzi meg: „Ha a tartalomhoz kizárólag esztétikai szempontokkal közeledünk, csak belső, művön belüli vetületeihez jutunk (. . .), a tartalmat lényegében csak magával a társadalommal, a mű egész jelentését csak magával az étellel mérhetjük.” Persze azonnal hozzáteszi: „Mindezt korántsem a tartalom és forma elválaszthatatlan egységének ellenkező előjelű megbontása végett” hangsúlyozza. Mindebből az derülhet ki, hogy Tóth Dezső, ha nem vallja is, a formai aspektustól megvonja a tartalom kifejezésének lehetőségét; illetve, hogy – épp ezért – a formai elemek is kapcsolódhatnak az élethez és a társadalomhoz. Nem vallja, mert kijelenti: „minden formai (esztétikailag mérhető) elem hordozza a (világnézeti) tartalmat (. . .) s éppen mert egy mű esztétikuma egyszerűen közege, megvalósulása a tartalomnak, a művészi vizsgálat akár hajszálnyi háttérbe szorításával el sem juthatunk a tartalomhoz, a végső jelentéshez” (298.). Mindez így igaz, s – véleményünk szerint – még abban az összefüggésben is, amelyben kétségbe vonja: „Abban a pillanatban azonban, hogy a műalkotást, a realitásnak megfelelően, mint az életfolyamat részét fogom fel, s a társadalmi valósággal szembesítem, kitűnik a tartalom materiális értelmű elsőbbsége”. Mind-

ezzel annyit szeretnénk hangsúlyozni, hogy az ún. formai elemek nemcsak hordoznak, hanem kifejeznek tartalmi mozzanatokat, noha végső soron megmaradnak formai elemeknek. Egy műalkotás az életfolyamatban mint műalkotás foglal helyet, amelyet kizárólag mű egészként – tehát „formájával” együtt – lehet a társadalmi valósággal szembeállítani. Ezt Tóth Dezső ismét vallja, hiszen az előbbi mondatot így folytatja: „Ebben a vonatkozásban az esztétikum már csak a tartalom szépirodalmi–művészi jogosultságát (annak mértékét) határozza meg, s ezzel együtt hatásának fokát”, de azt, amit vall, kissé érvényteleníti a befejező mellékmondat: „de nem képes minősíteni magát a jelentést, a tartalmat”. Tóth Dezső mindezeket Horváth János irodalomszemléletének bírálata közben írta le, s mi szavainak nem ezt az aspektusát vitatjuk, hanem azt a „felhangot”, aminek irodalomelméleti vonatkozása van. Ez természetesen csak *ma* problematikus, pontosabban mára lett azzá, s nem volt az megírásának idején, 1959-ben. Hiszen akkor még nem létezett *Az esztétikum sajátossága*, sem az a sok irodalom- és líraelméleti munka, ami azóta megszületett. Ma már pl. Szerdahelyi István *Költészetesztétikájából* tudjuk, hogy a valóság totalitását a lírai művek egy jelentős csoportja azzal képes tükrözni, hogy magában a műben analóg és adekvát módon megvalósítja az adott valóság esztétikai minőségszerkezetét. (L.: Szerdahelyi István: *Költészetesztétika*; Kossuth, 1972. 242-től.) Az esztétikai minőségek (szép, rút, tragikum, komikum, groteszk, fenséges, idilli stb.) pedig a tartalomnak nemcsak művészi–szépirodalmi jogosultságát határozzák meg, hanem a tartalomnak nem jelentéktelen részét képezik.

Természetesen mindezt nem tennénk szóvá, ha csak egy tanulmányban jelenne meg. 1963-ban a *Kritikánk helyzetéről* című munkájában megírja a kritika egy részét, mert megfelelkezik „nemcsak arról, hogy az esztétikumnak a szemlélet, a téma, kisugárzó eszmeiség szerves része, de arról is, hogy ez a döntőbb, alapvetőbb, mert ez határozza meg a mű esztétikumának történelmi minőségét” (642.; Kiemelés tőlem, B. T.). Hasonló felhang – vagyis, hogy a formai elemek nem hordoznak, illetve nem fejeznek ki tartalmat – kerül az 1968-ban megírt *Művészet és tudatosság* című, rendkívül fontos és igen okos írásának első mondatára: „A művészetek a valóság megismerésének sajátos formái, amelyek a mindennapi és a tudományos megismerés közt helyezkednek el, s ennek megfelelően sajátos, amazok által meg nem ragadható tartalmakat tesznek hozzáférhetővé, vonnak be az emberi megismerés körébe” (736.). Ez az állítás véleményünk szerint úgy teljes, ha hozzáfűzhetjük, hogy a művészet által megragadható tartalom nemcsak a „tartalmi” szinten vagy aspektusban, hanem az ún. „formaiban” is megjelenhet. Különösképp azért, mert nagy azoknak a műalkotásoknak a száma,

amelyek a maguk elsődleges értelmű tartalmi szintjein nem közölnek más tartalmakat, pontosabban csak olyanokat tükröznek, amelyek akár a mindennapi, akár a tudományos megismeréssel is bőven megragadhatók.

Egyébként nagyra kell értékelnünk egy irodalomtörténészről, hogy erősen érdeklődik irodalomelméleti problémák iránt is és hogy ennek a tudományágnak az eredményeit, problematikáját bevonja vizsgálódási módszerébe. A *Regény – valóság – világnézet* című (1963) tanulmányában az epika irodalomelméleti problémáinak tisztázásához járul hozzá egyfelől a riport és a regény művészi tipizálási különbségeinek pontos felderítésével (467.); másfelől, hogy kimetszi azokat a következményeket, amelyeket a kérdező írói magatartás eredményez a műben, s annak a befogadóra tett hatásában.

Tiszteletre méltó tudósi érzékenységnek tarthatjuk, hogy már az 1960-as évek elején megírt munkáit áthatja a befogadó problémaköre, és egyáltalán nemcsak művelődéspolitikai vagy ismeretterjesztési, hanem irodalomelméleti szemszögből is. A befogadó bekapcsolása, meg-létének szükségessége a műalkotás létmódját illetően először Lukács György *Esztétikájában* kapott létfontosságú helyet. Az irodalompolitikus Tóth Dezső valóság iránti érzékenysége igen nagy tudatossággal és benső egységgel a tudós gondolkodására erős befolyást gyakorolt, hiszen nagyon korán felfigyelt a befogadó esztétikai, irodalomelméleti, sőt lételméleti megközelítésből való alapvető és nélkülözhetetlen szerepére.

Ez a tény is rávilágít arra, hogy a kötetnek jóformán minden lapjáról egy ritka „arc” néz ránk és szól hozzánk; olyan „arc”, amelyen teljesség jelenik meg. Tóth Dezső ui. valóban irodalompolitikus és valóban irodalomtudós – és nem „politikusként tudós, tudósnak politikus” –, akinek személyiségében ezek egységgé ötvöződnek az élet mindennapjaiban élő ember érzelmeivel, indulataival, vágyaival. A tudóst segíti az irodalompolitikus, amikor pl. Bajza József törekvéseiben „egy, a napi élet berendezkedéseitől sok mindenben eltérő írói republika” (68.) megvalósulásáért való harcát veszi észre és hangsúlyozza, meglátván, hogy „Bajza a felvilágosodás nagy hagyományainak örököse, aki a társadalmi, vagyoni és osztályhierarchiát az *irodalom területén* teljességgel az ész, az érvek, a tudás és tehetség rangsorolásával akarja felváltani” (91. Kiemelés a szerzőtől.), az irodalompolitikust pedig a tudós hitelesíti és mélyíti el a mai magyar irodalom bármely problémájáról szóló írásában.

A 772 oldalas könyvet egyvégtében elolvasni nyilván csak recenzensi feladat; a szakember és az érdeklődő olvasó azokat az írásokat szokta megnézni, amelyek közvetlenebbül érintik. Ám Tóth Dezső *Élő hagyo-*

mány, élő irodalom c. kötetét mégis érdemes egyszerre elolvasni, két okból is. Az egyik: a hagyomány és az irodalom valóban élő benne; a második: az olvasó egy nagyon okos és a tudós-politikus egységét magas szinten megvalósítani képes emberhez kerül közel. (Magvető, 1977.)

BÉCSY TAMÁS

Barta János: KLASSZIKUSOK NYOMÁBAN

Barta János tanulmányainak e kötete, esztétikai és szorosabban irodalmi jellegű írásait gyűjti egybe. Ismertetésük és értékelésük egyként nehéz feladat. Ismertetésük azért, mert a szakma szűkebb köreiben a tanulmányok nagyobbik része igen jól ismert és különböző lábjegyzetekben gyakran idézett mű. Értékelésük pedig a szerteágazó témák következtében aligha lehetséges egy recenzió keretei között.

Annyit előljáróban el kell mondani, hogy Barta János tudományos érdeklődése – bármennyire sokféle téma foglalkoztatja –, bizonyos értelemben mégis körülhatárolható. Azok közé az irodalomtörténészek közé tartozik, akik e tudományágat művelve sohasem maradnak meg a leírás és a tényekhez tapadó elemzés körében, hanem tárgyakat mintegy elméleti szemszögből is vizsgálják. Ezért szorosabban esztétikai jellegű írásai műfajilag nem különíthetők el teljesen az irodalomtörténetiektől. Ami esztétikai írásait illeti, Barta János fő törekvése nem annyira bizonyos problémák feltárása s nézeteinek rendszerezés és összefüggő kifejtése, hanem inkább a vita. Az elfogadott vagy a szakmai köztudatban élő felfogások gyenge pontjait keresi, s ezekből kiindulva fejti ki a maga polemizáló véleményét. Vitázó kedve azonban nem sodorja abba az ismert végletbe, amikor a polemizáló szakember mindenképpen cáfolni igyekszik a célbavett hiányosnak vagy helyt nem állónak vélt nézeteket, koncepciókat, hanem ezzel egyidejűleg tanulmányszerűen vizsgálja azokat az összefüggéseket, amelyeket a megfelelő témákban kifejtteni szükségesnek tart. Foglalkozik e témakörben az érték problémájával csakúgy, mint líraelméleti alapfogalmakkal, s tanulmányt tesz közzé az összehasonlító irodalomtudomány fogalmi alapvetésének témaköréből. Barta János abban az értelemben is vitázó alkatú tudós, hogy másokból is vitát provokál ki. A szakma szűkebb köreiben ismeretek irodalmi kérdésekben vívott emlékezetes nagy „csatái”.

Barta János alkotó egyénisége részben az említett vonatkozásban, részben harcosságának és igényességének mindenre kiterjedő voltában

nem kisért pedig esszéstílusának patináját, hangulati elemeit tekintve Gyulai Pálra emlékeztet. Ami megkülönbözteti tőle, az nemcsak az azóta eltelt idő, és a gyökeresen más történelmi helyzet, hanem az erőteljes elméleti érdeklődés és alapos teoretikus műveltség. Az egyik fő célja az értékek megőrzése és védelme, s e téren rendkívül hajlékony magatartást tanúsít, hogy aztán rendkívüli élességgel küzdjön minden olyan jelenség ellen, ami értékalapozottságú felfogását veszélyeztetni látszik.

Irodalmi tárgyú tanulmányai széles körben ismereteseek, gondolok elsősorban Berzsenyi- és Madách-kutatásaira, amelyeket a szaktudomány az alapmunkák sorában tart számon. Ebben a kötetben főképp Arany Jánossal foglalkozik, s olyan kiemelkedő írásaival találkozhatunk ismét, mint az Arany János és az epikus perspektíva, valamint Arany János és a 18. század c. tanulmányaival. De felbukkan a kötetben közzétett tanulmányok sorában Csokonai, Petőfi, Jókai, Vajda és Tolnai Lajos neve is. Mindez azt látszik bizonyítani, hogy az utóbbi évtizedekben a legerőteljesebben a 19. század második felének magyar irodalma foglalkoztatja. Ebben a témakörben Barta János munkássága valóban alapvető jelentőségű, s számos vonatkozásban újra rajzolta, pontosabbá tette e korszak irodalmának történetét.

E tanulmányok is igazolják Barta Jánosnak azt a véleményét, miszerint nem tartja a szó szorosabb értelemben filológiai jellegűnek a maga tudományos munkásságát. E körülmény nemcsak abban mutatkozik meg, hogy tanulmányai elméleti elemekkel átszőtt, stílusban is igényes esszé hagyományt folytatnak, hanem abban a tényben is, hogy látszólag epizodikus jelentőségű írásaiban is átfogó kérdések vizsgálatára törekszik. Ebből a körülményből az a furcsa, de rendkívül termékeny ellentmondás adódik, hogy Barta János a legapróbb részletekig menően ismeri a tőle vizsgált témákat, s hatalmas terjedelmű, a szó legszorosabb értelmében vett filológiai tudásanyag van a birtokában, ennek nagy részét azonban nem használja fel, inkább megállapításainak körültkintő biztonságában mutatkozik meg tudományos ítéleteinek ismeretbeli fedezete.

Nem múlt el nyom nélkül az az idő, amelyet Barta János tanítással töltött el, előbb fiatal korában középiskolában, majd évtizedeken át a budapesti és a debreceni egyetemen. Többször is hangsúlyozták és leírták már különböző alkalmakkor pedagógusi tevékenységének erkölcsi és szakmai értékeit. Az a fajta ismeretközlő és magyarázó hajlam, amely a tanári pályára oly jellemző, mint stílusárnyalat, tudományos munkáiban is felfedezhető. De felfedezhető az a következetes igényesség is, amellyel úgy tetszik nemcsak tanítványai irányában, hanem a magyar irodalom nagyjai irodalomtudományunk múlt- és jelenbeli kép-

viselői irányában is viseltetett. Természetes, hogy ez a típusú következetesség, amely erkölcsileg mindenképpen tiszteletre méltó, nem mentes olykor az egyoldalúságtól, és a nem egészen méltányos megítélésektől sem. Erre vonatkozólag ehelyütt nem kívánunk példákat felsorolni, ezek szakmai körökben közismertek, de nem csökkentik, csak jellemzik Barta János tudományos tevékenységét.

Barta János még az ötvenes években egy kis Arany-monográfiát publikált, amelyet természetesen újabb kutatásaival minden vonatkozásban átértékelte és kibővített. Úgy tetszik, hogy e kötetben közölt tanulmányaiból egy új monográfia körvonalai rajzolódnak ki, bár nagyon valószínű, hogy ez a monográfia inkább csak virtuális mint valóságos. Barta János ellentétben sok pályatársával, nem szívesen vállalkozik összefüggő könyvek írására az utóbbi évtizedekben. S tulajdonképpen igaza van, amikor tudományos munkásságát érdeklődése és hajlama szerinti módon szabta meg. Tanulmányai ugyanis mindenkor nagyobb kérdéskört ölelnek fel, és éppen azért érdekesek és izgalmasak, mert mindig az őt foglalkoztató kérdésekről szólnak. Tanulmányainak sorában így is létrejött az a korántsem formális egység, amelynek gondolati összefüggésrendszerében a tőle vizsgált kérdésekre vonatkozó nézetei teljes világossággal, pontosan és szabatosan kirajzolódnak.

Tanulmányköte utolsó részében Hangok a múltból címen régebbi írásaiból tesz közzé válogatást. Ezekben az írásokban Katonáról és Berzsenyiről csakúgy szó esik, mint Molnár Ferencről, Kosztolányiról és Adyról. Ezek az írásai nemcsak azt bizonyítják, hogy Barta János érdeklődése már korábban is sokrétű volt, és a magyar irodalom egészének megismerésére és vizsgálatára törekedett, hanem azt az egyébként közismert tényt is, hogy Barta János már fiatal korában is jelentékeny irodalomtudósaink sorába tartozott. (Akadémiai, 1976.)

WÉBER ANTAL

Hegedüs Géza: A MAGYAR IRODALOM ARCKÉPCSARNOKA

Új keletkezésű, de máris igen élesen jelentkező hiány irodalomtudományunkban: a népszerűsítő igénynek megfelelő, tudományos szintű, érthető és értékelhető irodalomtörténeti „útikönyv”, amely nemcsak a jelenben, hanem a múltban is megkönnyíti a tájékozódást az olvasó számára.

Ez fogalmazódik meg célként Hegedüs Géza könyvének előszavában. Vállalkozását nemcsak ez a hiánytudat inspirálta, hanem egy igen dicsé-

retes pedagógiai szándék is: „hogya a művek ismeretére lelkesítsen. Mert helyes és gyönyörűséges írókról, költőkről olvasni, de még helyesebb és gyönyörűsegebb íróktól, költőktől olvasni.” (5.)

Az arcképcsarnok, mint irodalomtörténeti műfaj, ezidáig meglehetősen ritka. Éppúgy, mint az egy szerző által írt összefoglaló irodalomtörténetek. Hegedüs ezúttal az előbbi műfajt választotta, s ezáltal több irányban is megszabja a kritika határait. Nem kérhető rajta számon a különböző tendenciák, irányzatok átfogó elemzése, sőt még csak ezek jelzése sem – ahol van, ott örülnünk kell, ahol nincs: ilyen az „arcképcsarnok”. A képzeletbeli képtár festményeinek, vázlatainak összeválogatása szintén egyéni ízlés dolga, s mint ilyen – magánügy. De Hegedüs nyilván nem saját irodalmi ízlésének könyvbeöntött lenyomatát tárja a közönség elé, hanem irányítani, formálni, befolyásolni akarja a „közművelhető” olvasót. S éppen ezért nem magánügy a válogatás sem. Az előszóból kiderül, hogy a meghatározó szempontok többnyire „negatívak”, azaz: a terjedelemmel nem lehet súlyozni, hiszen a képtár képei is egyformák, s „a kiadó úgy találta, hogy száznál több ilyen arckép nem fér egy kötetbe.” (6.). „A szerző némi írói gyakorlattal úgy találta, hogy körülbelül négy, írógéppel írt oldal lesz elegendő egy-egy arckép megrajzolására.” (5–6.). Az ilyen – látszólag objektív – akadályok azonban semmiképpen nem segítik a szerzőnek azt a törekvését, hogy szándéka szerint az egész irodalmat érzékeltesse. (Visszamenőleg adunk hangot afeletti örömünknek, hogy annak idején Szerb Antal vagy Babits Mihály ilyen „prózai” szempontokat nem volt kénytelen figyelembe venni.)

Az arcképcsarnok Hegedüs által világosan jellemzett műfajából az is következik, hogy „nem a terjedelemből, hanem a jellemzésből derül ki, melyik volt a főalak, melyik tiszteletre méltó, egyért-másért nagyemlékü mellékalak.” (5.) Igen széles és árnyalt esztétikai szakszókincs segítségével lehet tehát egyértelműen és meggyőzően elvégezni a kényszerű, de szükséges hierarchizálást. Gondos olvasás és jegyzetelés után ez a „tárlat” a magyar irodalomnak valamiféle „egyszínű közegét” mutatja az olvasónak, amelyen a szerzők nagy részét csak homályos ecsetvonások különböztetik meg.

Minden alkotó – rendszerint a portré vége felé – rendelkezik egy minősítő jelzővel; legnagyobb részük három csoportba osztható. A „klasszikusok” sorát csak néhány példával illusztráljuk: Janus Pannonius, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Fazekas Mihály, jóval későbbről Nagy Lajos, Tóth Árpád, Füst Milán, Tersánszky Józsi Jenő, Szabó Pál, Barta Sándor, Tamási Áron, Veres Péter, Kodolányi János, József Attila. A másik két alapvető minősítés között nem tudunk teljes biztonsággal sorrendiséget megállapítani; a „jelentékeny” alkotók közé

tartozik többek között Ungvárnémeti Tóth László, Rimay János, Dayka Gábor, Zempléni Árpád, Heltai Jenő, Balázs Béla, a regényíró Kodolányi, Batsányi, Szabó Lőrinc és Virág Benedek. „Jó” költők Szemere Pál, Ábrányi Emil, Szép Ernő, Vas Gereben, Faludi Ferenc, Gyöngyösi és Czóbel Minka. Nem feladatunk, hogy egyes alkotók „besorolásával” vitatkozzunk; ezzel a rövid és nem teljes statisztikával a minősítések egyhangúságára, egybemosó, nivelláló tendenciájára kívántuk felhívni a figyelmet. Ez a jelenség kritikusai gyakorlatként mindenképpen káros lenne, s időnkénti megjelenésére nemcsak Hegedüs könyve példa. S bár a terjedelem kényszerű szűkre szabottsága önmagában is ellene dolgozik az árnyalt, specifikumokra irányuló jellemzésnek, esztétikai szakszókincsünk – melyet a népszerűsítő munkákból sem szabad száműzni – a fentinel mégiscsak szélesebb.

Szimpatikus szerzői törekvés viszont az „antropomorfizáló” megközelítés. Egy lexikon szócikkében valóban nincs rá lehetőség, de portrékban már igen. Hegedüs láthatólag élvezettel merül el az írók, költők emberi tulajdonságainak boncolgatásában, ezzel akarván karnyújtásnyira hozni őket. Néhány esetben ez valóban könnyedebbé, élvezetesebbé teszi a képet, s még a művészi teljesítményt is aláhúzza. Máshol azonban az ellenkezőjére fordul, az emberi tulajdonságok alapvetően módosítanak az életmű értékén, s a szerző szerint az alkotó tehetségén is. A Szabó Dezsőről írott négy oldal minden bizonnyal az egyik legnehezebb feladat lehetett, és Hegedüs nem tudta megoldani a művészeti vagy politikai minősítés dilemmáját. Befejezésül ezt írja: „Majdnem nagy író volt. De mégsem az lett belőle. Kár érte. Néhány novelláját okvetlenül meg kell őriznünk.” (310.) Hegedüs „szépírói vénája” itt az értékelést szaggatott, felzaklatott, érzelmős mondatokba rejtegette – túlságosan is. S a végső kicsengés Szabó Dezső irodalomtörténeti helyével kapcsolatban nem közöl semmit – Hegedüs lelkiállapotáról annál többet.

Ugyancsak értetlenül állunk a minősítések információs értékével szemben még számos alkotóval kapcsolatban. Barcsayról megtudjuk, hogy „életműve nem nagy, de rokonszenves”, és „elegáns poéta” (58.); Rádáról megtudunk sokmindent, többek között azt is, hogy élete végén elégette munkáit, így aztán hiába is próbálnánk követni a fentebb idézett előszóbeli tanácsot. A szójátékokra való hajlam is a szépíró Hegedüst erősíti, az irodalomtörténésznek azonban kifejezetten kárára van. A szójátékok az esetek nagy többségében csak a szerző számára jelzik a gondolatot, a közönségnek frappáns és üres megfogalmazást adnak – s az álműveltség elleni harc során erre is figyelniünk kell. Lehet, hogy lényegében igaza van Hegedüsnek abban, hogy Madách „lírikusnak túl filozófus, de filozófusnak költő” (179.), s talán abban is,

hogyan Vajda „a legmodernebb a klasszikusok között, a legklasszikusabb a modernek között” (196.). *Differentia specificá*-nak azonban ezek már csak azért sem fogadhatók el, mert nem lehet hasonlókkal mindenkit ellátni, holott a fenti jeggyel a legtöbb alkotó kétségtelenül rendelkezik.

Hegedüs az előszóban szinte teljes hiánylistát közöl mindazokról, akikről arcképet a későbbiekben nem ad. A hiányérzetet még ez sem csökkenti, sőt növeli akkor, amikor egy-egy képet fölöslegesnek találunk. Zempléni Árpád vagy Szilágyi Géza jelenléte nem önmagában bántó (bár nem biztos, hogy a „bűvös százba” beletartoznak), csak Csáth Géza vagy Gelléri Andor Endre távolmaradása miatt. Maga Hegedüs is elismeri, hogy két ember között sokszor az ő szimpátiája döntött, s bár a döntés nehézségét illetően megértjük gondjait, az ilyen típusú mérce „mérce-jelleget”, azaz objektivitását mégis megkérdőjelezzük. Ebből is következik, hogy ebben a százban olyanok is helyet kaptak, akiknek írói teljesítménye még Hegedüs (némi irodalomtörténet-szi eufemizmust nem nélkülöző) értékítélete szerint is legfeljebb egy másodvonalbeli százra jogosítja őket (pl. Garay). Ilyenkor speciális mentségek lépnek be: ezek lehetnek a már említett emberi tulajdonságok, vagy esetleg más téren nyújtott nagy teljesítmények. Ez végképp eklektikussá teszi a válogatást, hiszen a „dramaturgia klasszikusaként” (147.) Garaynak *ebben* a százban nincs helye akkor, ha „mindenestül kimaradt a filozófiai írók Apáczai Csere Jánostól Lukács Györgyig terjedő vonulata” (6.), vagy a kritikusok, köztük Szerb Antal.

A különböző szempontú példák további szaporítására – szintén terjedelmi okok miatt – nincs lehetőségünk. S valószínűleg fontosabb is ennél az, hogy egy általánosabb jelenségre irányítsuk a figyelmet. Hegedüs Gézáról köztudott, hogy irodalmi munkássága igen széles skálájú. Azon szerzőink közé tartozik, akik elsősorban nem a szűk szakmának, hanem alapvetően közművelődési céllal a fiataloknak, vagy általában az olvasók széles tömegeinek írnak. A sokoldalú tájékoztatás igénye azonban mindig új és új területek feltérképezésére hajtja, amely esetleg a következő téma azonnali felbukkanása miatt nemcsak alapos, hanem gyors munkára is serkenti. Nagyfokú nyitottsága, amely a továbbadásán keresztül megszűnik pusztán szubjektív tulajdonság lenni (s mint ilyen, magánügy), alkotó kíváncsisággá válik. Monográfiák hosszú sora mellett (melyek önmagukban is tág érdeklődésre utalnak: Budai Nagy Antaltól Mátyáson és Vergiliuson keresztül Shaw-ig), átfogó igényű munkák kezdeti lépésein is túl van már (köztük egy társadalomtörténetről, illetve a magyar romantikáról írottan is). Nyilvánvaló, hogy ezek az alkotások egy valóban meglevő igény kielégítésére, illetve egy valóban hiányjeléből álló területre irányítják a figyelmet. Kérdés azonban, hogy az „űrök betöltésére” egyetlen embernek kell-e, lehet-e

vállalkozni. *A magyar irodalom arcképcsarnokát* tekintve a válasz több szempontból is egyértelmű *nem*; először: a hiánypótlás ebben az esetben tulajdonképpen virtuális – hiszen közkeletű irodalomtörténet nem adatott az olvasók kezébe. Másodszor: a könyv elvégez egy olyan típusú szelekciót (a válogatással és az értékeléssel egyaránt), amely korrekcióra szorul. Harmadszor: ez a bizonyos korrekció még sürgősebbé is vált, hiszen ezt a könyvet is sokan olvassák majd, és sokan ugyanazok, akik például a *Száz híres regényt* (amely hasonlóan körültekintő előszóval jelent ugyan meg, hatása mégis legalábbis ellenmondásos). Irodalomtörténetészeink előtt a feladat tehát sokszorosan is adott. A munkára serkentésnek, valamint a helyes irány kijelölésének ez a módja valószínűleg nem a legszerencsésebb. (Móra, 1976.)

CSÁKI JUDIT

IMPRESSZIONIZMUS VAGY SZECESSZIÓ?

TANULMÁNYOK A MAGYAR IMPRESSZIONISTA STÍLUSRÓL

A stíloselemzés, stílusvizsgálat egyik legelhanyagoltabb területe a művészettel, irodalommal foglalkozó kutatásoknak. A művészettörténészek tettek e téren a legtöbbet, de korántsem eleget; kérdések egész sora vár még tisztázásra. Az irodalomtudomány pedig a stíluskutató-sokban még a kezdő lépéseknél tart. Az irodalomtörténészek – mind a hagyományos, mind a formalista-strukturalista módszerek követői – legjobb esetben egy-egy mű, esetleg író egyedi stílusát vizsgálják anélkül, hogy a kor uralkodó stílusjegyeit is szem előtt tartanák. Sokan, a szellemtörténet kísértetétől félve, óvakodnak még az átfogó stíluskategoriák használatától is. Nem jobb a helyzet e téren a nyelvtudományban sem. A stilisztikával foglalkozó nyelvészek többsége megelégszik a nyelvi eszközök hagyományos vizsgálatával, a jelenségek, alakzatok számbavételével, osztályozásával, kísérlet is alig történik a szépirodalmi stílus tágabb horizontú, szintetizáló megközelítésére. Ezért figyelemre méltók, sok tekintetben úttörő jellegűek a kolozsvári egyetemen folyó stílusvizsgálatok, melyek eredményeiről a jelen – Szabó Zoltán szerkesztette – kötet tanulmányai is tanúskodnak.

Korunk mindjobban specializálódó, a gépi eszközöket egyre szélesebb körben igénybe vevő tudománya nem kedvez az egy tudós körül kialakuló iskoláknak, műhelyeknek. Az Erdélyben kibontakozó stílus-kutatások mégis valami ilyenféléről vallanak. Szabó Zoltán nemcsak szerkesztője, tanulmányírója a *Kriterion* által közreadott kötetnek,

hanem elindítója, irányítója, szervezője is azoknak a fiatal nyelvészeknek, akik a századforduló, századelő magyar szépirodalmi stílusát vizsgálják. Rendszeres, tervszerű kutatómunka folyik itt e téren, melyből a közölt tanulmányok csak ízelítőt adnak. Ezeket, és egyéb fontos információkat – pl. a szerkesztés, a válogatás szempontjait –, természetesen a gyűjtemény előszava lett volna hívatva elmondani, sajnálatos, hogy ez elmaradt a kötet éléről.

A cím a magyar impresszionista stílus vizsgálatát ígéri, de a könyv – úgy véljük – több is kevesebb is ennél. A szerzők ugyanis túlságosan kitérítik az impresszionizmus fogalmát, Justh Zsigmondtól Áprily Lajosig mindenki belefér, legfeljebb azzal a megszorítással, hogy „pre-impresszionista”. De mi szükség van ez esetben erre a terminológiára, amikor semmi meghatározó, megkülönböztető jellege nincsen, nem egyéb, mint a szerencsétlen csengésű „modernizmus” szinonímája. Félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, nem magát a terminust kifogásolom, hanem annak parttalan kitérítését, történetietlen értelmezését. A tanulmányok többségéből ugyanis az is kitűnik, hogy szerzője az impresszionizmust a szecesszió után következő, jellegzetesen huszadik századi jelenségnek tartja, holott a valóság az, hogy megelőzi a szecessziót, ill. egyes íróknál vele párhuzamosan tovább él.

Szerencsére a tanulmányok írói a konkrét elemzések során nem korlátozták tevékenységüket a specifikusan impresszionista jegyek vizsgálatára, sokkal inkább a kiválasztott jelenségek komplex megközelítésére törekedtek. Következtetéseik jórésze így akkor is helytálló, ha a ráaggatott impresszionista jelzőt kiiktatjuk mellőle. Hiszen a korra jellemző, alapos felkészültséggel, kitartó munkával feltárt jellegzetességek (hangszimbolika, szóhasználat, szövegszerkezet stb.) nemcsak és nem elsődlegesen impresszionista sajátosságok, legalább annyira eszközei a szimbolizmusnak, és teljes gazdaságukban megtalálhatók a szecesszió művészetében is. A századfordulót, a századelőt tehát éppoly joggal nevezhetnők szimbolistának, mint impresszionistának, sőt egyes jegyeit kiemelve, akár naturalistának, miként történtek is már erre kísérletek. Éppen azért vélem e periódust legjobban a szecesszió megjelöléssel jellemezhetőnek, mert a tizenkilencedik század „izmusáival” szemben ez hozott új látásmódot, életérzést, ízlésformát akkor is, ha bőségesen él azok formanyelvével, kifejező eszközeivel.

A terminológiák tisztázatlansága természetesen nem írható egyértelműen a szerzők rovására, sokkal inkább egész stílus kutatásunk gyengeségéről tanúskodik. Nem von le ez semmit e rendkívül hasznos gyűjtemény úttörő jellegéből, melyből szükségszerűen következik az esetleges tévedések kockázata is. A pánimpresszionizmus veszélyét maguk a szerzők is érzik. Legbeszédesebb bizonyítéka ennek Szabó Zoltán

Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában című értékes, gondolatébresztő, saját korábbi koncepcióját is bizonyos fokig korrigáló tanulmánya. Ennek központi mondanivalója már nem az impresszionizmus, hanem a szecesszió problémaköréhez kapcsolódik. Szabó a szecessziót az impresszionizmussal és a szimbolizmussal párhuzamos jelenségeként fogja fel s „egyenrangú viszonyt” lát közöttük. Ebből a szemszögből vizsgálja a szecesszió és az impresszionizmus közös jegyeit, és remekül megválasztott nyelvi példákkal teszi érzékletessé a szecesszió sajátosan sokszínű, mégis egységes tendenciát mutató formanyelvét, formavilágát. Arról ugyan érvei nem győznek meg, hogy az impresszionizmus a századvég, századelő művészetében valóban „egyenrangú” a szecesszióval, nemcsak „alárendelt”, „színező eleme” annak, de nem is nagyon érvel emellett, elfogadja tényként, vizsgálódása alapjául. Nem is ez a fontos. Sokkal inkább az, hogy önálló kutatásokra, konkrét műelemzésekre támaszkodó tanulmánya elindítója, kezdeményezője, kiindulópontja lehet – kell, hogy legyen! – az irodalmi szecesszió ma még alig vizsgált, feltárára váró stílusának, rendkívül gazdag, sokszínű nyelvének, formavilágának tanulmányozásához. Szabó Zoltán elvitathatatlan érdeme, hogy ő tette meg az első, iránymutató lépéseket ezen az úton.

A kötet többi munkatársa (P. Dombi Erzsébet, Murvai Olga, Brauch Magda, Túros Endre) abból az alapelvből indul ki, hogy az impresszionizmus a század első két évtizedének uralkodó irányzata. Ezért – egyébként sokkal szélesebb alapokra építő, új eredményeket felmutató – kutatásaikat megkísérlik összhangba hozni az impresszionista látásmóddal.

P. Dombi Erzsébet a színérzékelés, a színélmény alakulását elemzi értően a Nyugat előtti nemzedék prózáiróinál (*Színhatások a századforduló prózájában*). Vizsgálja a színek gyakoriságát, szimbolikájuk, jelentéskörük változását, korrelációikat, a színjelölések grammatikai formáit, végül a színhatás és stílushatás összefüggéseit. Felfigyel rá, hogy „az irodalmi művekben szereplő tájleírások rokonjellegűek a korabeli szecessziós festészet tájbrázolásával”, hogy „az irodalmi eszközökkel festett tájképet is a vonalak és színfoltok sajátos rendje uralja”. Jól megválasztott példákkal bizonyítja, hogy a szecesszió művésze (és írója is) a színeket gyakran nem a megszokott értelemben használja (az ég nem feltétlen kék, esetleg piros, a falevelek kékes árnyalatúak, a felhő pedig zöld stb.), felhívja a figyelmet a színkezelésben a dekorativitásra, a színekhez társuló erős hangulatiságra, a sajátos színszimbolikára, a színesztéziák gyakoriságára, expresszív jellegére, a színjelölések és a nyelv képi struktúráinak (hasonlat, metafora, megszemélyesítés) egységére stb. Önkéntelenül vetődik fel a kérdés: miért kellett ezeket az alapos,

sokoldalú kutatómunkára épülő, találó elemzéseket a preimpresszionizmus kétes zsákjába belevarrni? P. Dombi Erzsébet ugyanis többször utal rá, hogy egyes jelenségek már „előre mutatnak” az impresszionizmus felé.

Murvai Olga a *szabad függő beszéd* stilisztikai, jelentéstani szerepét, szövegszerkezet formáló funkcióját vizsgálja kitűnő érzékkel, a nyelvtudomány új vívmányait is hasznosító módszerrel Kaffka Margit novelláiban, s összefüggésbe hozza ezt a közlésformát az impresszionista stílussal, szerkesztésmóddal, szemlélettel (*Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban*). Rendkívül alapos, új eredményeket hozó tanulmányában abból a preconcepcióból indul ki, hogy Kaffkát „a legmélyebb hatás az impresszionizmus felől érte” ez „fogja át egész életművét”. Ezt szem előtt tartva vizsgálja a novellák szövegét, emeli ki az írónőnél a leírások és reflexiók megnövekedett szerepét a cselekmény, a helyszín, az idő rovására, melynek szükségszerű következménye a széttöredezettség, a vonalvezetés hiánya, a bizonytalan időszerkezet. A fellazult kompozíciónak pedig – úgy látja – az írói közlésmódban leginkább a *szabad függő beszéd* felel meg. Ezután a *szabad függő beszéd* szövegszerkezeti kapcsolatait vizsgálva rámutat, hogy Kaffkánál ez is a laza szerkesztésmódot, a mozaikszerűséget szolgálja, mivel egy-egy ilyen szegmentum az esetek többségében nem *simán*, hanem *meredeken* kapcsolódik a megelőző szövegrészhez. Logikusan végiggondolt, jó érzékről, hozzáértésről tanúskodó megfigyelések ezek, és külsőleg valóban az impresszionista technikára utalnak. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az írónőnél „a hangulatfestés fölébe nő a tényszerűségnek” hogy „nem életmetszetet, hanem tudatmetszetet készít”. Mégsem tekinthetjük Kaffkát impresszionistának. Nála nem az érzékszerveinkkel felfogott világ, a látvány pillanatnyi megragadásáról, egyetlen hangulatban való feloldásáról van szó, hanem rendkívül erős belső feszültségről, a felgyülemlett, sokáig visszafojtott élményanyag ösztönös, olykor nyers, töredezett felszínre töréséről, mely lírai motívumokkal, szubjektív megnyilatkozásokkal szövi át prózáját, és leginkább női alakjainak tudatában, hangulatában, érzéshullámzásaiban ölt testet. Innen nála a gyakori reflexió, és ez jut kifejezésre a gyakran alkalmazott *szabad függő beszéd*-ben is, mely elmossa a határt az író és a szereplők között.

Brauch Magda a nominális mondat típus tanulmányozására vállalkozott Kosztolányi művészetében (*A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben*). Felvázolja a szerkezet különböző típusait, vizsgálja stilisztikai funkcióját, majd arra a következtetésre jut, hogy ez a mondat szerkezet Kosztolányi úgynevezett „impresszionista korszakában” (1910–1919-ig) az író „lírájának és prózájának egyik

legfontosabb stilisztikai kifejező eszköze”. Megfigyelései feltétlenül figyelemre méltóak, bár a nominális mondat – amint ezt a szerző maga is megállapítja – nyilvánvalóan nemcsak az impresszionizmus, hanem a legtöbb modern irodalmi irányzat jellemzője.

Nem kapcsolódik szervesen a kötethez Túrós Endre írása (*A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben*), nála érzik leginkább, hogy az impresszionizmusra hivatkozás csak kötelező penzum. Attól teljesen függetlenül végzi értékes hangakusztikai vizsgálatait Áprily verseiben, csak a végén érzi szükségét elmondani, hogy: „Költészetének mégis sok olyan vonása van, amely impresszionizmusra vall, vagy legalább ahhoz hasonlít.” Persze, hogy van. De melyik költőnek nincs?

Alkotóműhelybe pillanthatunk be e kötet tanulmányozása során. Írói más-más oldalról megközelítve valamennyien a századforduló, századelő sokszínű, gazdag, ellentmondásoktól terhes, szinte már kaotikusnak tűnő stíluskérdéseit tanulmányozzák – és nem is eredménytelenül. Amikor vitázunk velük, a munkájuk iránti legnagyobb elismeréssel tesszük, abban a reményben, hogy sikerül ráirányítanunk a szakemberek figyelmét e terület tisztázatlan, megoldásra váró kérdéseire. (Kriterion, 1976.)

KISPÉTER ANDRÁS

Szeli István: NEMZETI IRODALOM – NEMZETISÉGI IRODALOM

A jugoszláviai magyar tudományos élet reprezentánsa, Szeli István tanulságos, irodalomtörténeti, irodalomszemléleti s kapcsolattörténeti szempontból egyaránt haszonnal forgatható köteté komponálta néhány év alatt írott s előzőleg különböző fórumokon már közzétett írásait. Olyan tanulmányokat, amelyek megírása *megvallottan* azért történt, hogy általuk a szerző „egy mikroközösség kulturális életében érvényre jutó erők mozgásirányait, tendenciáit és fordulatait kövesse”. A „mikroközösség” a jugoszláviai magyarság közössége, amely a sajátos, előbb kisebbségi sorsban, majd 1945-öt követően nemzetiségi népcsoportként megteremtette a maga szellemi szféráját: kultúráját és tudományosságát. A könyvet tehát, Szeli István könyvét elsődlegesen ennek a valóságnak talajáról célszerű mérlegelni, eredményeit s tanulságait megítélni.

A vajdasági magyar szellemi élet mozgását sajátos eszközökkel s formában regisztrálja a szerző. Első írásának „műfaja” (*Egy évtized*

tanulságai) ünnepi megemlékezés, s az újvidéki egyetem első évtizedének mérlegét vonja meg benne elemző igénnyel. Egy másik írás – a filológia eszközeit kamatoztató tanulmány – (*Nyelvművelésünk múltjából*) a vajdasági magyar nyelvű művelés múltjával foglalkozik, majd egy újabb közlemény – tudományos programcikk – (*Új folyóirat indul*) az újvidéki Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek programját vázolja fel. Van a kötetben elvi célzatú, a nemzeti és nemzetiségi irodalom kérdését körvonalázó s az ezzel kapcsolatos problémákat fejtegető tanulmány is (*Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom*) és több, a vajdasági kulturális és irodalmi élet sajátos, Szeli által is *regionálisnak* minősített kérdést tárgyaló dolgozat. Ez utóbbi tanulmányanyag a kötet egészének egyik alappillére. Az effajta regionalitás ui. egy népcsoport, adott esetben a vajdasági magyarság szellemi örökségéhez kötődik, amelyben a legapróbb momentumok is fontossá lesznek. Mert tudni kell: a regionalitás ebben a közegben – jelentőségét tekintve – hatványozódik, amit Szeli meg is fogalmaz egyik írásában – épp a „regionális irodalom” vizsgálatának lehetőségeit mérlegelve (*Szempont és adalék a „regionális irodalom” vizsgálatának kérdéséhez*). Okfejtése meggyőző: „Egy készülő, önmaga megteremtésére vállalkozó kultúra nem mondhat le egyetlen összetevőjéről sem. A látszat ellenére ugyanis mindez bizonyos formában mégiscsak beépült hagyományvilágunkba. . . Anélkül, hogy e helyi (vagy éppen: helységi) színnek a kellenél nagyobb jelentőségét tulajdonítanánk, ezeket is regisztrálni szeretnénk, mert hozzásegíthet bennünket a táj önmagát megörökítő törekvéseihez.” (169–170.)

Ezt az alapállást a hagyomány is determinálta, amelyet Szenteleky Kornél teremtett meg s tett hosszabb időre érvényessé, amikor megfogalmazta – azóta sokat emlegetett – tételét a vajdasági magyar irodalom hagyománytalanságáról. Eszerint a vajdasági magyar irodalom 1918 után a semmiből indulás érzetével küzdött, mert művelői úgy tartották: a „művészetlen lapályon nincs. . . semmi emlék. . . ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hirhedt lovagvárak. . . ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták.” Igaz: a jugoszláviai magyar irodalom két világháború közötti fejlődéstörténetét megrajzolva Bori Imre már revízió alá vette ezt a felfogást, amikor úgy fogalmazott, hogy nem a hagyomány hiányzott a Vajdaságban, hanem annak birtokbavétele s a tudomány feladata épp e szórványszerűnek tűnő, valójában azonban nagyon is jelentős tradíció elemeinek felgyűjtése és szintézisbe foglalása lesz. Nos, Szeli István könyve ehhez a munkához járul hozzá számottevő eredményekkel. Mert akár a vajdasági nyelvű művelés múltjáról ír (*Nyelvművelésünk*

múltjából), akár a színműírással is próbálkozó nyelvész Szarvas Gáborról rajzol portrét (*A színműíró Szarvas Gábor*), mindig a vajdasági magyar szellemi örökség tudatosítása a célja. S az akkor is, amikor *A Napló Petőfi-képe* címmel értekezik, aztán a szobrász Tóth József arcképét rajzolja meg, majd a festő, tanár és pártmunkás, a felszabadulás utáni vajdasági magyar szellemi élet tragikusan korán elhunyt tagja, B. Szabó György portréjához készít egy majdani nagyobb igényű B. Szabó-kép megrajzolásához is nélkülözhetetlen vázlatot. (*Vonások B. Szabó György portréjához.*)

Szeli természetesen nem kizárólag a régebbi irodalmi múltat gazdagító szórványleletek felkutatását tartja fontosnak, fáradhatatlanul munkálkodik ama jelenségek számbavételén is, amelyek az elmúlt évtizedek irodalomtörténeti folyamatába illesztendők. Ezt példázza Thurzó Lajost ébresztő tanulmánya (*Thurzó Lajos avagy az optimizmus tragédiája*), amelyben a fiatal korában elhunyt vajdasági proletárköltő torzóban maradt életművét teszi mérlegre s ezt a *Vonások B. Szabó György portréjához* c. tanulmányvázlat is. Thurzó annak a félévtizednyi időnek (1945–1950) volt egyik legszámottevőbb vajdasági magyar lírikusa, amelynek irodalmát a szocialista realizmus tendenciáinak kibontakozása jellemzett Jugoszláviában is, s amelyben az új, a szocializmust vállaló jugoszláviai magyar irodalom alapját lerakták. Szeli jól tudja: nem könnyű egy ilyen félbeszakadt, olykor a sematizmus ballasztjaitól sem mentes költészetnek a mérlegre tétele, majd az értékítélet kimondása. Mégis vállalja, mert irodalomtörténészként tudja: igazságot kell szolgáltatni ennek a lírának – s vele ennek az irodalmi örökségnek is.

A tanulmánykötet szerzője a vajdasági magyarság „mikroközösségének” kulturális örökségét méltatva természetesen nem feledkezik meg azokról a jelenségekről, törekvésekről sem, amelyek a táj sajátos létformájából, a különféle nemzetiségek egymásmellettségének tényéből sarjadtak. Itt is van feltárandó és tisztázandó örökség s Szeli könyvének másik fő értéke éppen az, hogy anyaga jelentős rétegét ebből a kérdéskörből merítette. Elsősorban a tényfeltáró írásokra célzunk, nevezetesen a Mita Popović magyar nyelvű költészetét bemutató (*Mita Popović magyar nyelvű költészetéről*), illetve a Borislav Jankulov és a magyar művelődéstörténet viszonyát taglaló (*Borislav Jankulov és a magyar művelődéstörténet*) tanulmányokra.

A magyar és a kelet-európai komparatistikának egyszer monografikus igénnyel kell majd foglalkoznia azoknak a szlovák, román, szerb stb. kelet-európai íróknak–költőknek életművével, akik pályájuk kezdetén, vagy a pálya valamely más szakaszában magyar nyelvű műveket írtak s életművüket egy jelentős magyarságélmény színezi. A szlovák Pavel Országh-Hviezdoslav, a román Liviu Rebreanu, a szerb Veljko

Petrović magyar nyelvű „zsengékkel” indult a pályán s ez a magyar irodalmi indíttatás – e nemzedék több tagjánál – a későbbi oeuvre-nek is meghatározója lett. Veljko Petrović (ő is vajdasági szerb költő, Zomborban született) pl. a magyar századforduló „népnemzeti” iskolájának modorát utánzó magyar nyelvű zsengéi után szerb lírikusként már az Ady-líra élményével indult, novelláiba pedig a Mikszáthtól Bíró Lajosig ívelő magyar elbeszélés hangulatait s technikai eredményeit ötvözte, s csak természetes: jelen van műveiben a dualizmus kori Magyarország társadalmi valóságából fakadó, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos élményanyag is. A példa természetes nem egyedi, a Szeli rajzolta Mita Popović-portré – ha más előjellel is – egyike a további adatsornak. Popović ugyan nem a polgári progresszió képviselője volt, s nem is oly jelentős életművet hagyott hátra, mint pl. Veljko Petrović, ám – másodvonalbelisége ellenére is – műveiben vannak olyan rétegek, amelyek a Vajdaságbeli szerb–magyar viszony múlt századi alakulásának teljesebb képéhez tartoznak. A kezdetben magyarul verselő költő a kiegyezés körüli évek után feladta magyarpártiságát, a szerb nacionalizmus oldalára állt, ám műveiben mindvégig kitörölhetetlenül érvényesültek a magyar irodalom remiszenciái. A váltást követő időszakban is (amikor a szerb irodalom művelője lett) fogva tartotta „a magyar népnemzeti poézis. . . , képalkotó fantáziája, költői látása annyira átitatódott magyar elemekkel, hogy Mita Popović. . . továbbra is magyar verseket ír – most már szerb nyelven.” (107.).

A Mita Popovićénál sokkal vonzóbb, ellentmondásossága ellenére is sok értékes vonást hordozó Borislav Jankulov életműve. Szeli róla írta a kötet egyik legérdekesebb tanulmányát. Jankulov tudós volt, a múlt századi értelemben vett utolsó polihisztorok egyike, akit a „Vajdaság őstörténete éppúgy érdekelt. . . , mint településtörténeti viszonyai. . .”, de az etnográfia, a nyelvészet, a pedagógia s a művelődéstörténet is. Tipikus képviselője volt a megbékélést szorgalmazó vajdasági értelmiségnek, akit szülei azért küldtek Pancsovára, hogy magyarul s németül hibátlanul megtanuljon – azt akarván, hogy gyermekük „a poliglott Bánátban szolidáris. . . legyen. . . a különféle nemzetekkel és konfeszziókkal.” Jankulov – Szeli meggyőző okfejtése igazolja – hű maradt e szolidaritáskeresőhöz: művelődéstörténeti, nyelvészeti vagy éppen településtörténeti tanulmányainak egyaránt a szerbek és a magyarok „. . . közösségének bizonyítása a célja, s az ebből adódó. . . történelmi tanulságok tudatosítása.” Épp ezért messzemenően egyetérthetünk az-
 al, amit Szeli az életmű és az alkotó személyiségének elemzésével végeredmény gyanánt, tanulságképpen megfogalmazott: „Ha van. . . tanulsága és üzenete ennek a munkásságnak a mi korunk számára, csak az lehet, hogy történelmi, irodalmi s általában a szellemi élet vizsgálatában

ezen a tájon nem az alá- és fölérendeltség viszonyai, az állam vagy a »fajták« primátusa, hanem a demográfiai, etnikai, kulturális mellérendeltség, az egymásrautaltság, a komplementáris nyelvi, irodalmi, művészi viszonyok tanulmányozása a lényeges és legfontosabb feladat.” (Fórum, 1974.)

LÖKÖS ISTVÁN

Pomogáts Béla: REGÉNYTÜKÖR

Pomogáts Béla könyve – mint a bevezetésből megtudjuk – „három évtized magyar regényirodalmába szeretne betekintést nyújtani. Címének – *Regénytükör* – kettős értelme van. Egyfelől az új magyar regénynek kívánunk tükröt tartani. . . . Másfelől annak tudatában szerkesztettük meg ezt a könyvet, hogy az új magyar regény maga is tükör. Ebből a tükörből nemcsak a felszabadulás óta eltelt három évtized, hanem a megelőző korszakok hazai krónikája is megismerhető.”

Bármiféle tükörrel szemben csupán egyetlen alapvető követelmény támasztható: tiszta, nem torzított, objektív képpel szolgáljon a tükröztetendőkről, legyen az tárgy, saját arcunk vagy éppenséggel a mai magyar regény. Ez utóbbi esetben a regénytükör természetszerűleg pusztán magukat a *regényeket* fogja láttatni. Az, hogy bennük a magyar valóság tükröződik, csak posztulátum, ha akarom, elhiszem, ha akarom, nem. S ezt Pomogáts nem is bizonyítja. Igaz, könyve nem irodalomtörténeti-kritikai, hanem ismertető jellegű (s talán emiatt: benne mindössze két bíráló megjegyzés található, Illés Béla *Honfoglalásáról* [126–127.] és Moldova *Sötét angyaláról* [237.]), mégsem ártott volna – fiatal, alkalmasint kezdő olvasókhoz szóló munkáról lévén szó – némi tájékoztatás a művészet és a valóság sajátos kapcsolatáról, az írói visszatükröződés jellegéről, hiszen – olvasás-szociológiai felmérésekből tudjuk – manapság sem ritka a valóságot éppen nem objektíven láttató (magyarán: giccs vagy félgiccs) művek „ebben-az-élet-van-megírva” megítélése, a fiatalok körében sem. Azt hiszem, az efféle eligazítás csak használt volna a könyv pedagógiai céljának.

Ez a hiány persze megnöveli a válogatás felelősségét is. Pomogáts csak irodalomtörténetileg szavatolt értékű műveket vehetett be *Regénytükörébe*, nehogy hamis kép táruljon elénk a valóságról. A szociológiai teljesség érdekében viszont néha mégiscsak esztétikai engedményekre kényszerült. S így a fent említett hiányosság még nagyobbnak, még jelentősebbnek mutatkozik. Pomogáts válogatásának alapja ugyanis az etika, pontosabban a morális problémák jelen- és mibenléte a magyar

regényekben. Ennek az egy szempontnak túlhajítása azonban az irodalomtörténeti és az esztétikai megközelítés szinte teljes háttérbe szorítását okozza. A *Regénytükörből* megismerhetjük a parasztság erkölcsét (*Isten malmai, Húsz óra*), a munkásokét (*Pályamunkások*), a kispolgárokat (*Rozsdátemető*), az értelmiségét (*Próféta voltál, szívem, A gyáva*), a vidékiekét (*Égető Eszter, Freskó*) és a fővárosiakét (*Pince-napló*), a forradalmárokat és a megalkuvókat, az időseket és a fiatalokat. . . egy szóval a társadalom különböző rétegeinek morálját. De vajon annyi csupán az irodalom feladata, hogy egyetemes erkölcsrajzot adjon? A regényekben csak a jó és a rossz problémája foglalkoztatja az írókat és az olvasókat? Egyértelmű nem a válasz.

Szinte odakívánczik Pomogáts könyvének alcíméül: A regény, mint morális intézmény. Minden ironia nélkül. Mert amiből hiányosságai, ugyanabból fakadnak a *Regénytükör* erényei is. A szerzőnek ugyanis nem, vagy csak alig kellett erőszakot tennie a magyar regényirodalmon, hogy a morál kérdése köré csoportosíthassa a műveket. Természetes, hogy az új társadalmi rend létrejöttével az írók egyre többet foglalkoznak az új erkölccsel, annak keletkezésével, jellegével, lehetőségeivel. Az is magától értetődő, hogy ez az érdeklődés találkozik – kell, hogy találkozzon – az olvasók fokozott etikai érzékenységeivel. Pomogáts tehát jó és időszerű ügyet képvisel: a mai magyar regényirodalom ezirányú tapogatódzását, kísérleteit, esetleges választait közvetítik a fiatalokhoz.

De a *Regénytükörből* reánk tekintő kép mégis torz kissé, két okból is. Az egyik: túlságosan egyértelmű, hogy ne mondjam, sablonos. A regényismertetések végén az összefoglalások mindig szentenciózusan közlik az erkölcsi mondanivalót: pl. „az Irgalom . . . azt a hitet sugározza, hogy . . . van lehetőség arra, hogy az ember gyakorolja a közösségi erkölcs erényét” (34.). „Avraham Bogatir magatartása testesíti meg az érdekelletétek megoldásának szocialista perspektíváját.” (151.) „Kertész Ákos mondanivalója. . .: mindenkinek felelősséget kell vállalnia önmagáért, nem szabad elárulnia önmagát, a maga igazabb emberségét és képességeit.” (261.). Ezeknek az ítéleteknek igazságtartalma most lényegtelen; az a fontos, hogy a belőlük kialakuló kép szerint a mai magyar regényekben mindig a szocialista erkölcs megtestesítőit ismerjük meg, vagy legrosszabb esetben negációjának csődjét, pl. Mészöly vagy Sarkadi művében. A másik ok: a kép meglehetősen elvont, szinte kimerevítettnek hat, s ez nem utolsósorban az esztétikai mérce már említett mellőzéséből fakad.

Jellemző Pomogáts módszere: előbb a tárgyalt író egyéb műveit s élettrajzát ismerteti, majd vázlatosan a szóban forgó regényt, ezután összefoglalja az erkölcsi tanulságot, s végül sort kerít a formai jegyekre.

A „forma” tehát mintegy járulékos elemként szerepel a „mondandó” mellett. A regények (és ebből következően: nem is mindig regények, hiszen a forma másodlagos, pl. *Pincenapló*, *Bölcső és bagoly*) esztétikai milyensége elsikkad a tárgyalás során. Így aztán Moldova vagánytörténete vagy Vidor Miklós derék, de közepes regénye éppoly reprezentatív, mert éppoly tanulságos alkotássá válnak Pomogáts tükrében, mint az *Égető Eszter* vagy a *Makra*.

Forma és tartalom ilyen iskolás szétválasztása, úgy hiszem, Pomogáts szándéka, az értő olvasóvá nevelés ellen dolgozik. A helyenként felbukkanó világirodalmi párhuzamok, pl. hogy Tamási Áron másféle regényt írt, mint Proust (43.), vagy hogy „Thomas Mann patrícius-házaiban, előkelő szanatóriumában nem teremhettek volna a helytállás tragikus bajnokai”, mint amilyen Ljubomir Bezdomen (236.), inkább dezorientálnak, mintsem az esztétikum felfedezésének útján indítanak el. A szerző néha maga sem tudja, milyen olvasónak írja könyvét: hosszasan magyarázza a székegyek kilétét (38–39.), viszont egy szóval sem tájékoztat a megemlített Galilei-körőről (67.), a rezonőr fogalmáról (307.) stb.

A *Regénytükör* elsősorban gondolkodásra, s nem olvasásra tanító könyv. Aki forgatja, fontos, de nagyobbára irodalmon kívüli szempontokkal közeledik a mai magyar regényekhez. S ha nem az irodalmi mű belső, elevenen összeforrott tartalmi-formai egységének megértése felé vezetjük az olvasót, az alkotásokból tükröződő – jelen esetben: morális – kép is veszít igazságából, merevvé, elvonttá és *képletszerűvé* válik.

MISZOGLÁD GÁBOR

Korek Valéria: HANGULAT ÉS VALÓSÁG AMBRUS ZOLTÁN RÓL

Nehéz megmagyarázni, mi vonzhat egy több mint fél életét a magyar nyelvterületől távol élt író a magyar századfordulóhoz, és abban is egy inkább jellegzetesen múlt század végi alkotóhoz, Ambrus Zoltánhoz. Igaz ugyan, hogy a hazai századforduló pátosza magával sodort szép számmal nemcsak magyar származású, de külföldi kutatókat is. Ám Ambrus Zoltán éppen az az író, akiből ez a pátosz leginkább hiányzik, akiben az újat akarás igénye legkevésbé élt, akit írói és kritikai eszményei inkább a francia 18. század racionalizmusához, semmint a magyar századelő forrongásaihoz kötöttek.

Talán mégis megmagyaráz valamit Korek Valéria Ambrus iránti vonzalmából az az önkorlátozás, mellyel témáját a novellaíró Ambrusra szűkítette le. Regényeit kevesebbre becsüli, ezért alig-alig érinti őket, csak az *Őszi napsugár* című kisregénnyel tesz kivételt, kritikáiról pedig bölcsen hallgat, mivel az Ibsent, Shaw-t és Pirandellót elítélő, s velük szemben Géraldyt méltató színházi kritikusról úgyis kevés jót mondhatna. A novellaíró Ambrus viszont, aki az utókor megbecsülésére leginkább méltó, az ironikus és lélekboncoló mester láthatóan közel áll ízléséhez.

Korek Valéria fölényesen ismeri Ambrus novellisztikáját, fáradhatatlan a motívumhasonlóságok, a konkordanciák felfedezésében, melyek mind közelebb viszik az író művészi módszerének, írói jellegzetességeinek rendszerezéséhez. Nem vertikálisan, a fejlődés rendjében tekinti át az írói művet, hanem horizontálisan, egy-egy problémagóc köré csoportosítva. Csak a századforduló utáni elbeszéléseket méltatja külön, mint amelyekben Ambrus iróniájához a szelíd humor és a lélektani mélység is társult.

Realizmus fogalma kissé szűkös, de mert viszonylagos pontossággal definiálja, el kell fogadnunk Ambrusnak a költői realizmus kategóriájába sorolását. Bár éppen a monográfia szerzője kitűnő elemzései bizonyítják legfényesebben, hogy ezek az elbeszélések a realizmus tágabb értelmezésére, a valóság lényegi jegyeinek írói megformálására is rászolgáltak, hogy Ambrus valóban fontos dolgokat mondott el kora társadalmának életéről, még akkor is, ha alakjai többnyire elég szűk körben, a nagyváros polgári és dszentri miliójában mozognak is. Elvégre Mikszáth is elsősorban a dszentri meglátója volt.

Okosan csoportosítja Ambrus novelláit annak illusztrálására, hogyan fonódik össze bennük a hangulat a realizmussal, a realizmus az iróniával, és egész fejezet szól Ambrus meséiről, melyekben a felnőtt mesékben is szokatlan fordulatokkal keveredik irónia és szimbólum. Ennek során lényeges megjegyzéseket kapunk Ambrus írói látásmódjáról, mely csaknem teljesen kiiktatja a természetet, ahogy Korek Valéria szellemesen mondja, „Ambrus képzeletének tériszonya volt”, s ezért inkább „intérieur írónak” tartja. Találó az is, amit Ambrus szentvelen elbeszélő módszeréről ír: „Ambrus elbeszélő módja kívülről látott és láttatott – alkotóereje belülről nézett. Szívbe markoló helyzetek sokszor mértani pontosságú alaprajzon állnak, a kiszámíthatatlan udvariasan meghajol, mielőtt átveszi egy-egy élet irányítását. . . Az írónak szereplőivel való hangos, könnyes azonosulása szentimentális volna, saját alanyiságát erőszakolná rajtuk keresztül az olvasóra. Az effajta exhibícióról, akár a látványosról és a terjengősről Ambrus lemondott.”

Hosszasan, talán kicsit túlságosan is hosszasan foglalkozik Ambrus motívumkölcsonzéseitevel. Az természetesen helyes, hogy a plágium vádját visszautasítja, de kevesebb bizonyító anyag is elég lenne, szerintem, annak megállapítására, hogy a motívumegyezés, különösen olyan efemer ihletésű műfajokban, mint a tárcanovella vagy a karcolat, nem szokatlan jelenség a világirodalomban, és még ha kölcsonzésen alapszik is, akkor sem nevezhető plágiumnak, hiszen csak egy-egy külső mozzanat egybeesésére vonatkozik, a formaadás az író egyéni leleménye.

Kitűnően ismeri a monográfia szerzője a magyar szakirodalmat a legfrissebb írásokig. (Nem kevés utánjárásába, fáradságába kerülhetett ezeknek beszerzése washingtoni otthonában.) És nemcsak ismeri, de vitázik is vele, ha más a véleménye. Diószegi Andrással szemben minden bizonnyal neki van igaza, mikor visszautasítja megállapításait Ambrus eredetiségének hiányáról.

Nem illik olyasmit számon kérni a szerzőtől, aminek hiányára ő maga irányítja a figyelmet. Így nem kérjük számon azt sem, hogy Ambrus művészetét és írói pályáját nem ágyazta bele a korba, és még kevésbé, hogy nem az összehasonlító irodalomtörténet módszereivel vizsgálta meg viszonyát a francia vagy orosz realistákhoz. Azt azonban szívesen vettük volna, ha kísérletet tesz annak a jelenségnek megmagyarázására, hogy miért avult el napjainkban Ambrus írói oeuvre-je művészi értékéhez mérten aránytalanul is.

Külön figyelmet érdemel, hogy Korek Valéria szép magyar esszé-stílusban írta meg könyvét; stílusából hiányzik a tudományos tolvajnyelv vagy éppen a tudálékosság zsargonja. Majdnem szépírói szemléletességű nyelve mindvégig élénkké teszi mondanivalóját. Ez persze nem meglepő, ha tudjuk, hogy Korek Valéria az egyik legsikerültebb emigrációs regénynek, a *Budai látogatásnak* a szerzője is. Különösen tiszteletre méltó, hogy oly hosszú külföldi tartózkodás után csaknem hibátlan magyarsággal fogalmaz. Talán csak a szövegben előforduló idegen szavak használatában tér el a mai magyar gyakorlattól. Így például a szankció szó magyarul inkább már csak megtorlás értelemben ismert, az íróhoz használta szentesítés jelentése elavult.

Szeretnénk remélni, hogy Korek Valéria hasznos és értékes kutató munkáját kiterjeszti a századforduló többi magyar elbeszélőjére is, és hamarosan még gazdagabb szintézist várhatunk tőle erről a hazai szakirodalomban is kissé mostohán kezelt korról. (Auróra könyvek. München, 1976.)

VEZÉR ERZSÉBET

Szabolcsi Miklós: ÉRIK A FÉNY

József Attila 1923 és 1927 között – ez a témája Szabolcsi Miklós *Érik a fény* című könyvének, mely a monográfia második kötete. Az első rész – *Fiatal életek indulója* – 14 évvel ezelőtt jelent meg. A közel 800 oldalas tanulmány tehát négy év történetéről, versterméséről szól, de alig érzem bőbeszédűnek vagy feleslegesen elkalandozónak. Az indító fejezetekben még akad átfedés, de a bécsi, párizsi időszakról írott fejezetek felgyorsulnak, a szöveg ritmusa is érzékelteti, amint a világ kitárul, megnő a fiatal költő számára. Az *élményszerűség* – azt hiszem – tudatos törekvése Szabolcsi Miklósnak: azt követi, azt idézi meg, amit József Attila hallhatott, láthatott, tudhatott, amire ráérezhetett a maga korában. Gazdag és elemző bemutatást kapunk a magyar- és világirodalmi törekvésekből, stílusokról, irányokról, műhelyekről, portrékat olyan emberekről, akikkel a költő szorosabb kapcsolatban volt: az *egyén és a korszak* képe együtt rajzolódik ki. Felvillan például Szeged – a város politikai, szellemi élete –, amilyen a húszas évek közepén volt, az „illúziók éveiben”, a bethleni konszolidáció idején, amikor a kormány igyekszik visszaszorítani az ébredők vad gyűléseit, az antiszemita tüntetéseket, minden szélsőséges megnyilatkozást, hogy Nyugat felé szalonképes legyen. „Az alapkérdésekben persze a magyar ellenforradalmi rendszer nem változik: ennek jele a legitimista, Horthyt támadó volt belügyminiszter, Beniczky Ödön letartóztatása s természetesen az is, hogy június 28-án letartóztatják Vági Istvánt és hét társát. Ekkor ajánlja Nobel-díjra Herczeg Ferencet Horváth János – s ennek a folyamatnak jele József Attila Horger-esete is. S nincs változás a még döntőbb alapkérdésekben, a gazdasági szerkezetben, az alacsony munkabérekben, az elmaradottságban sem.” Ellentét, sokféle mozgás fedezhető fel egy-egy történésben, eseménysorozatban: Szabolcsi Miklós alapvető módszere az, hogy egyszerre érzékelteti a különféle hatásokat, s figyel – figyelmeztet – erre a komplexitásra. A *Szeged* című lap története vagy József Attila *Lázadó Krisztus* című verse miatt indított per folyamata is példa erre. Támogatás, baráti segítségek, tiltások, per, elutasítás vagy éppen megtérés – egyszerre, zsúfoltan van jelen, s ez a jellemzője a korszaknak, ez az együtt-láttatás érvényesül a bécsi egyetem leírásában is, érdemes hosszasan idézni: „... hatalmas épület-tömb, oszlopos folyosóin hajdani professzorok mellszobraival, márványlépcsőivel – nemcsak előadások, szemináriumok színhelye, hanem politikai-társadalmi csatáké is. Ebben a tanévben az egyetem 9324 hallgatójának 30 százaléka külföldi, ennek negyede a filozófiai fakultáson tanul. Egy részük a volt Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó, Bécsset változatlanul a központnak tartó fiatal; mások a Balkánról

jönnek, s nagy számmal vannak köztük a numerus clausus miatt külföldi egyetemre kényszerült magyarországi zsidó diákok – elsősorban az orvoskaron. A diákság különböző csoportjai között ekkor már harcok, feszültségek támadnak: a politikailag passzív vagy a baloldali, főleg szociáldemokrata érzelmű diákokkal szemben szervezkedik a Grossdeutsch, a nagynémet párt, és már fellépnek a horogkeresztesek is. Éppen 1925 májusában provokálnak tömegverekedést az egyetemen. Ezekben a harcokban József Attila ugyan nemigen vett részt, de látható a társadalmi-politikai erők magyarországinál nyíltabb küzdelmét.”

Ilyen példákat szinte bárhol találunk a kötetben. A megelevenített alakok rajzában is. Ezek némelyike esszészerűen emlékezetes, szép. És nemcsak az összetartozás, a barátság idejéről olvashatunk – egész pályák tűnnek fel: Pintér Ferenc, Gáspár Endre vagy Fényes Samu portréja számomra kiemelkedően érzékletes. Ezek a rajzok a későbbi évek felé is mutatnak, mint ahogy a verselemzésekben is követhetjük egy-egy motívum továbbélését, változását. De talán éppen ezeket a „kitekintéseket” érdemes lett volna még többször, még határozottabban alkalmazni, ahogyan a Villon-hatás elemzésekor például előbukkan az *Eszmélet* is. Szabolcsi Miklós itt azt bizonyítja, hogy a formai örökség mellett hogyan veszi át József Attila a „versmagatartást”, s hogy ezért „Villon nyomát” nem csupán a *Tőkehaszonballada* típusú versekben érezzük. Az ehhez hasonló észrevételek, előreugrások szaporítása nem okozott volna rendetlenséget, s az olvasót sem állította volna talányok elé, hiszen a könyvet jobbra úgyis azok olvassák, akik nem egészen tájékozatlanok József Attila életművében. Úgy gondolom, az anyag bősége, no meg a csapongás és lazaság veszélye miatt használta ritkábban ezt a módszert Szabolcsi Miklós, pedig érdeklődésétől igazán nem áll messze. A kötet legjobb részeihez tartoznak a párhuzamos elemzések, a *kortárs-művek felsorakoztatása*. Cocteau, Miloš Crnjanski vagy Lengyel József korabeli verseiben fedezi fel például a *Tiszta szívvel* soraival rokon részeket. De szinte minden kiemelt vers elemzésének háttérében megjelennek a korabeli műhasznalatok, azonosságok. A szellemi áramlások, a gondolkodói, művészi összetartozások, „kalandok” és „megmártózások” mind ott vannak a mű létrejöttében. Az életrajz tényeihez tartozik az is, hogy az adott kicsi időszakaszban mit írtak, hogyan írtak mások, másutt. Számomra figyelemre méltó, mert nem túlságosan gyakori jelenség, hogy nemcsak a nyugat-európai irodalmakból találunk példákat, hanem a környező kultúrákéból is. Az avantgarde mozgalmak gyorsították és szélesítették a szellemi áramlatokat, a különböző kiadványok, antológiák lapjain kelet-európai és nyugati, német és szerb, francia és magyar költők találkozhattak. A nemzetköziségnek ez a fajtája, a világirodalom új értelmezése is az irányzatok baloldaliságát jelzi. A

későbbi években, a Szép Szó szerkesztésének idején is fordít kelet-európai költőket József Attila.

A baloldaliság fogalma egyébként többször előkerül, különösen jelentős lesz a párizsi évről írott fejezetben. Mit adott Franciaország és Párizs 1926–27-ben József Attilának? Mit tanult francia ismerőseitől, mit a francia költészettől? Hogyan közeledett a kommunista mozgalomhoz? A válaszokban olyan rendkívül érzékeny, fiatal *értelmiségi*-nek mutatja be Szabolcsi József Attilát, aki egyenértékűnek tartja a szellemi szabadságot, a gondolkodás tágasságának lehetőségét a mindennapi élet szabadságával. A mozgalomhoz közeledő, közösséget kereső 20–22 éves József Attila is irtózott a dogmáktól, a szűk látókörű, a művészettől idegen „agitprop” költészettől például. A kötet vége felé olvashatjuk: „Politikai tudatosságánál talán esztétikai tudatossága, okossága volt még nagyobb.” A monográfia végül is ennek az „esztétikai okosság”-nak a történetét, úgy is mondhatjuk: *a művészi felismerések, eszmélkedések útját követi*. Miért vonzódott például József Attila a Látóhatár című, Rubin László szerkesztette folyóirathoz, amelyik egy időben szinte egyedüli fóruma is volt? Miért írta róla, hogy „szimpatikus, de zavaros”? Zavaros nézetek, divatos, felületes eszmék valóban akadtak a lapban, de József Attila bizonyára a beköszöntő vezércikk címével – „Dogmák nélkül” – is rokonszenvezett. Dogmák nélkül közeledett a kor új művészi áramlataihoz is – és Szabolcsi Miklós dogmák nélkül látta, elemzi a különféle hatásokat.

Az avantgarde irányzataiból látásmódot, szerkesztést, új verszenét tanul József Attila. „Mindegyik áramlattal megismerkedik, – írja Szabolcsi – kipróbálja, saját hangjához hasonlítja modorát, egyéni szintézist alakít belőle. Felhasználja azokat a tematikus, gondolati, poétikai eszközöket, amelyekkel saját művét építheti. Ezzel nem áll egyedül, minden jelentős alkotó így építkezik, szuverénül felhasználva a korban lehetséges, választható megoldásokat, eszközöket. Ebből az is következik, hogy jelentős életművek jelzésére, besorolására nem alkalmasak az áramlatokat jelző fogalmak. . .”.

Kassák korábban megróttá a költőt, hogy expresszionista versei mellett dalokat, népdal hatású verseket is írt – a bírálatot nem „szívlelte meg” József Attila: a dal egyik kedves műfaja maradt. Párizsi versei is dalok – mint Szabolcsi a *Biztatóról*, s a vele rokon versekről írja: „egyéni indulók: a költő visszatál bennük a metrumhoz, refrénhez, zártabb formához, de ennek a zárt formának teherbírása, belső tere sokkal nagyobb, mint a korábbi ilyen verseké”. Kitapintható Villon, Rimbaud, a szürrealisták, a chansonok hatása – az eklektikusságnak azonban nyoma sincs: mindenekelőtt József Attila-versek születnek. A párizsi tanulóév végére úgy látjuk, hogy semmilyen iskolához, irányhoz

nem tartozik – nem kizárólagosan –, de biztos tájékozódási pontjai, barátai, jó kapcsolatai vannak.

A négy év történetében nemcsak valamennyi ebben az időben írott József Attila-műről olvashatunk – Szabolcsi összegyűjtötte a *művekről szóló irodalom egészét* is. Különböző szemléletű elemzőkre hivatkozik, *nézeteket ütköztet, sűríti az eddigi kutatásokat*. A monográfia-részlet valóban *teljességre törekszik*. De a sokféleség, éppen a teljesség igénye nem fed-e a szerző mindenkitől különböző, egyéni mondandóját? Az *Érik a fény* – műfaja szerint – bemutat, jellemez, leír, felvonultat, összegez. Nem egyetlen gondolat körül mozog, nem egy tételt, nem is egy felismerést bizonyít. A jellegtelenséget – ami oly sok irodalomtörténeti tanulmányt, monográfiát megöl – mégis elkerüli. Szabolcsi Miklós jól körvonalazhatóan foglal állást, és mindenütt érvényesíti a *saját ízlését*. Így tud hamis, máig beidegződött hiedelmeket rombolni. Könyvében például a kommunista mozgalom iránt érdeklődő József Attilát sokkal szabadabban gondolkodónak, kételkedőbbnek és intelligensebbnek látjuk, mint a korábbi kritikai irodalomban. Szabolcsi elfogadja és közvetíti a művész, az értelmiségi világlátását – tiszteli szabadságát. Nem „mentegeti” hőst semmilyen ideológiai „tévedéséért”, és azokat a szellemi áramlatokat, műhelyeket is előítéletmentesebben, értően ábrázolja, amelyekkel József Attila kapcsolatba került. A szektás ítéletekre különösen érzékeny. Matheika János 1926-os tanulmányát – amelyik a kommunista emigráció véleményét tükrözi – részletesebben elemzi. „Fel kell figyelnünk két jellegzetes vonásra – írja: a magyarországi helyzet egyszerűsítésére és a forradalmi energiák, főleg a szellemi élet erejének sommás lebecsülésére, amely oly sokáig fogja jellemezni az emigráció véleményét a hazai fejlődésről. József Attila helyének kijelölésében is már ekkor ott kísért a szektás szemlélet, a rendkívüli, a szabálytalan jelenségnek járó gyanú.”

Végül is az *Érik a fény* nemcsak tiszteletet érdemlő, óriási tényanyagot sűrítő munka, hanem *érdekes olvasmány is*. Kár, hogy a szöveget nyelvi nehézségek terhelik, s hogy olyan megdöbbentően sok nyomdahiába akad a könyvben.

A monográfia két kötetének megjelenése között tizennégy esztendő telt el. Vajon mikor kapjuk kézbe a folytatást? (Akadémiai, 1977.)

LEVENDEL JÚLIA

Babits Mihály: ARCKÉPEK ÉS VALLOMÁSOK

A közelmúltban megjelent, Adyról szóló, eddig javarészt publikálatlan Babits-versek, cikkek, megemlékezések, kéziratok gyűjteményét a szakközvélemény ellentétes érzelmekkel fogadta. Az *Arcképek és vallomások*, amely korábban folyóiratokban közölt, kötetben nem szerepelt írásokat fűzött össze a költőtől, nem kavart ilyen vihart. Szabolcsi Miklós, Kardos László, Falus Róbert, Fekete Sándor és Csányi László – a kötet első bírálói – egybehangzóan a könyv hasznosságát hangoztatták, a már megjelent tíz kötetes Athenaeum-kiadás jó kiegészítésének mondták, olyannak, amelyik tovább árnyalja a Babits-életműről kialakított vagy most alakuló képet.

A *Babits Adyról*, az *Arcképek és vallomások*, valamint a mostanában folyóiratokban közölt, korábban kiadatlan versek számos kérdést vetnek fel. Mindenekelőtt az ilyen közlések jogosultságát. Babits ugyanis, Horatiustól Kosztolányiig sok költőhöz hasonlóan, nemcsak verseit szerkesztette rendkívüli gonddal, de ugyanilyen módon konstruálta egész életművét is. Jól bizonyítják ezt a Juhász Gyulához és Kosztolányi Dezsőhöz írt ifjúkori levelek, amelyekből nemcsak a nagyon érzékeny lélek félelme olvasható ki egy korai közlés esetleges kudarca miatt, hanem a tudatos költő vívódása is, azé a költőé, aki kialakította esztétikáját, az új költői irányról vallott elképzelését, s aki állandóan a jövődőhöz méri kész alkotásait. Ez a fajta tudatosság azonban nemcsak a pályakezdő sajátossága volt. A későbbi nagy versek – például a *Gyémántszóró asszony* kéziratai – is arról tudósítanak, hogy a vers-teremtés Babitsnál mindig nagyon hosszú folyamat volt, s ebben a folyamatban a költő nem hamar érezte késznek, közönség elé valónak az alkotást. S még az is előfordult, hogy a kész korrektúrapéldány elkészülte után vonta vissza a költeményt (*Egy verseskönyv epilógusa*). Ez a fajta teremtés érvényesült a prózai alkotások esetében is. Novelláit legalább addig hevertette fiókjában, mint verseit, novelláskönyvét, a *Karácsonyi Madonnát*, valamint a *Gondolat és írást* vagy az *Ezüstkort* ugyanolyan gonddal és művészi céllal állította össze, mint verses-köteteit.

Mindezek után felmerül a kérdés: van-e joga az utókornak ahhoz, hogy egy ilyenformán konstruált életművet az összes utólag föllelhető kézirat kiadásával újratерemtsen? Erre a kérdésre általában tagadó kell hogy legyen a válasz. Babits esetében, elméleti írások vonatkozásában azonban kivételt kell tenni. Ezek az alkotások ugyanis nemcsak műhelytitkokat fednek fel, nemcsak az alkotás egyes fázisait, a gondolatok születésének és megformálásának nehéz és néha ellentmondásos útjait mutatják, hanem jelentős adalékokat szolgáltatnak az egész korszak

alaposabb és jobb megismeréséhez is. Az *Arcképek és vallomások* ebből a szempontból fontos talán mindenekelőtt, hiszen közvetlenebbül kiolvasható belőle az, amit a költő saját koráról gondolt, mint akár a személyes hangú *Könyvről könyvre*-sorozat cikkeiből vagy az *Ezüstkor* prózájából. Babits gondolatai ugyanis változtak, dinamikusan alakultak (ő maga írta egyik mondatáról *A magyar jellemről* szólván 1939-ben: „Ezt a mondatot régi tanulmányomból idézem, ahonnan sokat fogok még idézni, esetleg változtatva a macskaköröm nélkül...”); ezek a gondolatok fokozatosan igazodtak a korhoz, s ha néha a költő tartózkodott is a közvetlen megfogalmazástól, a lényegét mindig elmondta. Még akkor is, ha például az itt közölt *Könyvpropaganda és könyvégetés* című cikk korrektúrapéldányából az utolsó pillanatban kihúzta Hitler nevét, s helyére ezt írta: „a barbárok”. Az *Arcképek és tanulmányok* egyes darabjai (*Irodalom és társadalom*, *Homme de lettres* vallomása, az 1918–19-es cikkek, *Európaiság és regionalizmus*, *A magyar jellemről*) tételeken is dokumentálják az idővel párhuzamosan változó babitsi hangot. Ezt azonban az 1935-ben elkészült *Békekiáltvány*, valamint az 1918-as *Kant és az örök béke* és az *Európai Lovagrend Tervezetének* egybevetése bizonyíthatja legjobban.

Az *Arcképek és Vallomások* karakterisztikusabban mutatja a Nyugat-generáció őskerésését is. Babits maga erről a kérdésről írt kötetben is, az 1917-es *Irodalmi problémák* két tanulmányában: *Az irodalom halottja*iban és a *Ma, holnap*, *irodalomban*. Az elsőben, Komjáthy Jenőt jellemezve, az új költészeti ideált tárgytalannak, elvontnak, intellektuálisnak s pesszimistának mutatta be, a másodikban – implicite – Kassákék elméletétől és gyakorlatától különítette el saját nemzedékét. Az *Arcképek és tanulmányok*ban a költő tágabbra vonja a kört. Tisztázza a Nyugat és az elődök viszonyát. Foglalkozik az irodalmi múlt kérdéseivel, elismétli (vitatható) felfogását a dekadenciáról, a népköltészet és a műköltészet viszonyáról, alaposan taglalja a sokszínűségre, változatosságra törekvés esztétikai programját, melyet fiatalkori leveleiben csak egy-egy metaforikus mondattal jelöl. A költő fölvezet itt azt a fejlődést, amely szerinte az 1840-es évek népiességétől indulva elvezetett a Nyugatig. Elhatárolja nemzedékét a népies nemzeti epigonizmustól, Kozma Andortól és Gyulai Páltól, s megfogalmazza a modern költészet esztétikáját és programját (*Boldog világ*, *Az irodalom karácsonya*, *Pour mieux connaître Homère*, Kiss József, Reviczky Gyula, *Mirëio*). Az *Arcképek és vallomások* azonban nemcsak a Nyugat-nemzedék indulására vet erősebb fényt. Jól látszik ezekből a tanulmányokból, hogy a megharcolt költői forradalom után hogyan szállt síkra Babits az igazi modernségért (*Ostromlják a várost*), hogyan törekedett a múlt és jelen művészi szintézisére (*Kapossy József*), hogyan alakította költői

elméletét és gyakorlatát a változó világban (*Megemlékezés Benedek Elekről, A nyelvész és irodalom, Puskin, Magyar Proust*).

1948-ban, a Reviczky utcai házat, a költő lakását megjelölő emléktábla leleplezése után Jankovich Ferenc *Babits tornya* címmel cikket írt a Szabad Szóba, a Parasztpárt akkori lapjába. „Meggzúnt a vád – írta –, hogy a költő önző módon tornyot épített volna magának, elzárkózni akarván ott a maga külön eszmevilágába, a világ, a hétköznapi eseményei elől.” Ez a „vád” akkor nem szúnt meg. A Gál István gyűjtésében és jegyzeteivel megjelent *Arcképek és vallomások* után azonban – ez kétségtelen – „egy-egy fátyol” lehullott a költőről... (Szépirodalmi, 1977.)

SIPOS LAJOS

Tüskés Tibor: PANNÓNIAI VÁLTOZATOK

A pannonság klasszikus költőink megfogalmazásában mindig múlt és jelen egybekapcsolását, történelmi örökségének értelmezését és továbbvitelét, klasszikus eszmények követését, illetve azoknak a mindenkori jelen problémáihoz igazítását jelentette. Ezen túl még azt is, hogy az érdeklődő figyelem a behatárolt körülmények között dolgozó, gondjainak megoldására a „helyi színezet” tehertételével törő emberre irányult. Ha e néhány jellemző jegy számbavétele után vesszük kézbe Tüskés Tibor: *Pannóniai változatok* című könyvét, hamar szembetűnik, hogy az író egyénítve, saját gondolkodásmódjához és érdeklődéséhez igazítva bányik az említett fogalommal.

A történetiség Tüskésnél legfeljebb a századforduló körüli időhatárokig való visszanyúlást jelent, s ebből következően jobban felerősödik nála az az összekötő funkció, amivel egy tájegység irodalmi szempontból bír. Érthető ez, hiszen három dunántúli megye és egy alakuló, változó nagyváros adott inspirációkat és élményeket ahhoz, hogy az írói hajlam és a körülmények szerencsés találkozása által egy színesebben mutakozzanak meg Tüskés Tibor adottságai. Kötetének tartalma bizonyítja, hogy sokoldalú alkotó és azt is, hogy műveiben középponti helyen áll Pécs, Dél-Dunántúl irodalmi-művészeti életének szolgálata. Maga több helyen, nyilatkozatokban, cikkekben vállalta a tájhoz kötődést, de ebben nem szabad esztétikai önminősítést látni, hanem csupán a munkához nélkülözhetetlen indító-ihlető alapot. A tájegység determináló voltában nála a konkrétumok helyett elsősorban azt kell tekintetbe

venni, hogy egy vidék arculata miként teremtett lehetőséget a tárgyi világ művészi újrateremtéséhez. (Iránymutató itt az Egy Józseftől idézett mondat: „Én nem a Balatont, hanem a világot festem.”)

Tüskés literatúrai érdeklődésében és munkálkodásában már akkor fontos szerepe volt a mecsekajli városnak, amikor fiatal tanárként vállalta az „irodalmi szolgálat”-ot. Iskolai és azon kívüli tevékenységgel egyaránt. Azzal is, hogy egybegyűjtötte Babits Mihály pécsi kapcsolatainak dokumentumait, s akkor is, amikor 1956 tavaszán az egyik középiskolában a hátsó padban ülve belső „pillanatfelvételt” rögzített Veres Péterről. Ez is magyarázza, hogy amikor az ötvenes évek végén az újrarendeződő pécsi irodalmi életben felmerült a gondolat, hogy a Sorsunk és a Dunántúl hagyományait folyóirattal kellene továbbvinni, akkor a terv kivitelezésébe csakhamar bekapcsolódik Tüskés. Majd 1959-től 1964-ig szerkesztője lesz a Jelenkornak. A *Pannóniai változatok* írásaiban számos utalás, részlet vonatkozik a folyóirat arculatának kialakítása érdekében tett lépésekre. Kezdve attól, hogy kiemelkedő íróegyeniségeknek megküldték a példányait, akik ezekről megírták észrevételeiket, tanácsaikat. Tüskések ezek ismeretében javítottak elképzeléseiken. Szerkesztőként elsődleges feladatnak azt tartotta, amit a lap neve sugallt: szembenézni a kor kérdéseivel és választ keresni azokra, hogy ezzel is karaktert, sajátos, elkülönítő vonást adhassanak, mert – mint leírta – a „jellegtelenség” az irodalom megölője, a sokszínű árnyaltság viszont gazdagítója. Szépen vall arról, miként követte – a körülményekhez igazítva – Kassák folyóiratainak útmutatását az igényesség és korszerűség vonatkozásában. Tüskések vállalták a kísérletezés kockázatát, a tévút lehetőségét annak érdekében, hogy izgalmasan modernné váljon a lap, s ebből következően biztosított a *Jelenkor* tág teret a fiataloknak. Olyan tehetséges pályakezdő írókat szerepeltettek, mint Lázár Ervin, Thierry Árpád, Bertha Bulcsú.

Ide nyúlik vissza az eredője az *Utazás napkeletre* című, Bertha Bulcsúról szóló pályarajznak, amiben az hangsúlyozódik, hogy milyen jelentősége volt egyetlen lap, egyetlen írói közösség háttérének, ahol kísérletezésre, baráti vitára alkalmas fórumot talált. Ez a motívum utalás arra nézve, hogy Tüskés kötetének arcképvázlataiban a személyes ismeretség nem elhanyagolható. Mindegyik mögött érezhető a többszöri találkozások, hosszú beszélgetések hatása, de nem akként, hogy ezek bizonyos kritikai észrevételektől mentesítenék dolgozataikat. A személyes nexus jelentősége abban mutatkozik meg, hogy Tüskés *belülről* ismeri azon költők és írók problémáit, akikről ír. Így tud kitűnően azonosulni Takáts Gyula gondolkodásmódjával és építi a róla szóló esszéjét arra, hogy az idilli jelzőt cáfolja. Tudja, mennyire fontos Fodor András lírikusi világában a tér és az idő, a költővé érés genezise és ezek

kifejtésére, magyarázatára helyezi a hangsúlyt. Nyilvánvaló, hogy Tüskés írásaiban számolnunk kell a *kölcsönhatással*, az eszmények egyfajta érintkezésével Csorba Győző, Szántó Tibor vagy Várkonyi Nándor pályarajzában.

Tüskés egyik kedvelt műfaja, a „tájésszé” mutatja igazán, hogy ténylegesen vannak összefűző szálak Várkonyival. Mindketten szívesen indultak „sétára” a környező tárgyi valóság megismerésére, s eközben forrásmunkának tekintették a művészi tájleírást, hivatkoznak könyveikben Kodolányi, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Veres Péter írásaira. A *Pannóniai változatoknak* a pécsi tudós polihisztorról készült részét több szempontból fontosnak tartom. Legelőbb azért, mert Várkonyi Nándor méltánytalanul elfelejtett és kevésbé értékelt irodalomtörténeti munkásságára irányítja a figyelmet. Aligha található hasonló törekvés ahhoz, ahogyan a modern, új magyar irodalom történetét igyekezett a lehető legteljesebben összefogni. Méghozzá úgy, hogy közben világ-irodalmi tanulmányokat írt és ezek távlatában szemlélte a kortárs magyar jelenségeket.

A nyitottság, sokirányú érdeklődés, amit Várkonyi jellemzésére megjegyzett, Tüskésre is áll, hiszen kötetének zárófejezetében a társ-művészek tárgyköréből összegyűjtött cikkeit adta közre. „Nem vagyok festő, sem műtörténész” – határolta körül nézőpontját Martyn Ferencről szólva. Csupán arra vállalkozott, hogy képzőművészeti ismeretei birtokában kommentálja a képeket. „Csupán” mondom, mintha ez egyszerű és könnyen teljesíthető feladat lenne. Pedig nem az, s különösképpen nem azzal a módszerrel, amit Tüskés követ: a művészi gyakorlatból, az alkotások elemzésével jut el a minősítő kategóriákhoz. Martyn festményei, rajzai kapcsán – mint az esszéből is kiderül – vita folyt az absztrakt jellegről. Az író itt nem a vita felelevenítését tartotta feladatának, hanem azt, hogy kifejtse, mennyire nem helyes egyetlen nézőpont alkalmazása a produktumok megítélésénél. Könyvének ezen a helyén, ahogy mindegyik írásában, eligazító támpontot az alkotónál keresett. Martyn véleménye aforisztikus e tekintetben: „Kitalálni csak azt tudom, amit ismerek”.

Martyn Ferenc művészi útjának ismertetésekor, meg külön fejezet-részben is foglalkozik Rippl-Rónai Józseffal. A cím ez esetben csak azt sejteti, hogy a világhírű festő kaposvári házáról lesz szó, de a cikk ennél jóval gazdagabb tartalmú. A múzsák testvérisége gondolata jegyében tekinti át a szerző azt a szövevényes kapcsolatrendszert, amely Rippl-Rónait az irodalomhoz fűzte. Az Ady-évfordulón különösen aktuális, de egyébként sem elhanyagolható az a tény, hogy a „közös sors vállalásának” barátsága kötötte őket egymáshoz. Tüskés olyan kevésbé tudott dolgokat közöl itt, mint az, hogy a „*Hát ezért bolondultunk?*” című

Ady-vers élén ajánlás olvasható: „Rippl-Rónai Józsefnek nagy szeretettel”, illetve, hogy a poéta Petőfi költeményeiből válogatott antológiáját is meleg sorokkal küldte meg a festőnek, s a könyv ma is ott van a Róma-hegyi ház egyik szekrényében.

Irodalomtörténeti érdekességben bővelkedik könyvének Németh Lászlóról szóló része. A szerzőnek birtokában van egy kisalakú, spirális, sima lapú füzet, amelyben Németh László Széchenyi-esszéjének írása közben készült jegyzetei olvashatók. Megtudjuk ennek ismertetéséből, hogy milyen rendkívüli szorgalommal és minden iránt érdeklődő körültekintéssel fogott munkához, hogy a száz lapos füzet alig néhány oldala maradt üresen. Összevethető, hogy a vázlat és az elkészült mű milyen különbségeket mutat. Van ezen túl még egy irkája Tüskésnek, ami egyedülálló dokumentum. Ebben Várkonyi Nándor és Németh László 1964 március eleji „beszélgetését” rögzítette. Beszélgetést mondok, holott inkább gondolatközlést kellene, mert Várkonyi betegség következtében elvesztette hallását, s társalogni csak a kérdés vagy a válasz leírásával lehetett vele. A közölt feljegyzésekből felvillan a két író egyénisége.

A *Pannóniai változatok* egésze arra mutat, hogy a szerzőt az ember, a művek világán túli, de attól mégis elválaszthatatlan személyiség érdekli. Ezért jegyez fel mindent, anekdotát, aforizmát, summázott gondolatot vagy éppen megszólítást Németh Lászlóról, Fülep Lajosról, Kassák Lajosról. Ennek a közvetlenségnek szerepe lehet abban, hogy a könyv írásaiból csaknem teljesen hiányzik a kritikai szempont. Ennek formai következménye a műfaji határok tágítása, illetve esetenkénti feloldása. Tüskés az említett „tájesszében” és szociográfikus vizsgálódásainak már kezdetén igyekezett eltüntetni a műfaji határokat. *Veres Péterrel Baranyában és a Balatonnál* című cikkei például íróilag, már-már novellisztikusan elevenítik fel annak a vitának a hátterét, amit a Balatonról folytattak.

Veres Péter *Balaton* *jegyzetek* címmel praktikus nézőpontból szolt a tóról, dicsérte itt-ott, de a szépségek helyett a „jó gazda” szemével a hasznosságot helyezte előbbre. Hiba volt szerinte a maradi gazdálkodás, az Alföld világával szembeni hátrány, s hogy nincs „élelmesség”, sem igazi öntudat. Veres Péter javító szándékkal írt, Tüskés mégis úgy érezte – a „fölnevelő bölcsőhely” miatt is –, meg kell védenie a Balatont.

A történelemből bő tárháza került tollára az adatoknak: a Georgikon, a balaton hajózás, a déli vasút, az „esztétikai minőséget” Zrínyi, Berzsenyi, Széchenyi, Vörösmarty, Babits, Rippl-Rónai, Egry nevével jelzi. A vita eredménye: közös út a tó körül. Egy autóban a vitázók Veres Péter fiával és Fodor Andrással. Mi volt az értelme az utazásnak? – teszi fel a kérdést Tüskés, s válasza: másnap már nem tudott ugyan-

olyan szemmel körbenézni a világban. Vagyis a valósággal történt szembesülés, az együttes igazsághoz való eljutás: a szép és hasznos helyett, a „hasznos szép” számbavétele.

Ezt teszi akkor is, amikor a pásztorfaragókról, Borsos Miklós szobraitól vagy éppen Csontváry képeről ír. Ezeken a helyeken hamar szembetűnik Tüskés kitűnő elemzőkészsége. A lényegre koncentráció és ugyanakkor a fontos részletekre odafigyelő nézőpont, ami – ismételni szükséges – nem mentes a személyességtől, de azzal együtt eljut fontos megállapításokhoz. Műalkotások szépségeinek felderítésénél a kérdések különösen hangsúlyosak, mert jelzik a problémaérzékenységet, a látó kör szélességét, a gondolatmenet ívét. Tüskés jól kérdez. Bármelyik helyen üttük fel a *Pannóniai változatokat*, észrevehető a szigorú logika, az előbbrevivő feszesség.

Legyen szó képzőművészetről vagy a pécsi balettről, írói pályarajzot vagy emlékidézést válasszon témájául Tüskés, szemléletének fix pontja a megértés és tisztelet, a szépség iránti fogékonyság és a megnyilvánulási formák vizsgálata. Ez teszi számára megfelelő műfajjá az esszét. Lehetősége van így tágabb összefüggések megmutatásához, rejtett szépségek kibontásához. Nézőpontját – a művek világával történő belső azonosulás mellett – a műsák testvérisége irányítja, így alapulhat a *Pannóniai változatok* sokágúsága a szemlélet egységén. (Szépirodalmi, 1977.)

LACZKÓ ANDRÁS

Rónay László: HŰSÉGES SÁFÁROK

Alighanem nagy szerencsének számít, ha egy irodalomtörténészt közvetlen személyes kapcsolatok, gyerekkortól őrzött emlékek, vonzalmak kötnek tanulmányainak tárgyaihoz. Ezek a vonzalmak, kötöttségek azonban súlyos teherként is nehezedhetnek a történelmet faggató tudósra, rabságukban tarthatják szellemét, előítéletté merevedhetnek.

Rónay László is ilyen szerencsével megvert tudós: „Jóformán együtt nevelkedtem a Nyugattal és a nyugatosokkal” – olvashatjuk kötetének bevezetőjében, s hogy ez milyen szemléletbeli eredményre vezetett, arról is maga vall: „Így hordozom magamban Lovass Gyula arcását, akire emlékezetem szerint mindig olyan mulatságosan kellett felnézni, mert igen magas ember volt. Vagy mégsem? Talán csak a gyermeki képzelet növesztette szinte emberfeletti magasságba ezeket az akkor még ifjú írókat, akik rendszerint egy lapalapítás lázában égve hajnalig égették a lámpát, s a legújabb francia könyvekről vitáztak.” A figurákat

megnövelő gyermeki perspektíva úgy látszik több mint három évtized alatt sem veszett ki Rónay Lászlóból, s tiszteletre méltó tudósi eszköztárát mintha csak ennek a gyermekkorban kialakult képnek a megrajzolására, árnyalt kidolgozására használná.

A gyermekkori fantomnak azonban mintha éppen az árnyalatai hiányoznának – s ez szükségképpen van így: a feltétlen tisztelet és szeretet perspektívájából mindenki egyaránt szépnek és nagyszerűnek látszik. A szerző nem is titkolja ezt: „többnyire a jót, a maradandót igyekeztem felmutatni.”

Ez az igyekezet azonban már formálisan is furcsa dolgokat hoz magával. A kötet három fejezetre oszlik: *Kortárs hőroszok*, *Két távoli bolygó* és *Perben a halhatatlanságért* a címeik. Ezek a hangzatos titulussok azonban rögtön megtréfálják a címkéket könnyelműen kiosztó tanulmányíró. Mert ha Németh László és Illyés Gyula magatartásában van is valami, ami esetleg rokonítható a „hőrosz” szóban kifejeződő magatartással, a *Kedves bópeer!*-t író Déry Tibor avagy Berda József arcképéről mindenképpen hiányoznak a heroikus vonások, s Illés Endréhez is inkább illik a pontosan-finoman dolgozó bonckés, mint a hősök kardja. Ha viszont a szerző megfogalmazását fogadjuk el e fejezetről („A *Kortárs hőroszok* című nagyobb fejezetbe gyűjtöttem azoknak az íróknak a portréit, akik érzésem szerint – még ha élnek és alkotnak is – s reméljük, minél tovább –, vitathatatlanul irodalomtörténeti mértékkel mérhető teljesítménnyel gazdagították irodalmunkat.”), akkor az nem világos, hogy miért van itt Fodor József, Berda József, Hevesi András, ha nincs itt Radnóti Miklós, Vas István és Weöres Sándor, akik a kötet beosztása szerint még csak „perben vannak a halhatatlanságért”.

Rónay Lászlónak persze jogában állna, hogy ez legyen a véleménye, csakhogy akkor ezt ki kellene fejtenie, indokolnia kellene, annál is inkább, mert például Radnótinak általánosan elfogadott helye van századunk – s nemcsak századunk – s talán nem is csak magyar – irodalmában. Az ilyen általánosan elfogadott helyek persze nem azt jelentik, hogy azokat mindenkinek kötelezően el kell fogadnia. Annyit azonban feltétlen, hogy megkérdőjelezésük vita nélkül nem megy. Szerzőnk persze aligha akarja Radnóti helyét megkérdőjelezni, mint ahogy az sem biztos, hogy Hevesi Andrást nagyobbnak, jelentősebbnek tartja, mint Vas Istvánt, Weöres Sándort, vagy akár Forgács Antalt és Örley Istvánt, vagy Szentkuthy Miklóst és Ottlik Gézá. A kötet beosztásának szándékosan rosszmájú interpretációjával mindössze arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy Rónay László szemléletében mennyire indifferens – kétségkívül bizonyos szint felett – az érték szempontja. Valószínűleg fel sem merült benne, hogy kötetének beosztásával, s az egyes osztályok fölé helyezett címeivel tulajdonképpen alaposan felfor-

gatott egy bizonyos értékrendet. Hiszen számára mindazok, akikről szól, egyaránt nagyszerűek, tiszteletre méltóak: „hűséges sáfárok”.

Valójában persze a nivellálás, a különbségekkel szembeni közömböség is megváltoztatja az értékrendet, s nem is kevésbé veszélyes, mint egy rossz értékrend nyílt hirdetése. A különbségek elmosásának csak egyik következménye a valóságos nagyságrend elhomályosítása. Ennél fontosabb az, hogy önveszélyes is ez az eljárás, amennyiben szinte elkerülhetetlenül vonja maga után a gondolatcsempészség gyanúját, azt hogy a szerző a maga által tisztelt értékeknek óhajt zavartalanul tisztelgenni, s ezért hajlong mindenfelé. Holott századunk katolikus, valamint polgári antifasiszta költészetének megbecsülése szabadon gyakorolható jog, amelynek érvényesítéséhez nincsen szükség ilyen bűvészmutatványra. S Rónay László nem is bűvészkedik, hanem egyszerűen oly mértékben emelkedett a költészet dolgaiban, hogy a valóságos viszonyokat, azt a közeget, amelyben lelkesültsége visszhangot ver, talán észre sem veszi, de figyelemre semmiképpen sem méltatja.

Ugyanakkor, ha a gondolatcsempészség gyanúja alól fel is kell mentenünk a szerzőt, aligha kétséges, hogy csak az értékek felmutatására törekvő igyekezetében „felértékeli” az úgynevezett harmadik nemzedéket. Nemcsak egyes tagjai emelkednek a legnagyobbak közé (s veszítik el ezáltal tulajdonképpen egyéni arculatukat is), hanem magának a nemzedéknek a megrajzolása sem látszik meggyőzőnek a kritikai elemek elhagyása folytán. Rónay László elmulasztja az egyes portréknál éppúgy, mint a nemzedéket nagyjából együttesen vizsgáló *Az antikvitás újjászületése* és az *Ezüstkor* című tanulmányokban azt, hogy ezeket a reménytelennek látott valóságból a kultúra szigetére menekülő, s a humánus értékek átmentésén kétségkívül tiszteletre méltóan munkálkodó írókat, költőket részint a kor irodalmának más irányjaival, részint az objektíve adott egyéb lehetőségekkel szembesítse. Mai irodalompolitikánkat is érintő gondokat hallgat így el, nemcsak a korszak képét rajzolja át ezzel. Mert ha nem látjuk ezeknek az alkotóknak a szemléletbeli korlátait, akkor kétségkívül jogtalan elhallgattatásuk az ötvenes évek első felében (e portrék visszatérő motívuma) valamiféle irracionális gonoszság sötét művének hat, egykori elnyomottságuk emléke pedig jogos rehabilitációjuk után olyan, olykor fölös glóriát is von fejük köré, ami ezeket az „apolitikus” írókat politikai erővé is teszi. Ezeknek a meggondolásoknak az emelkedett mellőzése pedig az irodalomtörténeśzt is „szigetre” csalja, mégpedig olyan szigetre, amelyet egykori lakói már jórészt elhagytak.

ZAPPE LÁSZLÓ

OLVASÁSKUTATÁS – RENDSZERSZEMLELETTTEL?

Gondos Ernő: OLVASÓI ÍZLÉSTÍPUSOK

Ismerünk termékeny kudarcokat is. Leonardo tervezett önjáró gépezetet, csak még a nyersanyagok és technikák hiányoztak hozzá. Hudson az észak-nyugati átjárót kereste, s egy kanadai öblöt talált. Ezek a kudarcok azért termékenyek, mert a fejlődés szükségszerű útjába esnek. Ha egy adott pillanatban hőseink elkerülték volna őket, jött volna később más, aki elköveti.

Aki ma hidat épít valamely hagyományos tudományág és néhány formálódó tudományos szemlélet között, az pionír, s kudarcában is adassék néki tisztelet. Legalábbis méltányosság. Gondos Ernő *Olvasói ízléstípusok* című könyvéért ezt nem kapta meg. Pedig évtizedes törekvése az ízlés rendszerszemléleti kutatására – s könyvét kiszakíthatjuk-e ebből a folyamatból? – az ígéretes társadalomtudományi előfutárok közé sorolja.

Korán fogott hozzá. Amikor munkatársaival kutatási tervén dolgozott, az olvasói ízléssállapotot még a „mennyit?” és a „mit?” szempontjából csoportosították. Az értelmezés egzaktságához is sok szó férhetett. Az ízlésfogalom rehabilitációja éppen csak megindult, s az elméleti alapvetés a maga körvonalzatlanságában lehetett-e biztos fogódzó.

Nem sokkal tartottak előbbre a szellemi híd túloldalán sem. Gondos Ernő vizsgálatával egyidősek a hazai társadalomlélektan és szociológia első nagyobb vállalkozásai is. Nagyon kevesen gondoltak még akkor a kutatók közül arra, hogy igényes statisztikai apparátussal vágjanak a társadalomtudományi tények bozótjának.

Gondos Ernő ízlésvizsgálata tehát mindenestől korának gyermeke. Illúzióiban, nagyotakarásában, fogyatékos eszközeiben és felkészültségében éppúgy, mint konok, szívós, izgatott és ezért felzaklató rákérdezéseivel, s nyíltságával a metodika gyengéit illetően. Természetesen eredményeiben is. („Hogyan lehet a közkeletű-populáris műfajokon belül differenciálni?” – teszi föl a kérdést Vitányi Iván abban az összefoglalójában, amelyet a közművelődési párthatározat előkészítése során írt a művelődésszociológiai kutatások addig elért eredményeiről. „Gondos Ernő irodalomszociológiai kutatásai bizonyították be, hogy ez a bestseller irodalom nem egységes: egyes irányzatok – Passuth vagy Mitchell nevével jellemezhetők – elzárják az utat az igazi irodalom előtt, mások viszont – a kalandregény, a krimi több fajtája, Rejtő stb.

– nem.”) Így tehát az ízlésalakzatok elemzése beleépült a helyes ízlés-fejlesztési stratégia kidolgozásának tapasztalati alapjába.

Akik ebből a könyvből ismerik meg a kutatást, azok egy műhely-tanulmányból tájékozódnak. Benne Gondos Ernő a vizsgálat második feléről is beszámol. (Első műve, az *Ízlésalakzatok. Prózái művek helyzete az olvasói tudatban a hatvanas évek végén*, 1971-ben a felvétel olvasottsági, kedveltségi táblázatait, valamint egy-egy mű ízlésmezőjének szerkezetét, az ízlésalakzatokat mutatta be.)

Most a szerző áttekinti próbálkozásait egy ízléstipológia kialakítására. A könyv értéke, izgalma egy gondolkodásmód, egy vizsgálati logika megszületési folyamatának ábrázolásából fakad. Mivel Gondos Ernő törekvése rendkívül aktuális, alkotói attitűdje pedig korszerű, úgy tűnik, hogy tárgyával folytatott küzdelme időtállóbb, tanulságosabb, mint vizsgálati eredményei. Ezért iránytűnek az olvasáshoz is a vizsgálati logika, a gondolatmenet és a módszertan kapcsolatának földerítése kínálkozik.

A vizsgálatnak négy elemzési szintje volt. Először mintegy 2700 különböző nemű, életkorú, iskolai végzettségű és lakóhelyű könyvtári tag kapott egy címlistát. Ezen 335 prózai mű címét találta. Mindenkit megkértek, hogy egyszer húzzák alá az olvasott, kétszer a nekik „maradandó élményt” nyújtó műveket.

A kutatók, akik között irodalmárt, szociológust, pszichológust, matematikust találunk, először az olvasottság, a tetszés, valamint az – e kettő hányadosából nyert – úgynevezett tetszési index adatait dolgozták fel a már ismert négy csoportosítási szempont alapján.

A második menetben az ízlésalakzatokat gyűjtötték ki. Az ízlésalakzat egy, az alaplistáról vett hívómű címéből, két hozzárendelt címlistából, valamint a csoportosítás alapadataiból állt. Az első címszlopba azokat a műveket sorolták, amelyeket a hívómű kedvelői kétszer húztak alá. A második címszlopba ugyanezen olvasócsoport által következetesen mellőzött, aláhúzatlanul hagyott művek kerültek. Az oszlopon belül a címek sorrendjét az aláhúzások csökkenő száma, illetve az elmaradt aláhúzások növekvő száma szabta meg. (A vizsgálat matematikai statisztikai eszközökkel állapította meg az egyes művek közötti kapcsolatok erősségét és azt, hogy a kapcsolat nem véletlenszerű.)

E „társulási hajlandóságok” közül a legerősebb vonzásokat – kapcsolatrajzokban egyesítették az ízléstípusok megalkotásának munkafázisában. E hálóban mind a 335 mű helyet kapott. A sűrűsödési góccokat az ízléstípusok magjaként értelmezték. Összesen 14 típust találtak. Ezután az egyes olvasókat besorolták valamelyik típusba. Az egyes típusokba tartozók demográfiai megoszlása, illetve az egyes de-

mográfiai csoportok típusok szerinti megoszlása már bizonyos tudati állapotrajzot, ízléstérképet adott. Végezetül meghatározták a kialakított típusok közötti vonásokat.

Ezt a közvetlen és formalizált kijelentésekből megszerkesztett tipológiát az utolsó elemzési szakaszban egy olyan személyiségtipológiával vetették össze a kutatók, amely csak személyes megfigyelésekre támaszkodott. (Felállításához összesen 116 olvasóval készítettek mélyinterjút.)

Az *Olvasói típusalakzatok* laza időrendben bemutatja a vizsgálat alkalmasságára, érvényességi körére, feltevéseinek igazolására végzett mellékelemzéseket is. Összesen hatot.

Ezekből az első – egy matematikai ellenőrzés volt, arra vonatkozóan, hogy a kérdőívek kitöltése mennyire megbízható. A másodikban szakemberekkel értelmeztették az ízlésalakzatok egy részét. A harmadik – könyvtárosok körében vizsgálta, hogyan használják fel az ízlésalakzatokat napi munkájukban.

A másik három elemzés már a vizsgálat értelmezési lehetőségeit járta körül. Az egyikben a férfi-női szerepek és az ízlés kapcsolatát vizsgálták. Interjú készült néhány „nőies” ízlésű férfiolvassal és néhány „férfias” ízlésű női olvasóval.

Az értelmezés másik próbasorát érettségizett diákok között hajtották végre. A diákokkal ismeretlen szépirodalmi szöveget elemeztettek, majd tartalomelemzéssel rangsorolták ízlésük minőségét. Ezeket az ízlésszinteket egybevetették az alapfelvételtől végzett ízléstipológiával, keresve a kapcsolatot az egy műre vonatkozó ízlésnívó és az általánosabb ízlésszint között. Az értelmezés harmadik metszete az ízléstípusok és a személyiségtípusok kapcsolatát próbálta – igen ingatag érvekkel – igazolni. Erre az interjúk és a projekciós tesztekkel leírható személyiségprofil adott lehetőséget.

A vizsgálati anyagot egy kutatástörténeti áttekintés vezeti be és egy módszertani összefoglalás zárja. Így az *Olvasói ízléstípusok*-ban, mint a honfoglalás kori iparművészet mustráin a növényi és állati motívumok, egymást váltogatja és összeolvad a közművelődés- és tudománytörténet, az esztétika, a szociológia, a társadalom- és a személyiséglélektan, valamint a matematikai statisztika. A vizsgálat logikáját tehát sokszor elfedi, felülrétegezi a könyv logikája. A közölt eredményekből sem könnyű következtetni a vizsgálat értékeire, mert szerepük fejezetenként más: hol illusztráció, hol bizonyíték, hol eszköz, hol végcél.

Mindez fárasztó. Megosztja a figyelmet a gondolatmenet és az önmagukban teljes kis vizsgálati betétek között. Miért adott Gondos Ernő ily kevésbé gazdaságos szerkezetet könyvének? Talán módszertani kényszerből. Maga a vizsgálat nélkülözi a szigorú és gazdaságos logikát, így a szerző kutatási beszámolójában elkerülhetetlenül keveredik a

ráépítkezés és a hozzáadás, a „ha . . . akkor” gondolati fegyelme és a „még ezt is csináltuk” additív látszatlogikája.

A vizsgálat alapgondolata az volt, hogy értékes összefüggéseket lehet kielemezni az ízlés felszíni szerkezetéről és bizonyos társadalmi tényezőkről, amelyek ezt befolyásolják – az ízlés valódi természetének ismerete nélkül is. Ezt a „fekete doboz” szemléletet igazolták az eredmények. A hatvanas évek végéig számos tudományágban keresték sikerrel az ízléshez hasonlóan bonyolult rendszerekben az alkotóelemek közös szervezési, működési elveit anélkül, hogy a kezdeti és a végállapot meghatározásánál többet tudtak volna a vizsgált jelenség lényegéről. De mindezen esetekben pontosan meghatározták a kutatási stratégiát, amelyekben a célokat és módszereket a rendelkezésre álló ismeretek, metodikák legmagasabb szintjéről kiindulva határozták meg.

Ebben a vizsgálatban más történt. A kutatók egyesítettek egy módszertani kísérletet egy hipotetikus értékű tipológiát ellenőrző vizsgálat-tal, amelyet még megterheltek egy reprezentatív elemzés kísérletével is. Az első kérdés úgy hangzott: mit mér kiválasztott módszerünk az egyéni ízlés felszíni szerkezetéből? A második: milyen közösségi érvényű ízléstípusokat vonatkoztathatunk el a megismert felszíni szerkezetből? A harmadik: milyen a mai – az 1968-as – magyar könyvtári tagság ízlése?

Egy átgondoltabb vizsgálati stratégia betartotta volna a fokozatosságot, s így az elméletképzés folyamata, a mind megalapozottabb hipotézisek rendszere, lépést tartott volna a célok kibővítésével. Ebben a vizsgálatban éppen ez a fokozatosság, egymásra épülés hiányzik. A felvétel arányai anélkül érték el a reprezentációs méreteket, hogy a reprezentativitás feltételeit biztosították volna. (A nagy külföldi közvéleménykutató intézetek a 2700 fős populációnál jóval kisebb mintából tudják megbízhatóan jelezni a választópolgárok politikai viselkedését.) Így csak hozzávetőleg lehet azt mondani, hogy az eredményül kapott ízléskonfigurációk a lakosságból rendszeresen olvasók ízlését tükrözik. (A számítások szerint a jelöléseknek mintegy kétharmad részét tekintették a kutatók olyannak, amelyet sem tudatosság, sem technikai járatlan-ság nem torzít el.)

Az elemzés kiinduló bizonytalansága így meglehetősen magas volt. Ezt a kutatók kimutatták, de nem küszöbölhették ki a vizsgálat későbbi lépéseiből. Az alacsony megbízhatósági fokot az ízlésalakzatok kidolgozási szakaszában tovább csökkentette négy újabb torzítási forrás. A mintából ki kellett zárni a populáció mintegy ötödrészét: azokat az olvasókat, akik túl kevés vagy túl sok művet húztak alá. Kisebb fokú torzítás származott a csökkentett mintán belül is a megbízhatóság matematikai minimumának önkényes meghatározásából. „Önkényes”,

tehát tapasztalati értékhatárokat adtak meg a kutatók arra nézve is, mi kerüljön az ízlésalakzat „elutasítási”, illetve semleges tartományába. Végül a negyedik torzítási forrás: az „elutasítás” kategóriája a vizsgálati eljárásból adódóan hordozott már magában megítélési bizonytalanságot. (Az olvasók közvetlenül csak pozitív értelemben nyilatkozhattak. Negatív viszonyulásukat a művek bizonyos csoportjához szabatosan ki lehetett következtetni. De ebbe a kategóriába, amelyet az olvasói típusok megalkotási folyamatában már egységesen „elutasítás”-nak értelmeztek, az ellenszenven kívül belekerült még az olvasott könyvre vonatkozó ismeretek hiánya, a közöny, sőt a gyenge valószínűségű pozitív kapcsolódás is.)

Az elemzés harmadik lépcsőjében a kutatók 14 ízléstípust alakítottak ki az ízlésalakzatokból. Ebben a logikai folyamatban további bizonytalansági tényezők zavarták a megbízhatóságot. Egyrészt az ízlésmezőből törölni kellett a művek egy részét. Azokat a „típusközi” műveket, amelyeket több ízlésgóchoz azonosan erős vonzat kapcsol. Másrészt az olvasók típusba sorolása közben kellett törölni a „típusközi” – egynél több csoportba besorolható – vagy valamilyen oknál fogva mindenhová besorolhatatlan olvasókat. E munkafázis utolsó állomásán, a típusok közötti vonzaskapcsolatok kialakítása közben is, szükség volt „önkéntes” – tapasztalati alapon nyugvó – meghatározásokra, mindenekelőtt a vonzási értékküszöbök megállapításakor.

Végeredményben olyan típusokat kaptak a kutatók, amelyekből számos, jó indikátornak bizonyult könyv maradt ki, a be nem sorolt olvasók száma igen magas lett, s a típusok egy része túl sok, másik része viszont túl kevés olvasót ölelt fel. (Ezt akkor is szóvá kell tenni, ha tudjuk, hogy elvileg egy típus a besoroltak számától függetlenül is lehet tartalmas és jellemző.)

Ilyen előzmények után érthetetlen, hogy a kutatók belebocsátkoztak a vizsgálat negyedik menetébe. Ebben ugyanis a lélektan bevett személyiségtipológiájától függetlenül állítottak össze egy tapasztalati típustant. (Jellemző, hogy ezeket a típusokat még csak el sem nevezték. Beérték a sorszámozással s az – egyenként 3–4 mondatos – karakterizálással.) Az így előállított „személyiség típusokat” hasonlították össze egy önkényes minta alapján, de kiforrott pszichológiai technikával az ízléstípusokkal. S az eredmény? „Talán nem kell hangsúlyozni: interjúk mintánk semmit sem reprezentál” – írta Gondos Ernő. „Sem az ízléstípusok, sem pedig a személyiség típusok arányaira nem következtethetünk belőle. És a kétfajta tipológia egymásra vonatkoztatása is esetleges.” (I. m. 206.)

Tegyük föl ezek után Gondos Ernő kérdését az egész vizsgálatra vonatkozóan: Mi nem esetleges ebben az egész szellemi konstrukció-

ban? Mindaz – válaszolhatjuk –, ami megelégszik azzal, hogy az ízlés jelenségszintjén s a metodikai apparátus teherbíró képességének határain belül maradván fogalmazzon meg összefüggéseket. Nem véletlen, hogy a tényközlő Ízlésalakzatok ma hiánycikk a könyvtárakban. A vizsgálat adatait, csoportosításait az ízlésalakzatokkal bezárólag ugyanis kitűnően fel tudják használni a könyvtárosok a gyakorlatban. Ez annak a jele, hogy Gondos Ernőnek sikerült az első, még durva és felszínhez kötött ízlésmérőműszert kidolgoznia a mai magyar olvasói ízlés kezelésére, megértésére.

Ez a műszer sok mindent megerősít a gyakorlat valószínűségi tartományában, de csak néhány dolgot igazol a tudományos bizonyosság okán. Számos tapasztalati tényt és összefüggést finomít új kérdéseivel. Ezek abból adódnak, hogy az ízlésalakzatok tudati övezetében számos nem várt mű kerül egymás mellé. A szerző mindenekelőtt azt tudja bizonyítani, hogy a személyes ízlés viszonylag stabil tudati képződmény. Ezért a kutatócsoport kiválasztott technikája – a sokelemű, zártlistás felvételi módszer – tartalmasan le tudja írni az egyéni ízlés jelenségszintjét. Úgy, hogy valamit megismerünk ebből az állapotrajzból a közönségcsoport ízlésének mélyebb szociológiai és pszichikus háttéréről is. (Minden mellékvizsgálat vagy ennek a „valaminek” a tényét igazolta, vagy felhívta a figyelmet az alkalmazott eljárások korlátaira, hibahatáira.) Ennek a „valami”-nek milyenségét, mértékét megszabja a felelet arra a kérdésre, hogy a felhasznált technika mit s milyen határok között tár fel a befogadó személy értékelő beállítottságának rendszeréből. A beállítottság erkölcsi, esztétikai és érzelmi összetevőit kell ismernünk ahhoz, hogy az ízlés szociálpszichológiájáról érvényesen lehessen valamit mondani. Erre a hatvanas évek második felében nem volt lehetőség. A lehetőség hiányában viszont a metodikával kapcsolatban lett volna szükséges mélyebb elméleti számvetést végezni, hogy legalább az így zárójelbe tett ízlés szociológiai háttéréről lehessen bizonyosságot elmondani. Ilyen számvetésre pedig adva volt minden feltétel. A vizsgálat módszerét lényegében a dinamikus lélektan eszköztárából extrapolálták az olvasáskutatás céljaira. (Ez az iskola a módszertani átültetés időpontjában már három évtizedes múlttal rendelkezett, s olyan sokoldalúan értékelt technikai eljárásokkal, mint a szociometria.)

Ennek ismeretében – a teljesség igénye nélkül – rá lehet mutatni a kérdőíves feldolgozás előnyeire és hátrányaira. Az előnyökhöz tartozik egyszerűsége, gyakorlatiassága, formalizálhatósága, a felhasználható matematikai eszköztár szélessége s az így elérhető nagyfokú egzaktság. A hátrányokhoz, hogy a kimondott ítélet mögött tagolatlan az appercepció. E módszerrel nem derül ki semmi az értékelő viszonyulás érzelmi és megismerő komponenseinek arányáról, a választás időszerű és

beállítódásból eredő indítékaiból, a döntésben szerepet játszó sajátosan olvasási és általánosabb esztétikai vonatkozásokról – s a felsorolásnak még nincs vége. Nem elemezhető, mi az értékelő választásokban az egyéni és a csoportos környezeti vonatkozás. (Így például hogyan hat a divat és a presztizs a döntésre.)

Mit sem mond ez az eljárás arról, hogyan közeledünk a közömbös érzelmi töltésű könyvekhez. Nem is szólva még egy fontos szempontról. Hogy tudniillik a tipizálás során figyelmen kívül maradt ez a hatalmas ízléstartomány. Végül ez az eljárás nem ad értelmezési támpontot ahhoz sem, hogy a tudati kapcsolódások közül melyik befolyásolja a másikat, mi az ok és mi az eredő.

Gondos Ernő maga is hivatkozik e korlátok egyikére-másikára. Kiemeli, hogy az állapotrajz természete ellentétben áll az ízlés dinamikus jellegével. Rámutat, hogy különféle – kipróbált, vagy még fel nem használt – módszerekkel együtt érdemes használni „ízlésszociológiákat”. Nem utolsósorban az ízlés történeti változásainak érzékeltetése érdekében.

Gondos Ernőnek mindebben igaza van. De néhány szempontra nem mutatott rá. Elsősorban arra, hogy alkalmazott módszerkombinációival, matematikai apparátusával maga is korlátozta vizsgálati eredményeit. Kritikusainak valószínűleg igazuk van abban, hogy a matematikai statisztika fejlettebb módszerei, mint amilyen például a cluster-analízis, a faktorelemzés, lényegesen többet mutattak volna ki az ízléspreferenciák egymástól független vagy egymást erősítő hatásának mértékéről. Ez lényegesen gazdagította, megbízhatóbbá tette volna a jelenségszint leírását.

Az értelmezést még inkább meg kellett volna előznie a megfelelő módszerkombinációk kikísérletezésének. Amely esetben talán a kutatók bátrabban fordultak volna a társadalomlélektan hatalmas eszköztárához, felhasználván, amit a szociálpszichológia már a hatvanas években mondani tudott a társadalmi szerepekről és a beállítottság kísérletes elemzéséről. Hasonló előnyökkel járt volna nem autodidakta módon gyártani személyiségtipológiát a személyiségprofil elemzési eszközeihez, hanem a meglevők közül adaptálni egyet a vizsgálathoz.

Mindezek hiányában, úgy vélem, a spekulációk világába vezette át Gondos Ernő a vizsgálatot, amint a személyes ízlésről felhalmozott megfigyelésekből az ismertetett módon építette föl a kollektív ízlésalakzatokat. Ez a szerkesztési mód nem meggyőző, mert sem az eddigi tapasztalat, sem az elméleti biztonság, sem a választott metodika nem nyújt hozzá elégséges alapot. (Ezt igazolják a kutatás újabb fejleményei. Egyrészt a könyvízlés jelenségeit most már az ízlésszokások tágabb világában figyelik meg. Másrészt tovább dolgoznak a matematikai mód-

szerek finomításán és a megfelelő eljárási együttesek – újabb tesztek, pontosított interjú-technika – kifejlesztésén.)

Gondos Ernő kevesebbet ért el, mint kitűzött célja volt. Az Olvasói ízléstípusok mint kiadvány nem könnyíti meg a vizsgálati logika és az eredmények megértését. Ez talán kudarc. De annak termékeny. Több okból is. Először – így is bebizonyította, hogy érdemes új módszereket bevezetni az olvasáskutatásba. Gyakorlati eredményeket kaptunk, amelyek túlnőnek az empirikus közhelyeken és a különféle előjelű tudományos előítéleteken.

Másodszor – felhívta a figyelmet egy sor kutatásmetodikai igazság változatlan időszerűségére. Ilyenekre: az elméletképzésnek meg kell előznie a módszertant; a komplexitásnak előfeltétele a korábbiaknál is szigorúbb mértékű szaktudományosság.

Egységebb könyv született volna tehát, ha Gondos Ernő kevésbé „jó” irodalmár és közművelő, de „jobb” matematikus, pszichológus és szociológus. Persze bírálni könnyű. Hol vannak az új, fejlettebb módszerekkel, magasabb szintű eredményeket elérő művek? – vetődik föl a kérdés. Gondos Ernő vizsgálata még ma is a legérvényesebb szó, amit az olvasáskutatásban hazánkban kimondtak. (Gondolat, 1975.)

KRONSTEIN GÁBOR

IRODALOM ÉS MÚZEUM

TANULMÁNYOK AZ IRODALMI MUZEOLÓGIÁRÓL

Itt is megismétlem: ellensége vagyok az évkönyvnek mint kiadványtípusnak. Először is lassú: gőzmozdony az úrhajók korában. Másodszor: vegyesfölvágott; árukapcsolással terheli az olvasót, aki kénytelen a polcán helyet adni egy vastag kötetnek, noha esetleg csak néhány lapnyi közleményre van belőle szüksége. Végül, ugyanez okból: az írárok temetője. Újabban ugyan a múzeumi évkönyvek repertóriumai megkísérli ellensúlyozni a gyűjteményes művekkel járó zűrzavart, de az önálló kiadványokkal egyenlő értékűvé ez sem teheti a sokféle írás közt meghúzódó egyetlent, amelyre a kutatónak éppen szüksége van. Még jó, ha különnyomat készül az évkönyvek írásaiból; ez legalább elvben eljut egy-egy szakemberhez, de a könyvtárak nem dolgozzák föl őket egyenként, így a katalógusokba sem kerül.

Íme: a példa. A Petőfi Irodalmi Múzeum 1973. október 25-én és 26-án tanácskozást rendezett az irodalmi muzeológia kérdéseiről. Az

előadások, hozzászólások anyagát, néhány hasonló tárgyú más írással bővítve az ismertetett kötetben adták ki. Névlegesen ez a múzeum 1974. évi évkönyve, amely három évi késéssel, 1977 végén jelent meg. Utoléri-e valaha az évkönyv önmagát? Az utóbbi két évkönyv már szakított a vegyességgel, a kolligátumjelleggel: a 9. kötet Illyés Gyula (1972), a 10. kötet Petőfi életművét (1973) boncolgató tanulmányok viszonylag egynemű gyűjteménye, a mostani pedig – a kötetet szerkesztő Illés László bevezetőjével egyetértek – „némiképpen a szakma kézikönyve szerepét is betöltheti”. (Ezt elősegítette volna egy sokoldalú név- és tárgymutató.) Minek tehát az „évkönyv” fikcióját fönntartani? Nem volna-e helyes végre levonni a tényekből következő tanulságot: évkönyv helyett – élve a számozott sorozatból fakadó előnyökkel – alkalmanként kiadott, önálló című tanulmánygyűjteményekkel adjon számot a Petőfi Irodalmi Múzeum dolgozóinak tudományos munkásságáról, természetesen a többi kiadványfajta (füzetsorozatok, bibliográfiák, repertóriumok stb.) mellett.

A hazai irodalmi muzeológia szinte elméleti meggondolások nélkül, hályogkovács módjára látott földadatának. Baróti Dezsőé az érdem, hogy már első évkönyvükben (1959), kötetnyitói írásként az elvi kérdések tisztázását tűzte ki célul. A mostani kötet pedig immár az eddigi tapasztalatok sok nézőpontú összefoglalása, általánosítása. Értékes és gazdag mű, amelyben az ismételések, átfedések sem fölöslegesek, mert árnyalatnyi eltérések, sőt termékenyítő ellentmondások is rejlenek bennük.

Az első rész a múzeum gyűjteményeit ismerteti. Először a könyvtár, a dokumentáció, a bibliográfia és a kéziratrestaurálás tárgyköreit tárgyalják. Botka Ferenc a Petőfi Irodalmi Múzeumnak a magyar irodalomtörténetírás számára is hézagpótló kiadványsorozataival kapcsolatos elképzeléseket és terveket vázolja föl; Kozocsa Sándor a múzeumi könyvtár gyűjtőköreinek tágítására, a világirodalmi alkotások magyar fordításainak gyűjtésére és a világirodalom magyar bibliográfiájának elkezdésére tesz javaslatot. Vargha Kálmán az irodalmi bibliográfiák készítésében szükséges tervszerű együttműködést, munkamegosztást vázolja föl az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum műhelyei között. A könyv- és kéziratrestaurálás gondjait, új módszereit B. Kozocsa Ildikó ismerteti.

A kéziratokkal kapcsolatos elvi és módszertani kérdéseket terjedelmes és szakszerűen fölépített, valóban kézikönyvbe illő fejezetként kiértelt tanulmányban Taxner Ernő tárgyalja. Történeti vázlatot is nyújt a múzeum gyűjteményeinek kialakulásáról. Az 1876-ban alakult Petőfi Társaság alkalmasszerűen kezdte a Petőfi-kéziratok, -kiadások, -relikviák gyűjtését, s ez Kéry Gyula megbízásával 1899-ben vált a Társaság

kitűzött céljává; majd az így fölhalmozódott anyag 1907-ben lelt ott-hont Feszty Árpád Bajza utcai házában. A felszabadulás után a Budapesti Történeti Múzeum része lett; ebből vált ki 1954-ben, majd a rövid József nádor téri tartózkodás után 1957-ben kapta meg mai, végleges helyét a Károlyi-palotában. Itt bontakozott ki sokirányú tevékenysége. Petőfin és Jókain kívül már korábban is megkezdte a többi magyar író – elsősorban József Attila – hagyatékának megmentését, majd egyre tágabbra terjesztette ki gyűjtőkörét, megteremtette az országos emlékhelyhálózatot, kialakította a könyvtár, a kéziratár, a művészeti tár, majd a relikviatár és a hangtár alapjait, megindította kiadványait, és számos központi meg vándorkiállítással, újabban más irodalmi rendezvényekkel, sőt tudományos ülésszakokkal is fordult mind a szakma művelőihez, mind a szélesebb irodalomkedvelő közönséghez. Ahogy Taxner írja: „a múzeum lassan egyes írók múzeuma helyett a magyar irodalom országos múzeuma lett”.

Már ő is céloz arra, hogy a múzeum dolgozóinak, elsősorban a kéziratok gazdáinak, jó lenne a hazai textológiai munkával szorosabb kapcsolatot teremteniük, Kiss József pedig *Textológia és kéziratár* című alaposan átgondolt elmefuttatásában azt vizsgálja, hogyan dolgozhat össze gyümölcsözőn a kéziratáros és a textológus. Magam azt tartom, hogy az eszményi e két szerepkörnek egy emberben való egyesülése; s erre van is példa, éppen a Petőfi Múzeumban. Mi sem természetesebb, mint hogy egy közgyűjtemény tudományos dolgozója éppen a rábízott anyag közkinccsé tételével járuljon hozzá az irodalomtudomány szolgálatához; hiszen ő is a legjobban anyagát, miért ne kamatoztathatná közvetlenül ezt a kívülállónak csak újabb fáradsággal elsajátítható ismeretét? Ugyanakkor a textológiai munkának nálunk nincs szervezeti központja. Ésszerűnek látszik, hogy erre a szerepre elsősorban a Petőfi Múzeum hivatott.

Tóth András a gyűjtőköri kérdések közül a levéltárakban őrzött irodalomtörténeti anyagok lehetséges lelőhelyeit veszi számba, s gyakorlati javaslatokat tesz az ilyen anyagok rendszeres föltárására, a levéltárak és az irodalomtörténeti „forrásőrző intézmények” – azaz múzeumi és könyvtári kéziratárak – együttműködésére. Martinkó András a textológia egyik elméleti kérdését boncolgatja: milyen fölvilágosítást – műszóval: információt – ad a tudományos kutatás számára a kézirat puszta anyagával, írásképevel, a változtatások tükrözésével; mindezekkel hogyan járul hozzá az alkotáslélektan általános és egyedi törvényszerűségeinek beható ismeretéhez. Martinkó másik írása, amely hozzászólásként hangzott el, sokkal „földhöz ragadtabb”: az irodalmi kiállítások kapcsán ugyan, de általánosabb érvennyel nagyon józanul arra figyelmeztet, hogy az irodalmi szövegek elemzésében a tárgyi világra

vonatkozó szavak, kifejezések magyarázatából kell kiindulni, mert általános tapasztalat, hogy hovatovább a mai fölnöttek sem értik – nem-hogy a régi irodalom, de – korunk alkotásainak számos szavát. Megszívlelendőnek tartom javaslatát, hogy minden fél évszázadnál régibb művet tárgyi magyarázatokkal adjunk ki, „mivel – úgymond jogos gunyorossággal – egyetlen irodalmi műnek sem árt, ha legalább nyelvi-leg értjük”.

Bánszkyé Kiss Éva a művészeti tár gyűjteményeit ismerteti a Taxneréhoz hasonló, kézikönyvszerű alapossággal. *W. Somogyi Ágnes* külön részletesen tárgyalja a múzeum ikonográfiai gyűjteményének gyarapításában elért eredményeket. A múzeum legfiatalabb gyűjteményének, a hangtárnak keletkezését, mai állapotát és terveit Kabdebó Lóránt írja meg. Ehhez kapcsolódik Szép Zoltánnak a Magyar Nemzeti Hangtár létesítésére irányuló kezdeményezéseiről való beszámolója, Pethes Ivánnak és Ökrös Lászlónénak hozzászólása. Az előbbi az Országos Széchényi Könyvtár, az utóbbi a Magyar Rádió együttműködési készségét fejezte ki a Petőfi Múzeum hangmegőrkítő munkájának fejlesztésében, az ilyen irányú erőfeszítések munkamegosztásában. Tverdota György a hanganyagok gépelésének gyakorlati tapasztalataiból szűrt le módszertani tanulságokat.

A könyvek, kéziratok, képek, hangszalagok gyűjtésének fontosságát senki sem vonja kétségbe. Vannak azonban finnyás esztéták, irodalomtörténészek is, akik némileg lenézik az írói relikviák tisztelőit, gyűjtőit, őrzőit. A fetisizálás, a bálványimádás, a bigott ereklyekultusz valamiféle laicizált csökevényét látják benne; megmosolyogják – jobb esetben! – azokat, akik meghatottan állnak egy szülőház, egy bölcső vagy – legyünk modernek – egy öreg írógép előtt. Sára Péter az irodalmi relikviák jelentőségét méltatja tanulmányában. Nemcsak az irodalmi kiállítások nem nélkülözhetik a sok papír: könyv, kézirat, kép, fölírat között a háromdimenziós tárgyakat (Ady utazótáskáját, Móricz görbebotját, Jókai metszőollóját, József Attila írógépét stb.), hanem az irodalom érzelmi hatását fokozó egyéb műfaj (film, tévé stb.) sem. „Nemcsak a tájak, a házak – céloz Sára Hatvany Lajos két szép képeskönyvének címére – tudnak beszélni, hanem a tárgyak is, csak érteni kell a nyelvüket.” A kötetben közölt néhány kép ízelítőt ad ezekből a tárgyakból.

A könyv második része a múzeum közművelődési munkájáról szól. Rigó László (*Az irodalmi múzeum közművelődési hivatásáról*) és Miklós Pál (*Irodalom és vizuális kultúra*) általános kérdésekről szól, Baróti Dezső terjedelmes tanulmánya (*Irodalom a tér dimenzióiban*) az úttörő 1959-i írásának továbbfejlesztéseként ismét nagy elméleti igénytel, nemzetközi kitekintéssel latolgatja az irodalmi kiállítások elvi és mód-

szertani kérdéseit. Érdekes például, hogy az írói emlékhelyek iránti érdeklődés kezdeteit a 18. századig vezeti vissza: még élt Rousseau, amikor rajongó olvasói megrendülten zárandokoltak el azokhoz a helyekhez, ahol kedves írójuk valaha is megfordult. Köztük a magyar Teleki József is, 1761-ben! 1937-ben meg Radnóti Miklós járt Csokonai verssorait idézgetve az ermenonville-i nyárfák alatt.

A belsőépítész, a Munkácsy-díjas Fekete György is kifejtette a maga különleges nézőpontú elgondolásait az irodalmi kiállításokról, de ehhez szólt hozzá még Pogány Gábor, Illés Ilona, Parancs János és Czére Béla is. *Múzeumpedagógia* főcímmel a múzeumnak az iskolákkal, művelődési házakkal, klubokkal való kapcsolatáról, közművelődési tevékenységéről számolt be Tarpataki Zsuzsanna.

Irodalmi muzeológia az országban – ez az összefoglaló címe három tanulmánynak. Tüskés Tibor főként pécsi tapasztalatai alapján az irodalmi emlékek vidéki sorsáról, védelmüknek, gondozásuknak még megoldatlan kérdéseiről; Miklós Róbert a Petőfi Múzeum szakfőlügyeleti rendszerébe kapcsolt vidéki irodalmi emlékházakról, Kovács József László pedig irodalmunk helyi hagyományainak tervszerű nyilvántartásáról, az ún. irodalmi topográfia elkészítésének sürgető szükségéről szólt.

A könyv harmadik részében Csaplár Ferenc a Petőfi Múzeum tudományos kutatómunkájának fejlődését és eredményeit elemezte, Taxner Ernő pedig nemzetközi kapcsolataikról adott számot. Csaplár helyesen mutatott rá a folyamatra, ahogyan a gyakorlati munkából kinőtt az elméleti igény, amelynek hiánya az idők során már gátja kezdett lenni a színvonalas kiállító tevékenységnek is, de azt hiszem, túlzásba vitte az önbírálatot, amikor az 1959-ben megindult irodalomtörténeti kutatómunkát a vegyesség, az ötletszerűség, a véletlenszerűség hibájában marasztalta el. Kétségtelen, hogy egy közintézménynek kellenek közös célok; de a tudományos kutatás bonyolult, érzékeny valami, s nagyon nehéz – még nagyobb kérdés: érdemes-e, gazdaságos-e? – egy-egy kutatóra hajlama ellenére ráerőltetni a kutatandó tárgyat. Ezért hát mindig is lesz olyasfajta „vegyesség”, amely az egyéni érdeklődés, a korábbi ismeret, a különleges vonzalom eredménye. S bár igaz, hogy 1970-től, amikor Illés László vette át a múzeum igazgatását, a szocialista irodalom és a Nyugat-mozgalom történetének föltárására kitűzött cél bizonyos fokig egységesítette a múzeum tudományos munkáját, de kérdés, Illés László távoztával nem bizonyul-e majd ez a tárgykör is személyhez kötöttnek, s ha néhányan (mint éppen Csaplár, továbbá Botka Ferenc stb.) folytatják is még e kutatást, a múzeum dolgozóinak többsége nem más célokat kívánna-e maga elé tűzni? A bölcs vezetésnek kell megtalálnia a szerencsés arányt a közös és az egyéni célok

között, lehetőleg úgy, hogy az egyéni törekvés párhuzamos legyen a közösségi érdekekkel. Személyi változások e tekintetben is szükségképpen maguk után vonnak „pályamódosítást”, de az is elképzelhető, hogy a múzeum tudományos terveihez keresi meg a megfelelő kutatókat.

A kötetet több összeállítás gazdagítja. Így a Petőfi Múzeum kiállításainak jegyzéke (1954–1974); a kiállítások látogatóinak statisztikája; a vidéki emlékházak és emlékkiállítások 1974. évi állapotnak megfelelő kimutatása; végül Birck Edit összeállításában a múzeum kiadványainak bibliográfiája, amely – az 1974. évi névleges megjelenésnek derűsen ellentmondva – még az 1976-ban megjelent József Attila-levelezést is tartalmazza. Kár viszont, hogy az évkönyveket és az Irodalmi Múzeum című sorozat köteteinek gazdag belső tartalmát nem közli analitikusan, s nem ad legalább e kis bibliográfiához külön tárgy- és névmutatót. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 11. 1974. [1977.])

PÉTER LÁSZLÓ

Ruffy Péter: BÚJDOSÓ NYELVEMLÉKEINK

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉLTŐL A BORI NOTESZIG

Ruffy Péter személye, tevékenysége elsősorban a magyar publicisztika terén ismert. Nevét azonban – hogy úgy mondjam – „jegyzik” a társadalomtudományoknak s azokban talán legelsősorban a nyelvtudománynak a képviselői körében is. Köztudott, hogy régóta milyen őszinte érdeklődéssel fordul a magyar nyelvnek a problematikája, illetőleg a magyar nyelvtudománynak az eredményei felé, s azt sem kell bővebben bizonygatni, hogy e publicisztikai téren realizálódó buzgólkodás milyen hasznosnak bizonyult a nyelvünk és nyelvtudományunk dolgai iránti szélesebb körű figyelem felkeltése, ügyének népszerűsítése tekintetében.

Mindennek tudatában is bizonyos újdonságként hatott *Bújdoso nyelvmélekeink* című könyvecskéje, hiszen itt egy olyan műfajba vágott, amely ugyan jellegében, céljában nem tér el gyökeresen eddigi közművelődési célú és hasznú tevékenységétől, mégis már erősebben érintkezik az egzaktabb szaktudomány tematikájával és feladataival. Amikor a munkát kézbe vettem, bevallom, még fellapozása, olvasása előtt kettős érzés kelt bennem: egyrészt az öröme, másrészt a szorongásé.

Nagyon örültem annak, hogy a magyar nyelv és irodalom történetéről újabb ismeretterjesztő-népszerűsítő könyv jelent meg, mégpedig olyan szorosabban vett témában, amely művelődésünk történetével – társadalmunk ismereteinek, közművelődésünk tartalmának ezzel a nem éppen erős oldalával – a legszorosabban érintkezik. Őszinte örömömre szolgált továbbá az is, hogy olyasvalaki vállalkozott e feladatra, akinek tollát bizton vezérlik megszokott, szélesebb olvasóközönségének szempontjai és igényei, aki közművelési rutinja, nagy újságírói gyakorlata folytán meg tudja valósítani azt, amit az egzakt tudomány képviselője vagy nem lát át mindig, vagy legalábbis nincs teljesen megfelelő készsége a könnyedebb, népszerűbb ismeretterjesztés műfajában.

Némi előzetes szorongásom viszont onnan adódott, hogy e könyv tematikája – bármennyire is beletartozik a nemzeti művelődés elsőrendű ismeretanyagába – mégiscsak a „kemény” filológia körébe vág. Egyrészt elsőrendű forrásismeret, adatok és körülmények pontos számbavétele szükségeltetik hozzá, másrészt a nyelv- és irodalomtudományi összefüggések hálózatába való oly mértékű behatolás, amely már e szaktudományok belső műhelymunkálataival való szoros, átélő kapcsolatot igényel. Az ide vonatkozó kérdés lényege tehát: megbírkózhat-e és milyen mértékben egy ilyen feladattal az, akinek végeredményben nem kutatási szakterülete e téma, és akinek ennek ellenére a tudomány mai színvonalán kell előadnia tárgyát, másoknak sok-sok évtizedes, részben helyes, részben elavult eredményeit egységbe fogva és kritikailag értékelve.

Nos, előre is megmondhatom, hogy Ruffy Péter munkája egészében előzetes várakozásomnak jobbára a pozitív elemeit igazolta, s inkább csak egyes részletekben hagyott bennem kevésbé kedvező érzületeket, fenntartásokat is.

Mindenekelőtt kiemelendő, hogy a szerző helyesen, korszerűen értelmezi a nyelvemlék fogalmát. Egyrészt témáját nem szűkíti le a régmúlt idők irataira, hanem kiterjeszti a legújabb korra, egyik befejező momentumnak éppen Radnóti Miklós megrendítő sorsú költői hagyatékát, a „bori notesz”-t téve meg. Másrészt az írásbeliség emlékei mellett nyelvtörténeti forrásértékűnek veszi az élő, beszélt nyelvet is, *A magyar nyelvjárások atlaszá*nak anyagát is besorolva egybeállításába.

A bemutatott emlékeket is jól választja meg. Helyesen, arányosan osztja meg őket az időben, végigvezetve az olvasót nyelvemlékeink közel egy évezredes történetén. Úgyes kézzel emeli ki azokat az emlékeket, amelyekben a nyelv- és irodalomtörténeti fontosság az írásmű sorsának érdekességével vagy éppen kalandosságával párosul. Ha a bemutatott emlékek sorában a sajátos műfajt és a lehetőségek korlátait tekintve egyáltalán lehet vagy illik hiányt keresni, akkor hármat említe-

nék: a *Königsbergi Töredéket és Szalagjait*, a *Huszita Biblia* kódexeit és a *Szabács Viadalát*; ugyanis mindegyik igen hálás témát nyújthatott volna éppen a szerző válogatási szempontjait tekintve.

Egy-egy emléken, írói hagyatékon keresztül jó szemmel, értő módon látja, illetve láttatja meg a szerző korai kézírásos nyelvemlékeinknek, rovásírásos maradványainknak, a magyar nyomdászat első termékeinek nyelvi és szépirodalmi jellegzetességeit, s ugyanez az együttes nyelv- és irodalomtörténeti szemlélet, ez az efféle tárgykörben nélkülözhetetlen komplexitás hatja át könyvének Balassi, Mikes, Kazinczy, Petőfi, Madách, Radnóti irodalmi maradványairól szóló fejezeteit is.

Külön is kiemelendő az a szenvedélyes érdeklődés, szeretet, amely Ruffyt könyvének tárgyához fűzi. Ez nemcsak *Bevezetőjének* ide vonatkozó, vallomásszerű soraiból világlik ki, hanem munkájának egészén, mindegyik nyelvi emlék bemutatása során átsugárzik vonzódása. Nyilvánvalóan e téma lelkesedéstől fűtött át- és továbbgondolása fogalmaztatta meg vele is (16.) azt a kérdést, amely sokunkat nemegyszer szinte lelkiismeretfurdalás-szerűen izgat: mennyi jelentős magyar nyelvemlék lappanghat még külföldi levéltárak, könyvtárak anyagában! Ezzel Ruffy segít ráirányítani a figyelmet a magyar filológia egyik igen fontos, időszerű feladatára: a nyelv- és irodalomtudomány művelőinek szervezettileg és módszerbelileg át kell gondolniuk és mihamarabb meg kell indítaniuk a még rejtőző nyelvemlékek utáni rendszeres kutatásokat. Ez mindkét tudománynak alapvető érdeke!

A szerző általában szakszerűen, filológiailag legtöbbször helyes, valós tényanyagra támaszkodva adja elő mondanivalóját. Ennek ellenére könyvében több helyütt is fölmerülnek bizonyos típushiányosságok.

Egyes részproblémák megítélésében Ruffy a régebbi, túlhaladottabb és az újabb, helyesebb nézetek között nem tud eléggé jól eligazodni, illetőleg közülük némelykor az előbbieket teszi magáévá. Így például nem tesz különbséget legrégebbi szövegemlékeink tényleges keletkezésének és másolatban ránk maradt példányaik leírásának ideje között (17., 30.); a magyar rovásírásnak föltétlenül honfoglalás előtti, ősi voltát vallja (63.); a finnugor alapnyelv egységes voltáról beszél (96.) stb. Ide tartozik például, hogy az *Ómagyar Mária Siralom* első verssorának több évtizeddel korábbi származó „mai” olvasatát és értelmezését közli (34.); ha a legújabb szakirodalmat (Magyar Nyelv LXXIII. évfolyam) kronológiai okokból talán nem is ismerhette, legalább Bárczi Gézának *A magyar nyelv életrajzában* közölt olvasatát (87.) figyelembe kellett volna vennie.

Bekerült a könyvbe jó pár apróbb pontatlanság, tévedés, hiányosság is. Hogy ide vonatkozó megállapításom konkrét legyen, ezekből egy kis ízelítő: Tolna neve a *Tihanyi Alapítólevélben* nem *Thelene* (kétszer is

így, 12., 13.), hanem *Thelena*; ugyanitt a *hodu utu* helyes értelmezése nem *hadi út* (15.), hanem *hadút*. A *Halotti Beszéd*beli *Halalncac haláláál holz* (a könyvben pontatlanul *haláláál*) nem tipikus alliteráció, hanem úgynevezett figura etimologica (17.). Kazinczy levelezéséből nemcsak az említett 22 kötet jelent meg (113.), hanem a 23. is, 1960-ban. A Magyar Nyelvtudományi Intézetként emlegetett intézménynek (156.) nem ez a neve. A *magyar nyelvjárások atlasza* hangsúlyi kérdéseket (157.) nem vizsgált, jellege folytán nem is vizsgálhatott; ugyane munkálatot nem kétszer (160.), hanem ketten együtt ellenőrizték. – A pontatlannak ható részletek egyszer-egyszer a nem szabatos fogalmazásból adódhatnak. Például ilyesmik: „Sem a finneknek, észteknek, lappoknak, sem a finnugor származású, kis szovjet népeknek” (16.; a lapp az egyik legkisebb létszámú finnugor eredetű nép, az észet viszont szovjet nép); „a középkorból csak egyetlen összefüggő prózai szövegmémlékünk maradt meg” (20.); „Balassi Bálint a magyar irodalom első magyar nyelvű költője” (75.) stb.

Az *Utazás az anyanyelv körül* címen *A magyar nyelvjárások atlaszá*-nak szentelt fejezetben Ruffy többször is „gyűjtőgazda”-nak titulálja az anyagot kikérdező kutatókat; pl. „Mit gyűjtöttek a gyűjtőgazdáknak nevezett magyar nyelv tudósok?” (162., de ugyanígy 158., 160. stb.). Lehet, hogy ez az elnevezés találó volt a gyűjtőkre; de nem létezik, sohasem használta ezt senki, nem tudom, honnan meríthette a szerző, mivel tévesztette össze a fogalmat. Ugyane fejezetben – részben tördelési hiányosságok miatt is – a kérdőfüzetek fényképmásolatban közölt lapjai (158–9.) nem onnan és nem azoktól a gyűjtőktől valók, ahonnan és akiktől a környező szöveg sejteti.

Az ilyen és a hasonló pontatlanságok, elírások stb. – mint nem túlságosan sok, de mégis csak előforduló sajtóhiba is – szemet szúrnak, ismeretterjesztő munkában sem megengedhetők, s egy esetleges új kiadásban okvetlenül kijavítandók (apropó: nem lett volna a könyvnek nyelvész, illetve irodalmár lektora?). A mű egészét azonban alapvetően nem jellemzik, illetve nem határozzák meg. Ruffy Péter könyve a maga nemében vonzó stílusban, érdeklődést fölkeltően és lekötően megírt, képekkel gazdagon és ügyesen illusztrált, fontos és hasznos ismereteket terjesztő munka. Egészében nagyon alkalmas arra, hogy a szélesebb körű társadalmi rétegekhez, mindenekelőtt a tanuló ifjúsághoz közelebb hozza a magyar nyelvi és irodalmi műveltségnek a szóban levő fontos és sajátos területét. Mivel ezt az elsőrendű közművelődési célt a tudományos részproblemátika bizonyos hiányai ellenére is megfelelően szolgálja, mindenképpen méltó figyelmünkre és elismerésünkre. (Móra, 1977.)

BENKŐ LORÁND

Kollin Ferenc: A PRÁGER KÖNYVKIADÓ TÖRTÉNETE

Újabbkori kiadástörténetünk értékes munkával gyarapodott. Nemcsak azért kell üdvöznünk Kollin könyvét, mert szakszerű és értékes munka, hanem azért is, mert az 1867–1945 közötti hazai kiadástörténetünk még nagyobb részében feltáratlan. Igaz, Kollin Ferenc a csehszlovákiai Práger könyvkiadóról írt monográfiát, de úgy véljük, hogy Práger működése a magyar kiadástörténet szerves része volt. Egyfelől azért, mert Práger kitűnő, átgondolt, a korabeli lehetőséget felhasználva egyértelműen haladó, antifasiszta műveket adott ki elsősorban, másfelől a Csehszlovákiában élő magyarság anyanyelvi könyvellátáshoz is hozzájárult. Azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy Práger mellett más kiadók is működtek, és Magyarországról is nagyszámú könyv került át kereskedelmi úton Csehszlovákiába. Abban viszont a szerzőnek adunk igazat, hogy: „a két világháború közötti baloldali magyar nyelvű könyvkiadás történetében különös hely illeti meg Práger Jenő könyvkiadó vállalatát”.

Kollin szakszerűen dolgozta fel a kiadó munkásságát. Irattári anyagot ugyan nemigen talált se Pozsonyban, se másutt, de kiadástörténet-írásnál mégiscsak a megjelent művek határozzák meg a helyét egy-egy kiadóvállalatnak művelődéstörténetünkben. A kiadó irattárában egyébként az egyes kiadványok költségvetéseit, az írókkal kötött szerződéseket, nyomdai megállapodásokat találhatott volna elsősorban, de megítélésem szerint személyes tartalmú levelezést aligha. Kár, hogy Prágában sem lelhetett fel a kiadó irattári anyagát; nem a szerző hibájából. (Csak megjegyezzük, hogy a nagy kiadóvállalatoknál a nagy apparátus működéséből következően sokkal több irattári anyag található a kiadó jellegének meghatározásához is.) Kollin majdnem teljes bibliográfiát közölt, elsősorban erre, valamint a még élő kortársak visszaemlékezéseire és a vonatkozó korabeli és újabb irodalomra épített. Nem hisszük, hogy az esetleg még néhány felbukkanó Práger-kiadvány vagy az – eléggé reménytelen – irattári anyag előkerülése lényegesen változtatna a szerző által megrajzolt képen.

Azt mondtuk, Kollin szakszerű kiadástörténetet írt. Rövid, de hiteles életrajzot olvashatunk Prágerről, s ez azért fontos, mert politikai pályáját is megrajzolta, amiből viszont kiadói koncepciója egyenesen következik. Práger kiadványaival a fasiszmus ellen vette fel a küzdelmet, és bármelyik munkaspárthoz való egyoldalú, nyílt elkötelezettsége (itt könyvkiadásról van szó!) még a polgári demokratikus Csehszlovákiában is csak hátráltatta volna céljai megvalósítását. Práger a Tanácsköztársá-

ság leverése után előbb Bécsbe emigrált, s csak a bécsi munkásfelkelés leverése után – amikor Ausztriában kiadói működése lehetetlenné vált – tette át székhelyét a polgári demokratikus Csehszlovákiába, ahol még néhány évig folytathatta elvei szerinti kiadói politikáját. Kollin következetes, tudatos kutatómunkát végzett. A bécsi előzmények után előbb a Práger könyvkiadó megalapításának körülményével foglalkozik, majd a megjelent kiadványok tükrében vállalkozott Práger kiadói koncepciójának megrajzolására. Sorra veszi Práger szerzőit, és itt lényeges megállapítást tesz: „munkatársai kiválasztásában tartózkodott minden előítélettől. Sok tehetséges embernek adott módot, hogy képességeit az antifasizmus ügyének szolgálatába állítsa”.

Az egyes szerzőkről rövid, elsősorban politikai életrajzot is kapunk, igaz, hogy ezt nagyobb kiadvállalat esetében kevésbé tehetné volna meg, de itt indokolt és hasznos, mert Práger antifasiszta kiadói portréja mellett is bizonyít. A kiadó megjelentette a cseh és szlovák vezető politikusok munkáit is (Benes, Krofta, Dérer stb.). Igaza lehet a szerzőnek abban, hogy ezt elsősorban nem a Práger politikai felfogása, hanem „haladó szellemű kiadójának stabilizációja” érdekében tette. Kollin azonban kellő ideológiai biztonsággal mutatja be e művek értékeit, de bírálja is gyakori elfogultságukat, helytelen következtetéseiket is, főleg a nacionalizmus problémakörében. Práger több sorozatot is indított, ezekről is jó, pontos elemzéseket kapunk. Kár, hogy amikor dicséri Práger kiadói hozzáértését az egyes sorozatok megválasztásában, nem vont le általánosabb következtetést a sorozatokról, mint a könyvkiadás egyik formájáról, hiszen ez a tanulság máig ható lehetett volna. Egészen természetesnek tartjuk, hogy elemzi a Práger-kiadványok fogadtatását is. Kollin megállapítja, hogy a Práger könyvkiadó kiadványai nemcsak Csehszlovákiában, hanem az egész magyar nyelvterületen feltűnést keltettek. Segített ebben a hazai sajtó is; ismertetette kiadott műveit a Népszava, a Szocializmus, a Szép Szó, a Literatura, a Nyugat, a Kelet Népe, a Toll, a Gondolat, hogy csak néhányat említsünk a fontosabbak közül. A jobboldali lapok-folyóiratok vagy elhallgatták vagy támadták e kiadványokat, és a hivatalos Magyarország művelődéspolitikája is mindent megtett nemcsak a Práger-kiadványok, hanem minden hasonló külföldi irodalom hazai terjesztése ellen. Kollin elkobzásokról is ír. Erre a sorsra jutott pl. Ignazio Silone: *Kenyér és bor*, John Gunther: *Európa igazi képe*, Egon Erwin Kisch: *Ázsia újjászületett*, Ivan Olbracht: *Átok völgye* című műve.

Az olvasók körében azért találhattak visszhangra Práger kiadványai, mert Magyarországon eléggé hiánycikk volt az effajta irodalom. Ezzel kapcsolatban állapítja meg a szerző, hogy Magyarországon „nagyon kevés valóban haladó szellemű írás akad”. Ez talán kissé túlzó megállá-

pítás, mert hazai kiadásunk egészét tekintve sem minőségben, sem számokban nem is olyan kevés hasonló jellegű mű jelent meg, mint Prágernál. (Nemcsak az egyértelműen baloldali, hanem még a polgári kiadókkal is gondolunk itt.) Terjesztés dolgával viszonylag sokat foglalkozott a szerző. Ez kiadástörténet esetében általában is indokolt, de Prágernál különösen; ugyanis magyar nyelvű kiadványokról van szó, következésképp Csehszlovákián kívül is szükség volt a terjesztésre, másrészt a magyarországi terjesztés, mint már szóltunk róla, számos akadályba ütközött. Ennek ellenére meglehetősen nagyszámú kiadványt sikerült eladnia Csehszlovákián kívül is. Érdekes, hogy Práger egy-egy kiadványa példányszámának sokszor több mint felét Magyarországon és a szomszéd államok magyar ajkú olvasói között terjesztette sikeresen. Ebben Magyarországon elsősorban Szenes Lajos könyvkereskedése volt segítségére. Természetesen „kirakatba” nemigen kerülhettek ezek a kiadványok, ezért Szenes Lajos elvtársai áldozatos terjesztői, segítői tevékenységére is számított, és nem eredménytelenül. (Munkáskönyvtárakba is kerültek ezekből a kiadványokból, így még nyilvánvalóan emelkedett az olvasók száma is.) Szenes terjesztői munkáját segítette a munkásmozgalom. Még könyvklubot is hoztak létre 1935-ben. Bámulatos az a könyvkereskedői intelligencia, ahogy Práger a maga kiadványait eljuttatta az egész világon oda, ahol magyar olvasóra találhatott. Megbízottai voltak Romániában, Jugoszláviában, Bécsben, az USA-ban, Argentínában és másutt. Felhasználta a könyvpropaganda szinte minden lehetséges formáját. A lapokban nemcsak az egyes kiadványokat, hanem kiadói vállalkozását is állandóan népszerűsítette. Kollin különösen színvonalas könyvjegyzékeit dicséri, jogosan. Ötletesek, színesek voltak sajtóközleményei, és részleteket is közöltetett kiadandó könyveiből, részt vett az 1936-os pozsonyi könyvkiállításon, a rádióban műsor hangzott el könyveiről, könyvbarát-köröket szervezett stb. Végül közli a szerző a kiadványok szakszerű bibliográfiáját és a művek sajtóvisszhangját, és a magyar nyelvű sorozatok jegyzékét. Ezzel együtt kitűnő kiadói monográfiát kaptunk a Práger kiadványokról, amely akkor kezdte meg működését, amikor a fasiszmus már uralomra jutott. A szerző pontos összefoglaló értékeléssel fejezi be munkáját. Csak egyetérthetünk vele abban, hogy „Práger Jenő személyében, munkálkodásában mai kiadásunk és könyvterjesztésünk is példaképet tisztelhet”.

KISS ISTVÁN

ARMARIUM*

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya és a Kulturális Minisztérium könyvtári osztálya közös patronálása alatt működő Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkaközösség régen tervezett, első tanulmánykötete. Előszava világosan kifejti a szerkesztés alapelveit ugyanúgy, mint a megjelentetés viszonyosságait. A középkortól a renaissance–barokk–felvilágosodás vonalát követve a legújabb korig terjedő, hosszú évszázados folyamat egyes állomásaiba óhajt betekinteni, úgy, hogy figyelmét európai kapcsolatokra, nemzetközi vonatkozásokra is kiterjeszti. Nyelve német–angol–francia; ez szintén a széles körű érdeklődés felkeltését szolgálja. A megjelenés késedelmességét haláleset, a tudományág érzékeny vesztesége okozta: az egyik szerkesztő – Dezsényi Béla, a kitűnő irodalomtörténész – nem érthette meg a kötet megjelenését. Csak emlékező sorok szólnak róla; szorgos munkáját felesége folytatta.

Tartalmi szempontból a kötetnek több mint fele folyóirat- és nyomdászattörténeti vonatkozású; a többi tanulmány különböző arányban oszlik meg a kódex- (kézirat-), könyvtár- és más művelődéstörténeti stúdiumok között. Korszakok szerint: több, mint harmada a 16. század végéig terjedő periódussal foglalkozik; kb. a fele a 17–19. századokkal s csupán egy tanulmány a legújabb évtizedekkel. Ez nem kifogás, csupán ténymegállapítás: a kötetnek (s remélhető folytatásainak) nem is volt elsőrendő feladata a modern magyar könyvtörténet művelése.

A tanulmányok színeképe rendkívül változatos. Haladjunk szakrendben (s nem időrendben, mint ezt a szerkesztők tették). Timkovics Pál egy a pozsonyi Akadémiai Könyvtárban kötetstörédként felfedezett 9. századi János evangéliumlapot s glosszáit ismerteti. Szakszerűen határozza meg pontos korát (800–830 között), alapforrását (Alcuin) és származási helyét (a Karoling-birodalom központjának egyik műhelye). Mezey László a Pray-kódex keletkezéstörténetének sokat vitatott kérdésében salamoni ítéletet hoz a két szemben álló tábor (bencés kolostor vagy püspöki udvar) között: véleménye szerint a kódexet 1050 körül (Karoling-kori alaptípus szerint) a váci püspökség székhelyén használt sacramentariumról másolták le – bizonyos szükséges módosításokkal – egy magyar bencés kolostor használatára. – Vizkelety András egy 15. század végi bécsi skolasztikus, Ulrich von Pottenstein hazánkban fel-

* *Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Studien aus der Geschichte der Schrift, der Bücher und der Periodica.* Herausgegeben von Piroska Dezsényi Szemző und László Mezey.

lelhető műveiről, – Scheiber Sándor pedig Immanuel Norsa ferrarai zsidó bankár egy, a budapesti Rabbiképző Intézet Könyvtárában található héber kéziratos védekező iratáról (1508) értekezik.

Könyvtártörténeti vonatkozásban időrendben elsőnek Csapodi Csaba tanulmányát kell említenünk; ő a pozsonyi Academia Istropolitana egy (jelenleg a bécsi Nemzeti Könyvtárban található) kötetével kapcsolatban egyetemtörténeti szempontból is jelentős megállapításra jut: a pozsonyi, Mátyás-alapította egyetem 1474-ben is zavartalanul, több fakultással működött. Fodor Adrienne tanulmánya (melynek bővebb formája azóta doktori értekezésésként is elkészült) a lechnitzi kartauzi kolostor könyvtárának történetével foglalkozik és sikeres kísérletet tesz az 1500 körüli állomány rekonstrukciójára (kódexek, ősnymtatványok és töredékek csoportosításában). Címével ellentétben a könyvek vándorútját követve a rendház történetét szinte a jozefinista abolícióig követi nyomon.

A kötet két fő témaköre közül elsőnek a nyomdásztörténetet említjük. Demény Lajos (București) alapos tanulmányt írt azokról a cirillbetűs nyomtatványokról, melyeket Erdélyben a 16. században adtak ki, s melyek a moszkvai és leningrádi könyvtárakban találhatóak. (Húsz mű közül egy román nyelven.) A tanulmány érdekessége, hogy a bibliográfiai adatokon kívül vízjel-azonosítást, betűtípus- és ornamentika-elemzést is nyújt. Dörnyei Sándor a 16. századi magyar exlibrisekkel kapcsolatban a pozsonyi Hans Teilnkes, ill. Dernschwamm János könyvjeleiről szólva nyújt művelődéstörténeti kitekintést biztosító adatokat. Spielmann József és Szini L. Karola (Marosvásárhely) és Trócsányi Zsolt közös tanulmánya az erdélyi Lencsés György *Arts Medica* c., a 16. század utolsó negyedében írt művéről, az orvosszerző életrajzi adatairól értekezik, s szól a korabeli Erdély közegészségügyi-orvosi helyzetéről is. Kiadványtörténeti jellegű a kötet egyetlen újkori témájú tanulmánya is: Markovics Györgyi írása a hitleri évek Angliában megjelent emigráns magyar, ill. a Magyarországon megjelent angol vonatkozású (antifasiszta) művekről és szerzőikről. A tanulmányban sok eddig alig ismert adatot olvashatunk az angliai magyar emigráció „műhelyei”, a hazai angolbarát körök irodalompolitikai kísérletei felől.

Terjedelemben a legszámottevőbbek a kötet folyóirattörténeti tanulmányai. Jarosláv Kolár (Praha) a 16. századi cseh „újságok”-kal foglalkozik: fogalmuk azonos a kor német nyelvterületének sajtótermékeivel. – Szemző Piroska részletesen ismerteti a 18. századi magyar ismeretterjesztő-tájékoztató folyóiratok történetét az Ungrisches Magazinól (1781–1787) a Magyar Hírmondóig (1792–1803). A szinte kötetnyi méretű tanulmány külön érdekessége, hogy (az irodalomtörténet számára fontos) tartalmi ismereteken kívül alaposan foglalkozik a képanyag-

gal, az illusztrátorokkal és metszőkkel (elsősorban a szerkesztőként is működött kitűnő Görög Demeterrel). Dezsényi Béla a 19. század ötvenes éveiben megjelent „Ábrázolt Folyóirat” illusztrációs anyagának (elsősorban francia, ill. német) eredetét vizsgálja, s utal az ilyen folyóiratokkal kapcsolatos társadalmi igényre is. Livia Grămadă (Kolozsvár) a 19. századi pesti magyar és román satirikus lapok igen szoros – a tartalmi-grafikai szempontokon messze túllépő politikai természetű – kapcsolataira utal. Az osztrák Herbert Exenberger Frankel Leónak a bécsi szociáldemokrata sajtóban (Volksstimme, Volkswille, Österreichischer Arbeiterkalender) megjelent cikkeit ismerteti, bőséges szemelvényekkel.

A fenti műfaji csoportokba nehezebben sorolható, elsősorban művelődéstörténeti aspektusú tanulmányok között említést érdemel Hölvényi György összefoglaló írása egy régi témáról: a magyar jezsuita történész-iskola kiemelkedő tevékenységéről; Hevenes Gábor, Timon Sámuel, Kaprinai István, Pray György és Wagner Károly munkásságát ismerteti, újabb forrásokat is hasznosítva. – Dán Róbert a 16. század végének erdélyi szombatos (judaizáló) ideológiájáról, annak egyházpolitikai forrásairól (Mathias Vehe-Glirius és Eőssi András) ír. – Eugen Klementis (Pozsony) két kitűnő bibliográfus-kortárs, a szlovák Ludovit Vladimír Rizner és a magyar Petrik Géza levélváltását ismerteti.

Összefoglalóan: a kötet kitűnő szakemberek tanulmányainak jól szerkesztett, tipográfiaiailag elsőrendűen kivitelezett együttese. A tanulmányok teljesen közös alapvonása (a kifogástalan szakismeret mellett) az, hogy még a legszűkebben szakmai vonatkozású témák esetében is utalnak a társadalmi-politikai vonatkozásokra. Az *Armarium* jó indulása szép eredményeket ígér; csak az egyes szakágazatok arányának kérdésén lehetne talán vitatkozni. Bízunk benne, hogy periodicitása is gyakoribb lesz! Mindenesetre az biztos, hogy a szép kötet méltóan képviseli itthon és a külföldön a kiadótestület (írás-, könyv- és könyvtártörténeti) tudománypolitikai rangját. (Akadémiai, 1976.)

TÓTH ANDRÁS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. X. 16. – Terjedelem: 10,8 (A/5) ív
79.6401 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

KÖPECZI BÉLA: <i>A vadember jelképe Közép- és Kelet-Európában</i>	79
VÖRÖS IMRE: Természetszemlélet a korai felvilágosodás időszakában	90

VITA

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: Juhász Gyula „horáci”, illetve vergiliusi soráról	101
SCHWEITZER PÁL: Ady-e vagy Steinfeld Nándor?	108
TOLNAI GÁBOR: Mégegyszer az autográfia kérdéséről	113

A HOMÁLYBÓL

TÓTH ISTVÁN: A kolozsvári humanista költészet korszakolásának problémái	119
KERÉNYI FERENC: Radikális vígjáték 1848-ból	135

SZEMLE

GEORGE CUSHING: <i>Modern Hungarian Poetry</i>	145
BÉCSY TAMÁS: A világnézet creje (Tóth Dezső: <i>Élő hagyomány, élő irodalom</i>)	152
WÉBER ANTAL: Barta János: <i>Klasszikusok nyomában</i>	159
CSÁKI JUDIT: Hegedüs Géza: <i>A magyar irodalom arcképcsarnoka</i>	161
KISPÉTER ANDRÁS: Impresszionizmus vagy szecesszió? (<i>Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról</i>)	165
LŐKÖS ISTVÁN: Szeli István: <i>Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom</i>	169
MISZOGLÁD GÁBOR: Pomogáts Béla: <i>Regénytükör</i>	173
VEZÉR ERZSÉBET: Korek Valéria: <i>Hangulat és valóság. Ambrus Zoltánról</i>	175
LEVENDEL JÚLIA: Szabolcsi Miklós: <i>Érik a fény</i>	178
SIPOS LAJOS: Babits Mihály: <i>Arcképek és vallomások</i>	182
LACZKÓ ANDRÁS: Tüskés Tibor: <i>Pannóniai változatok</i>	184
ZAPPE LÁSZLÓ: Rónay László: <i>Hűséges sáfárok</i>	188
KRONSTEIN GÁBOR: Olvasáskutatás – rendszerszemlélettel? (Gondos Ernő: <i>Olvasói ízléstípusok</i>)	191
PÉTER LÁSZLÓ: Irodalom és múzeum. (<i>Tanulmányok az irodalmi muzeológiáról</i>)	198
BENKŐ LORÁND: Ruffy Péter: <i>Bujdosó nyelvemlékeink. A tihanyi alapítólevéltől a bori noteszig</i>	203
KISS ISTVÁN: Kollin Ferenc: <i>A Práger könyvkiadó története</i>	207
TÓTH ANDRÁS: <i>Armarium</i>	210

MELLÉKLET

CSÁKY EDIT: Az Irodalomtörténet 1978. évi 1–4. számainak tartalom- és névmutatója	

Ára: 18,— Ft

Előfizetés egy évre: 72,— Ft

INDEX: 25 410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1363 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 72, — Ft

1 szám ára: 18, — Ft

Index: szám: 25 410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest